

ТАВАРАЛӢ НОЗИМПУР ЗИЁЗОДА

ТАЪРИХИ УМУМӢ

(ТАЪРИХИ МУОСИР, ДАВРАИ АВВАЛ.
СОЛҲОИ 1918 – 1945)

Китоби дарсӣ барои
муассисаҳои таҳсилоти умумӣ

синфи **9**-ум

Вазорати маориф ва илми
Ҷумҳурии Тоҷикистон
тасдиқ кардааст

ДУШАНБЕ
МАОРИФ
2020

УДК 373. 167. 1 (072)

ББК 63.3 (0) 5 Я 72

З-57

З-57. Зиёзода Т.Н. **Таърихи умумӣ.** Китоби дарсӣ барои синфи 9-уми муассисаҳои таҳсилоти умумӣ – Душанбе: «Маориф», 2020. – 200 сах.

Хонандагони азиз!

Китоб манбаи донишу маърифат аст, аз он баҳравар шавед ва онро эҳтиёт намоед. Кӯшиш кунед, ки соли таҳсили оянда ҳам ин китоб бо намуди зебояш дастраси дигарон гардад ва ба онҳо низ хизмат кунад.

Ҷадвали истифодаи китоб

№	Ному насаби хонанда	Синф	Соли таҳсил	Ҳолати китоб (баҳои китобдор)	
				аввали соли таҳсил	охири соли таҳсил
1					
2					
3					
4					
5					

ISBN 978-99947-1-221-2

Моликияти давлат

© «Маориф» 2020

МУҚАДДИМА

Китоби дарсии «Таърихи умумӣ» барои синфи 9-ум давраи аввали таърихи муосири ҷаҳон (солҳои 1918 – 1945)-ро дар бар мегирад. Он пур аз воқеаҳои сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоии давлатҳои ҷаҳон ва муносибатҳои байналмилалӣ буда, яке аз марҳалаҳои муҳимтарини таърихи умумибашарӣ аст. Ин давра дар тақдирӣ халқу давлатҳои зиёди ҷаҳон нақш гузоштааст. Ҳамаи воқеаҳои таърихи муосир аз Ҷанги Якуми Ҷаҳон сарчашма мегиранд.

Ҷанги Якуми Ҷаҳон бо шикасти Иттифоқи Сегона анҷом ёфт. Дар натиҷаи ин умеду орзуҳои давлатҳои ин паймони ҳарбию сиёсӣ барбод рафтанд. Гузашта аз ин, давлатҳои аъзои паймони ғолиб - Антанта як қисми мустамликаҳои давлатҳои Иттифоқи Сегонаро дар байни худ тақсим карданд. Конфронси сулҳи Париж, ки соли 1919 бо ташаббуси Англия, Фаронса ва Иёлоти Муттаҳидаи Амрико баргузор гардид, ин тақсимотро ба ҳукми қонун даровард.

Дар натиҷаи Ҷанги якуми ҷаҳонӣ дар империяи мустамликавии Австро-Венгрия якҷанд давлати соҳибистиклол таъсис ёфт. Лекин мустамликаҳои империяи Туркия тавассути вақолати аз тарафи Лигаи Миллатҳо қорӣ кардашуда ба давлатҳои Антанта дода шуданд.

Ҷанги Якуми Ҷаҳон зиддиятҳои байни давлатҳои империалистиро бартараф карда натавонист. Аз тақсими мустамликаҳои Туркия ва Олмон (ғайр аз якҷанд давлати абарқудрат) давлатҳои дигар норозӣ буданд, аз он ҷумла Олмон, Италия ва Ҷопон. Дар оянда маҳз ҳамин давлатҳо ташаббусқори асосии оғози ҷанги нави ҷаҳонӣ шуданд.

Ҷанги Якуми Ҷаҳон аҳволи иқтисодию иҷтимоии мустамликаҳоро боз ҳам вазнинтар кард. Сабаб он буд, ки мамлакатҳои мустамликадор - Англия, Фаронса, Иёлоти Муттаҳидаи Амрико, Ҷопон, Италия ва давлатҳои дигар ҷуброни хароҷоти ҷанг ва зарари бухрони иқтисодиро аз ҳисоби пурзӯр кардани истисмори мулкҳои мустамликавии худ мебароварданд. Ин кирдори мустамликадорон ба ҳисси миллии халқи мустамликаҳо беасар намонд. Ин буд, ки неруҳои ватандӯсти мустамликаҳо ва мулкҳои зервақолат барои ҳифзи ҳуқуқи инсонӣ ва аз нав барқарор кардани истиклоли давлатии мамлакатҳои худ ба мубориза бархостанд.

Дар солҳои 20-ум ва 30-юми асри ХХ аввал дар Италияю Олмон ва баъд дар як қатор мамлакатҳои дигари Аврупо ва Амрико ҳаракати фашистӣ оғоз ёфт. Дар баъзе давлатҳо, аз он ҷумла дар Олмон, Италия, Руминия, Булғория, Австрия, Аргентина ва Бразилия неруҳои фашистӣ ва фашистимаоб ба сари қудрат омаданд. Баъзе аз ин давлатҳо дар арсаи байналмилалӣ ниқорталаб буданд, махсусан Олмон, Италия ва Ҷопон.

Дар ин китоб инъикоси масъалаҳои ҳаёти иқтисодӣ ва иҷтимоии давлатҳои ҷаҳон, мулкҳои мустамликавӣ ва зервақолат низ мавқеи қалонро ишғол менамоянд.

БОБИ I МУНОСИБАТҲОИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ ДАР СОЛҲОИ 1919 – 1923

§ 1. КОНФРОНСҲОИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ СОЛҲОИ 1919 – 1923

Конфронси сулхи Париж. Баъди ҳар як ҷанге, ба итмом мерасад, масъалаи бастании сулҳ ба миён меояд. Дар мавриди анҷом ёфтани Ҷанги Якуми Ҷаҳон ҳам зарур буд, ки давлатҳои бар зидди ҳамдигар ҷангида ба сари мизи музокирот бинишинанд. Барои таҳияи шартҳои он 18-уми январӣ соли 1919 Конфронси сулхи Париж ба қор шурӯъ кард.

Бояд гуфт, ки аз Ҷанги Якуми Ҷаҳон Иёлоти Муттаҳидаи Амрико даромади калон гирифт. Он дар солҳои ҷанг ба давлатҳои Антанта ба миқдори зиёд қарз дод. Англия ва Фаронса аз ИМА қариб 10 млрд доллар қарздор шуданд. Аз ин рӯ, ИМА дар конфронс ҳамчун давлати қарздор нисбат ба Англияю Фаронса мақоми қавитар дошт.

Ҳарчанд дар конфронси Париж намоёндагони 17 давлати ҷаҳон ширкат меварзиданд, роҳбарии конфронс аслан дар ихтиёри президенти ИМА Вудро Вилсон, нахуствазири Англия Ллойд Ҷорҷ ва нахуствазири Фаронса Ҷорҷ Клемансо буд.

Дар конфронс «масъалаи русӣ», таҳияи созишномаи сулҳ бо Олмон ва давлатҳои дигари аъзои Иттифоқи Сегона баррасӣ гардид. Вале ҳар як давлати ташаббускори конфронс мақсади хос дошт.

Фаронса мехост, ки Олмон пора-пора гардад. Масалан, қаламрави соҳили чапи дарёи Рейн аз Олмон ҷудо ва ба давлати мухтор табдил дода шавад. Англия ва ИМА қатъан зидди ин пешниҳоди Фаронса бармаданд. Дар масъалаҳои дигари муносибат бо Олмони баъдиҷангӣ низ мавқеи ин се давлат хилофи ҳамдигар буд. ИМА намухост, ки

Расми 1. Анҷоми Ҷанги Якуми Ҷаҳон

Англия ва Фаронса нисбат ба Олмон пуркуваттар бошанд ё ки Олмон аз ҳар сеи ин давлатҳо пузуртар шавад. ИМА мехост, ки Олмон дар муқобили Фаронса тахминан қудрати баробар дошта бошад. Вале ИМА тақозои Англия ва Фаронсаро низ ба эътибор нагирифта наметавонист. Бинобар ин, бо

Расми 2. Толори Конфронси байналмилалии Париж, соли 1919

назардошти манфиатҳои худ ИМА бо Олмон, Фаронса ва Англия ба лоиҳаи созишнома шартхосро пешниҳод намуд, ки ба онҳо маъқул бошад. Ин лоиҳа ба Англия ва Фаронса имкон медод, ки аз ҳисоби Олмон талафоти моддии худро ҷуброн кунанд. Фаронса на танҳо музофотҳои Элзас ва Лотарингияро бозпас баргардонд, балки ҳамчунин ҳавзаи Саарро ба

муҳлати 15 сол ба иҷора гирифт. Сарфи назар аз ин, Созишномаи сулҳи Париж имкон медод, ки Олмон ҳамчун давлат боқӣ монда, дар оянда тараққӣ кунад.

Бо чунин мазмун 28-уми июни соли 1919 Созишномаи сулҳи Париж дар ш. Версал ба имзо расид. Он аз 15 фасл ва 440 модда иборат буда, мувофиқи он як қисми заминҳои ишғолкардаи Олмон пас гардонда, қисми дигарашон ба ихтиёри давлатҳои дигар ва ё муваққатан тахти идораи Лигай Миллатҳо дода шуд. Ғайр аз ин, Олмон аз мустамликаҳои худ маҳрум шуд.

Дар баробари ин, неруҳои ҳарбии Олмон маҳдуд карда шуданд. Ба зиммаи Олмон ҳамчун гунаҳгори асосии Ҷанги Якуми Ҷаҳон ба маблағи 132 млрд маркаи тилоӣ товони ҷанг гузошта шуд.

19-уми июли соли 1919 Маҷлиси Миллии Олмон Созишномаи сулҳи Парижро тасдиқ кард. Дар аввали соли 1920 онро Англия, Фаронса ва Ҷопон низ тасдиқ карданд, ИМА ба ин созишнома имзо нагузошта, бо Олмон созишномаи сулҳи ҷудогона баст. Баъдтар бо давлатҳои дигари Иттифоқи Сегона низ созишномаҳои сулҳ ба имзо расонда шуд, аз он ҷумла бо Булғория, Венгрия ва Туркия.

Расми 3. Иштирокчиёни конфронси сулҳи Париж

Расми 4. Офарандагони асосии Низоми Версал Ллойд Ҷорҷ ва Ҷорҷ Клемансо (Англия, Фаронса) ва Вудро Вилсон (ИМА)

созишнома Ойинномаи Лигаи Миллатҳо ҳам инъикос гардида буд. Фикри созмон додани Лигаи Миллатҳо аз нафрати халқҳои ҷаҳон нисбат ба Ҷанги якуми ҷаҳонӣ ва зарурати минбаъд пешро хиҷолатҳои гирифта ба миён омад. Вале мақсади асосии давлатҳои бузург тавассути Лигаи Миллатҳо ба мақоми ҳукмрони ҷаҳон соҳиб шудан буд.

Давлатҳои аъзои Лигаи Миллатҳо уҳдадор шуданд, ки якпорчагии ҳамдигарро аз тачовузи хориҷӣ таъмин намоянд.

Низоми Версал. Кулли нишондодҳои Конфронси сулҳи Париж низоми баъдичангии муносибатҳои байналмилалиро ба вучуд овард, ки он дар таърих «Низоми Версал» ном гирифтааст. Ба ин низом шартҳои Созишномаи сулҳи Версал, муайян намудани сарҳадҳои баъдичангии давлатҳои Аврупо, тақсими мустамликаҳои давлатҳои аъзои Иттифоқи Сегона ва ғайра дохил буданд. Вале, бо вучуди ин, Низоми Версал сулҳи бозғаймиро баъдичангиро таъмин карда натавонист.

Конфронси Вашингтон. Конфронси байналмилалӣ сулҳи Париж на ҳамаи зиддиятҳои давлатҳои империалистӣ ҷаҳонро ҳал карда тавонист, хусусан зиддиятҳои байни Англия, ИМА ва Ҷопонро. Дар уқёнуси Ором иқтидори флоти Ҷопон торафт афзунтар мешуд. Ҳарчанд соли 1902 Англия ва Ҷопон бо ҳам созишномаи дӯстӣ баста, ҳатто дар ҳавзаи уқёнуси Ором флоти ҳарбии баҳрии муштарақ ташкил карданд, лекин дере нагузашта, дар масъалаи аслиҳои ҳарбии баҳрӣ дар байни Англия, Ҷопон ва ИМА зиддият пурзӯр шуд. Англичҳо аз тариқи иттифоқи худ бо Ҷопон дар ҳавзаи уқёнуси Ором ба мақсадҳои худ расида наметавонистанд, чунки мақоми ИМА дар ин минтақа сол то сол баланд мешуд. Аз ин рӯ, дар шароити нав Англия ва Ҷопон лозим донишанд, ки манфиатҳои худро тавассути забоняккунӣ бо ИМА амалӣ намоянд.

Бо ҳамин мақсад бо ташаббуси ИМА 12-уми ноябри соли 1921 дар шаҳри Вашингтон бо иштироки ҳайати вакилони ИМА, Англия,

Империяи Австро-Венгрия пароканда карда шуд. Дар қаламрави собиқи ин империя давлатҳои Чехословакия, Югославия (Сербия, Хорватия ва Словения), Венгрия ва Австрия ташкил ёфтанд.

Лигаи Миллатҳо. Қисмати аввали Созишномаи сулҳи Версал таъсис намудани Лигаи Миллатҳо дар назар дошт. Дар ин қисмати

Чопон, Фаронса, Италия, Белгия, Голландия, Португалия ва Чин кон-фронси байналмилалӣ баргузор шуд.

Конфронси Вашингтон иттифоқи Англия ва Чопонро барҳам дод. 3-юми декабри соли 1921 созишномаи чор давлат - ИМА, Фаронса, Англия ва Чопон ба имзо расид. Ин созишнома дар амал ба шикасти Англия ва пирӯзии ИМА баробар буд. Мувофиқи созишномаи Кон-фронси Вашингтон ИМА, Фаронса, Англия ва Чопон дар соҳибӣ карда-ни қазираҳои укёноси Ором ҳуқуқи баробар пайдо намуданд. Онҳо ин-чунин уҳдадор шуданд, ки дар ин минтақа ҳимоятгари дастачамъонаи манфиатҳои якдигар шаванд. Ин давлатҳо ба Антантаи Чаҳоргонаи укёноси Ором табдил ёфтанд. Ғайр аз ин, Конфронси байналмилалӣи Вашингтон дар бораи эҳтироми яқпорчагии Чин қарордод ба имзо ра-сонид.

Конфронси Генуя ва Гаага. Конфронси Генуя (Италия) 10-уми апрели соли 1922 ба қор шурӯъ намуд. Дар он вақилон аз 29 давлати ҷаҳон иштирок карданд. Ба Конфронси Генуя (ҳамчун давлати қарздор) Русияи Шӯравӣ низ даъват шуда буд.

Ширкаткунандагони Конфронси Генуя талабномае пешниҳод на-муданд, ки дар он гуфта мешуд: «Русияи Шӯравӣ бояд қарзҳои Русияи подшоҳӣ ва Ҳукумати муваққатии Русияро барои давлатҳои хориҷӣ пардозад ва моликияти хориҷӣро, ки Ҳокимияти Шӯравӣ миллӣ эъ-лон кардааст, ба соҳибони собиқашон баргардонад». Вале шартҳои талабномаи пешниҳодшударо ҳайати вақилони Русияи Шӯравӣ, ки сардораш Г. Чичерин буд, қотеона рад намуд. Вай иброз дошт, ки дар натиҷаи таҷовузи ҳарбии давлатҳои Антанта Русия ба маблағи 39 млрд рубл зарар дидааст ва ин давлатҳо, аввал бояд ҳамин маблағро қуброн кунанд.

Конфронси Генуя 19-уми майи соли 1922 бенатиҷа ба анҷом расид. Он танҳо барои баррасии минбаъдаи масъалаҳои дар конфронси муҳокимашуда комиссия ташкил намуд. Ин комиссияҳо бояд ҳар чӣ тез-тар дар шаҳри Гаага ҷамъ омада, вазифаҳои дар наздашон гузошташу-даро ҳал мекарданд.

Конфронси Гаага қори хурд 20-уми июни соли 1922 оғоз кард. Дар ин конфронс на ҳайати сиёсии давлатҳои иштироккунандаи Кон-фронси Генуя, балки мушовирон, намояндагони молиявию саноатӣ ва соҳибони собиқи он қорхонаҳои са-ноатие, ки Ҳукумати Шӯравӣ миллӣ эълон карда буд, иштирок карданд. Намояндагони ҳукумати Русияи Шӯравӣ дар конфронс ваъда доданд, ки арзиши қорхонаҳои саноатӣ

Расми 5. Пешвозгирии симоҳои асосии Конфронси Вашингтон

ба сохибонашон аз тариқи ба онҳо ба ичора додани ҳамин корхонаҳо чуброн карда мешавад. Чунин пешниҳодро касе ва ё давлате қабул накард.

Бо ҳамин Конфронси Гаага низ бенатича анҷом ёфт.

Конфронси Лозанна. Дар ин конфронс масъалаи тақсими мустамликаҳои Туркия ҳаллу фасл карда шуд ва байни ғолибони ҷанг муҳолифат ба вучуд омад. Бинобар ин, созишномаи сулҳ бо Туркия хеле дер – танҳо 10-уми августи соли 1920 ба имзо расид. Мувофиқи он мулкҳои мустамликавии Туркия дар байни мамлакатҳои империалистӣ тақсим карда шуданд. Қисми зиёди мустамликаҳои Туркия насиби Англия гардид. Туркия таслим шуд. Вале ҶШСФР ба ёрии Туркия омада, онро бо аслиҳаю тилло таъмин кард.

Дар Туркия ин вақт муборизаи миллию озодихоҳӣ идома дошт. Даре нагузашта, он ба инқилоби миллию демократӣ табдил ёфт. Сардорони давлатҳои империалистӣ хостанд, ки ин муборизаро тавассути силоҳ сарқӯб намоянд. Барои ин қор артиши Юнонро истифода бурданд. Лекин артиши Юнонро артиши Туркия торумор кард.

10-уми октябри соли 1922 байни тарафҳо дар бораи оташбас ҳуччат ба имзо расид. Иттифокчиён маҷбур шуданд, ки бо ҳукумати Мӯсо Камол (Туркия) ба сари мизи гуфтушунид бинишинанд. Бо ин мақсад 20-уми ноябри соли 1922 барои тайёр кардани шартномаи нави сулҳ бо Туркия дар ш. Лозанна конфронси байналмилалӣ оғоз гардид, ки дар он намояндагони Англия, ИМА, Фаронса, Италия, Юнон, Ҷопон, Руминия, Югославия, Туркия, чанде аз ҷумҳуриҳои Иттиҳоди Шӯравӣ (ҶШСФР, Украина ва Гурҷистон) ширкат варзиданд.

Дар Конфронси Лозанна шартномаи сулҳ бо Туркия ба имзо расид. Инчунин аз тарафи Фаронса, Италия, Ҷопон, Юнон, Руминия ва Югославия созишномаи муштараке ба имзо расид, ки мувофиқи он Туркия бо роҳбарии Камол Отатурк ҳамчун давлати сохибистиклол эътироф карда шуд.

Сарфи назар аз конфронсҳои номбурда, дар байни давлатҳои ғолиб ва шикастхӯрда масъалаҳои ҳалношудаю бахсталаби зиёд боқӣ монданд. Онҳо барои сар задани ҷангҳои нав, аз он ҷумла Ҷанги Дуюми Ҷаҳон, замина гузоштанд.

СОЗИШНОМАИ ВЕРСАЛ (28-уми июни соли 1919)

Моддаи 1. Ҳамаи давлатҳо, доминионҳо ва ё қисматҳои мустамликаҳои метавонанд аъзои Лига бошанд, ба шарте ки аз се ду ҳиссаи Маҷлис онҳоро қонибдорӣ кунад.

Ҳар узви Лига баъди оғоҳии пешакии 2-сола метавонад аз Лига барояд, ба шарте ки то ин лаҳза тамоми уҳдадорихоӣ байналхалқии худро иҷро карда бошад.

Моддаи 3. Маҷлис аз намояндагони аъзои Лига иборат аст.

Он дар вақти муайян ва ё дар ҳар вақти дигар чамъ меояд, ба шарте ки инро вазъият тақозо намояд - дар Қароргоҳи Лига ва ё ҷойи дигар, дар ҷое, ки таъйин карда шуда бошад.

Моддаи 4. Шӯро аз намояндагони давлатҳои Иттифок ва Иттиҳод, инчунин аз намояндагони ҷор азҳои дигари Лига, ки намояндагии онҳо дар Шӯро доимӣ шуда бошад, иборат аст.

Моддаи 7. Қароргоҳи Лига шахри Женева муқаррар карда мешавад.

Моддаи 10. Азҳои Лига уҳдадор мешаванд, ки якпорчагии давлатҳои онро эҳтиром ва ҳифз намоянд ва ба истиснолияти сиёсии ҳамаи азҳои Лига муваффақ шаванд. Дар сурати ҳамла, таҳдид ва ё хатари ҳамла Шӯро баҳри таъмини ин уҳдадорихо ҷораҳо меандешад.

Моддаи 32. Олмон соҳибхитиёрии Белгияро бар тамоми қаламрави баҳсноки Марэне, ки Марэнеи бетараф ном дорад, эътироф мекунад.

Моддаи 40. Олмон эътироф мекунад, ки аз 1-уми январӣ соли 1919 сар карда, Герсогии бузурги Люксембург ба ҳайати иттиҳоди гумрукии Олмон дохил намешавад.

Моддаи 42. Ба Олмон дар ихтиёри худ доштан ва ё сохтани истехкомҳо чи дар соҳили чапи Рейн ва чи дар соҳили ростии Рейн - дар хатти 50-километраи гарбтари ин дарё манъ аст.

Савол ва супориш

1. Конфронси сулҳи Париж кай ба кори худ шурӯъ кард ва кадом масъалаҳоро баррасӣ намуд? 2. Шартномаи сулҳ бо Олмон чӣ тавр таҳия шуда буд? 3. Англия, Фаронса ва ИМА аз Конфронси сулҳи Париж чӣ фоида бурданӣ буданд? 4. Конфронси сулҳи Париж сарҳадҳои баъдичангии давлатҳои Аврупоро чӣ тавр муқаррар намуд? 5. Шартномаи сулҳи Париж кай ва дар кучо ба имзо расид? 6. Таркиби Низомии Версалро шарҳ диҳед. 7. Конфронси байналмилалии Вашингтон ба кадом масъалаҳо бахшида шуда буд? Оё ташаббускорони Конфронси Генуя ба мақсадҳои худ расиданд? 8. Дар бораи Конфронси байналмилалии Лозанна чӣ медонед?

БОБИ II
МАМЛАКАТҶОИ АВРУПО ВА АМЕРИКА
ДАР СОЛҶОИ 1919 – 1939
§ 2. ОЛМОН ДАР МАРҶАЛАИ НАВИ ТАЪРИҶИ
ВА БА САРИ ҚУДРАТ ОМАДАНИ ФАШИЗМ

Қабули Конститутсияи Веймар. 6-уми феврaли соли 1919 дар ш. Веймар (Олмон) Маҷлиси Муассисон ба кори худ шуруъ кард. Ин вақт вазъи сиёсии мамлакат муътадил набуд. Аз ин рӯ, ҳукумати Олмон аз намояндагони ҳамаи ҳизбҳои сиёсии мамлакат ташкил карда шуд. Сарфи назар аз ин, дар ҳамин давра дар мамлакат ҳаракати инқилобӣ аз нав авҷ гирифт. 13-уми апрели соли 1919 дар Бавария Ҳокимияти Шӯравӣ эъмон гардид, ки ҳамагӣ ду ҳафта давом кард.

Фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ ва авҷи муборизаи инқилобӣ тақозо мекарданд, ки Олмон ҷумҳурӣ эълон карда шавад. Аз сабаби он ки дар ҳайати Маҷлиси Миллии Муассисон ва ҳукумат намояндагони неруҳои чапгаро хеле зиёд буданд, тақозои онҳо оид ба масъалаи ҷамъиятӣ қардани воситаҳои истехсолот қисман ба иҷро расид. Дар ин бора якҷанд қонунгузорӣ ҳам қабул карда шуд.

Маҷлиси Миллии Муассисон 31-уми июли соли 1919 Конститутсияи Олмонро қабул кард, ки аз рӯи номи ҷойи қароргоҳи Маҷлиси Миллии Муассисон Конститутсияи Веймар ном гирифтааст ва 11-уми августи ҳамон сол дар мамлакат ҷорӣ карда шуд.

Империяи Олмон

Расми 6. Харитаи Олмон

Мазмун ва моҳияти Конститутсияи Веймар. Дар моддаҳои аввали Конститутсияи Веймар гуфта шудааст, ки «Империяи Олмон ҷумҳурӣ мебошад», «ҳокимияти давлатӣ аз халқ сарчашма мегирад». Дар моддаҳои дигари он «хифзи меҳнат», «бо зиндагии сазовор таъмин қардани инсон» ва ғайра сабт шудаанд.

Конститутсия барои зану мард ҳуқуқи баробарии интиҳобот, озодиҳо ва иштирок дар раёйпурсиро дод. Салоҳияти макоми қонунгузор – Рейхстаг вазъ карда шуд. Ҳукумати Олмон аз тариқи раёӣ

аксари аъзои парламент ташкил гардида, дар назди он масъул буд. Макоми Рейхстаг аз тарики палатаи дуёми парламент – Рейхстаг ва президенти мамлакат маҳдуд карда шуд. Азбаски Рейхстаг аз намояндагони вилоятҳо иборат буд, он ҳуқуқи «рад» («вето»)-ро дошт.

Роҳбари ҳокимияти иҷроия – президент дорои ваколатҳои васеъ ва дар баъзе масъалаҳо ҳатто дорои ваколатҳои диктаторӣ буд. Президент канслер (сарвазир) ва вазиронро таъйин ва сабукдӯш мекард, рейхстагро пароканда карда, ба он интиҳоботи нав муқаррар менамуд, сарфармондеҳи артиш буд, Олмонро дар хориҷи кишвар намояндагӣ мекард. Конститутсия ба ӯ ҳуқуқ дода буд, ки дар мавриди зарурӣ фармонҳои фавқулода барорад ва ҳамаи чораҳои маҷбуркуниро истифода барад. Президент ҳатто ҳуқуқ дошт, ки амали моддаҳои муҳимтарини конститутсияро боздорад. Дар амал ҳокимияти иҷроия ҳуқуқи диктаторӣ дошта, аз ҳокимияти қонунгузор боло меистод, аз Рейхстаг чудию мустақилона ғайриқонунӣ мекард.

Сарфи назар аз ҳамаи маҳдудиятҳои, Конститутсияи Веймар музаффарияти бузурги халқи Олмон буд.

Дар баробари муҳокимарониҳои гуногун Маҷлиси Миллии Веймар шартномаи сулҳ бо Олмонро мавриди муҳокима қарор дода, макоми байналмилалии Ҷумҳурии Веймарро муайян кард.

Мувофиқи шартномаи сулҳи Версал, Олмони шикастхӯрда гунаҳгори асосии Ҷанги Якуми Ҷаҳон эълон карда шуд. Ба ин шартнома ҳукумати Шейдеман Олмон имзо нагузошта ба истеъфо рафт. Ба ҳукумати нав намояндаи сотсиал-демократҳо Бауэр роҳбарӣ кард. Ин ҳукумат ба шартномаи сулҳ бо Олмон имзо гузошт, ки баъд онро 28-уми июли соли 1919 Маҷлиси Миллӣ низ тасдиқ кард.

Болоравии иқтисодии Олмон. Соли 1923 дар Олмон нооромии иҷтимоию сиёсӣ ба вучуд омад. Ҳукумат барои пардохти товони ҷанг бо голибони ҷанг гуфтушунид кард. Дар натиҷа «нақшаи Дауэс» (Дауэс муаллифи ин нақша буд) қабул карда шуд. Ин нақша дар назар дошт, ки Олмон бояд ба голибон товони ҷангро аз соли 1924 то соли 1929 пардозад. Дар баробари ин, мамлакатҳои хориҷӣ, пеш аз ҳама, ИМА изҳор намуданд, ки ба Олмон қарз медиҳанд. Ҳамин тавр, Олмон дар зарфи солҳои 1924 – 1929 ба маблағи 10 млрд марка қарзи дарозмуддат ва зиёда аз 6 млрд марка барои азнавсозии саноат қарзи кӯтоҳмуддат гирифт. Навсозӣ ва васеъгардонии истеҳсолот дар асоси технологияи нав сурат мегирифт. Дар натиҷаи ин, махсусан соҳаҳои ҷавони саноати Олмон - электротехника ва химия босуръат тараққӣ карданд.

Дар Олмон муттаҳидшавӣ ва марказонидани истеҳсолот ва сармоявусъат ёфт. Дар охири солҳои 20-ум шумораи картелҳои нисбат ба давраро то оғози ҷанг 2 баробар афзуд. Соли 1925 консерни бузургтарини химиявӣ «ИГ Фарбениндустри» дар қитъаи Аврупо таъсис ёфт, ки дар Олмон 80 фоизи истеҳсоли нитроген, қариб 100 фоизи бензин ва рангхоро ба уҳда дошт. «Ширкати пулод» бошад, дар ихтиёри худ то

300 корхона дошта, 40 фоизи истехсоли охану пӯлод ва 43 фоизи чӯяни мамлакатро таъмин мекард.

Консернҳои олмонӣ дар таъсиси 50 иттиҳодияи байналмилалӣ молиявӣ мавқеи ҳукмрон доштанд. Якчанд бонки калони Олмон ба 63 фоизи сармояи бонкии мамлакат назорат менамуданд. Дар солҳои ҷанг танзими давлатии инхисор ба истехсолот қарор буд. Баъд аз ҷанг даҳолати давлат ба истехсолоти сармоядорӣ Олмон заиф шуд, чунки инхисори давлатӣ самарайи истехсолоти сармоядориро баланд карда наметавонист.

Бухрони иқтисодии солҳои 1929 – 1933. Дар Олмон бухрони иқтисодӣ нисбатан шадид буд. Пастравии истехсолот қариб 3 сол давом дошт. Он дар саноат 40 фоизро ташкил кард. Дар натиҷаи ин шумораи бекорон ба 7,5 миллион нафар расид. Музди меҳнати воқеии одамон 25 - 40 фоиз поин рафт. Дар солҳои 1930 – 1933 даҳҳо ҳазор корхонаҳои хурду миёна ва хатто баъзе корхонаҳои саноатии калон ҳам муфлис шуданд. Ҳаҷми савдои ҷаҳанна паст гардид.

Бухрони иқтисодӣ соҳаи кишоварзиро ҳам фаро гирифт. Аз ин рӯ, дар ин солҳо маҷбуран фуруҳта шудани заминро ҳавлиҳои кишоварзон афзуд. Бухрон низоми муомилоти пулии мамлакатро низ вайрон кард. Як қатор бонкҳо ба бухрон тоб оварда натавониста муфлис шуданд. Даромади умумии бонкҳои Олмон қариб ду баробар кам шуд.

Бухрони иқтисодии солҳои 1929 – 1933 дар Олмон сохти сиёсии Ҷумҳурии Веймарро ба ларза овард. Норизоии аҳолии мамлакат ва маҳсусан аҳли меҳнат аз ҳукумат афзуд. Дар чунин шароит ҳаракати неруҳои чапгаро авҷ гирифт. Ин ҳаракат доираҳои саноатиро молиявӣ Олмонро ба ташвиш оварда, шароит ва эҳтиёҷи табақаҳои болоии мамлакатро бо «дасти зӯр» ба миён овард.

Дар Олмон ба сари қудрат омадани фашизм. Дар Олмон ҳизби фашистӣ ҳамчун неруи ҳарбию сиёсӣ ҳанӯз соли 1919 бо номи Ҳизби Миллии Сотсиал-Демократии Коргарӣ таъсис ёфта буд. Он вақт ҲМСДК ҳамчун олоии ҳарбиёни Олмон барои ба ҳокимияти сиёсӣ таъсир расондан хидмат мекард.

Дар нимаи дууми солҳои 20-ум шумораи аъзои ҲМСДК бемайлони меафзуд. Соли 1927 он 100 ҳазор нафар ва соли 1933 300 ҳазор нафар узв дошт. Дар интиҳоботи парламенти соли 1930 ҲМСДК 6,5 миллион овоз гирифта, баъди Ҳизби Сотсиал-

Расми 7. Соли 1933. Олмон. Ба сари ҳокимият омадани фашистон

Демократии Олмон (ХСДО) ба чойи дуюм баромад. Ин хизб то соли 1933 бонуфузтар шуда, дар интиҳоботи парламентӣ овозҳои зиёди интиҳобкунандагонро соҳиб мешуд. Дар интиҳоботи президентии соли 1932 Гинденбург 19,8 миллион ва Гитлер 13,4 миллион овози интиҳобкунандагонро соҳиб шуд.

Фаъолияти ҲМСДК Чумхурии Веймарро ба бухрони сиёсӣ гирифт-тор кард. Вакилони ин хизби фашистӣ дар Рейхстаг бисёр буданд. Аз ҳамин сабаб он ба ҳокимияти иҷроия итоат намекард. Ин буд, ки президенти Олмон Гинденбург Рейхстагро пароканда кард.

Ғояҳои авомфиребонаи фашистон дар байни саноатчиёну қисме аз зиёиён ҳамовозӣ пайдо мекард. Теъдоди зиёди сармоядорони калони Олмон Гитлерро ҷонибдорӣ мекарданд. Ин майлон рӯз то рӯз меафзуд. Фишор ба президенти Олмон ба нафъи ҲМСДК зиёд мешуд. Гинденбург ба он тоб наоварда, 30-юми январи соли 1933 Гитлерро Канслери Олмон таъин кард.

Сиёсати хориҷии Олмон. Дар солҳои 20-ум сиёсати хориҷии Олмон асосан ба он равона карда шуда буд, ки мақоми худро дар арсаи байналмилалӣ аз нав барқарор кунад ва аз тобеияти сиёсӣ молиявии давлатҳои ғолиби Ҷанги Якуми Ҷаҳон халос шавад.

Баъди дар Олмон ба сари қудрати иҷроия омадани Гитлер ва ҲМСДК дар сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҳукумат тағйироти кулӣ ба амал омад. Фашистон дар мамлакат ғояҳои ниқорталабӣ ва инсонбадбиниро ҳамарӯза паҳн мекарданд. Инчунин, меҳостанд ба ҳокимияти мутлақ соҳиб шаванд. Барои ҳамин ҳукумати Гитлер неруҳои сиёсии ғайри ҲМСДК ва муассисаҳои демократии мамлакатро нест кард.

Фашистони Олмон шиор ба миён гузоштанд, ки «шартномаи сулҳи Париж таҷдиди назар карда шавад». Бо нияти эътироз ба ин шарнома моҳи октябри соли 1933 вакилони Олмон Конфронси байналмилалӣ оид ба халқи силоҳро тарк намуданд. Даре нагузашта Олмон эълон кард, ки аз Лигаи Миллатҳо мебарояд.

Дипломатияи Олмон дар арсаи байналмилалӣ бомуваффақият амал мекард. Ба он муяссар шуд, ки дар Конфронси байналмилалӣ Мюнхен галаба ба даст орад. Бо талаби Олмон ва онро дастгирӣ намудани Англия, Фаронса, ИМА ва ризояти ҳукумати Чехословакия вилояти Судет аз Чехословакия гирифта, ба Олмон дода шуд. Ба Олмон инчунин муяссар шуд, ки солҳои 1938 – 1939 Австрия ва **Клайпедаро** ба даст дарорад. Бо ташаббуси Олмон барои мубориза бар зидди ИҶШС «Иттиҳоди зидди коминтерн» таъсис дода шуд. Моҳи майи соли 1939 дар Берлин созишномаи «Иттиҳоди ҳарбии Италия ва Олмон» ба имзо расид. Соли 1940 Олмон бо Ҷопон низ чунин созишнома бааст. Бо ҳамин иттиҳоди давлатҳои фашистӣ ташкил ёфт. 28-уми августи соли 1939 дар байни Олмон ва ИҶШС ба муҳлати 10 сол созишномаи ба ҳамдигар ҳучум накардан баста шуд.

Ҳамин тавр, дастгоҳи давлатии моҳиятан фашистии Олмон баҳри амалӣ гардидани сиёсати истилогаронаи хориҷӣ бо шиддат қор мекард.

Ҳамагӣ баъди чанд рӯзи бо ИҶШС бастанӣ созишномаи ба ҳамдигар хучум накардан Олмони фашистӣ Ҷанги Дуюми Ҷаҳонро оғоз намуд.

Савол ва супориш

1. Чаро Конститутсияи Олмон «Конститутсияи Веймар» ном гирифтааст? 2. Конститутсияи Веймар дар бораи сохти сиёсӣ, мақомоти ҳокимияти давлатии Олмон чӣ гуфтааст? 3. Чаро ҳукумати Шейдеман ба созишномаи сулҳи Париж имзо нагузошта, ба истёфои рафт? 4. Дар Олмон фашизм кай ва чӣ тавр ба сари қудрат омад? 5. Гинденбург Гитлерро кай ва барои чӣ Канслери Олмон таъин намуд? 6. Сиёсати хориҷии Олмони солҳои 30-юмро таҳлил кунед.

Љ3. АНГЛИЯ - БОЗИГАРИ АСОСИ ДАР НИЗОМИ МУСТАМЛИКАДОРИИ ҶАҲОН

Англия дар солҳои аввали баъди Ҷанги Якуми Ҷаҳон. Англия яке аз давлатҳои асосии голиби Ҷанги Якуми Ҷаҳон буд. Ба он муяссар шуд, ки Олмонро аз бозорҳои ҷаҳонӣ, баҳру уқёнусҳо ва мустамликаҳо танг карда барорад. Мулкҳои мустамликавии Британияи Кабир 2 миллиону 619 ҳаз. км²-ро ташкил мекард. Аҳолии мустамликаҳои Британияи Кабир ҳанӯз то оғози Ҷанги Якуми Ҷаҳон 525 миллион нафарро ташкил мекард.

Расми 8. Харитаи Англия

Сохти сиёсии Англия мисли пештара мутлақияти шохигарии маҳдуд буд. Дар мамлакат кайҳо боз ҳизбҳои консервативӣ, лейбористӣ, либералӣ ва сотсиалистӣ амал мекарданд. Соли 1919 Ҳизби коммунистӣ низ таъсис ёфт. Мубориза барои ҳокимият асосан дар байни се ҳизб - консервативӣ, либералӣ ва лейбористӣ сурат мегирифт. Баъди ҷанг низоми сиёсии демократии Британияи Кабир боз ҳам тақмил дода шуд. Дар интиҳоботи соли 1918 дар таърихи Англия бори аввал занҳо

иштирок намуданд. Ин иқдом қисми таркибии ислохоти низоми интихоботи Англия буд. Ислохоти мазкур меъёри молумулкии интихобкунандагонро бекор ва синни кории онҳоро барои мардҳо то 21 сол кам кард. Ин буд, ки шумораи интихобкунандагон аз 8 миллион якбора ба 21 миллион нафар расид.

Қонун дар бораи маориф маълумоти хатмии ибтидоиро барои кӯдакони то 14-сола муқаррар намуд. Тавассути як қонуни дигар ҳадди ақалли ҳаҷми маош муайян карда шуд.

Ба маҷрои осоишта даромадани иқтисоди Англия бо мушкилии зиёде амалӣ мегардид, ки ин сабаб дошт. Англия дар солҳои ҷанг то 70 фоизи тичораташро аз даст дод. Бинобар ин, аз нав барқароркунии робитаҳои тичоратии бо давлатҳои он тарафи баҳру укёнусҳо қатъгардида ба мушкилиҳои зиёд рӯ ба рӯ шуд. Дар мамлакат неруи сершумори қобили меҳнат бекор буд. Қарзи давлатӣ аз 650 млн. фунт-стерлинги соли 1914 ба 8 млрд. фунт-стерлинг расид.

*Расми 9. Дэвид Ллойд
Чорч, нахуствазири
Британияи Кабир*

Барои пешрафти иқтисодӣ ва хифзи иҷтимоии мардум Ҳизби консерваторон ва иттифоқчии он – Ҳизби либералӣ ба интихобкунандагон нисбат ба хизбҳои дигар барномаи муштаракӣ беҳтар пешниҳод намуданд. Аз ин рӯ, доираҳои соҳибқорию тичоратии мамлакат дар атрофи ин хизбҳо муттаҳид шуда, галабаи онҳоро дар интихоботи соли 1918 ва баъд дар интихоботҳои дигари наздиктарин ҳам таъмин намуданд. Иттифоқи Ҳизби консерваторон ва Ҳизби либералии ба сари қудрат омада барқароркунии иқтисоди Англия ва рушди онро таъмин карда тавонист. Сатҳи зиндагии мардум беҳтар шуд ва бекорӣ ба ҳадди ақал расид.

Британияи Кабир мамлақати калонтарини мустамликадор буд. Дар солҳои аввали баъдичангӣ дар мустамликаҳои он ҳаракати милли-озодихоҳӣ вусъат ёфт. Ҳукумати Англия маҷбур мешуд, ки дар баъзе мустамликаҳо силоҳ ба қор барад, бо дигар мустамликаҳо созиш карда, умри империяи мустамликавии Британияи Кабирро дарозтар кунад.

Сиёсати хориҷии Англия дар солҳои 1919 – 1923. Сиёсати хориҷии Англия ба он равона карда шуда буд, ки мавқеи худро дар арсаи байналмилалӣ мустаҳкам кунад. Аз ин рӯ, Низоми Версал дар Созишномаи сулҳи Париж беҳтар маҳз бо назардошти тақозои манфиатҳои империализми англис таҳия ва қабул шуда буд. Намояндагони Англия дар ин конференсия мақоми аввалро соҳиб шуданд, ҳарчанд рақобат бо Фа-

ронса ва ИМА низ ба миён омада буд. Ба Англия муяссар шуд, ки баъди чанг давлати аз ҷиҳати иқтисодӣ пурқувваттарини ҷаҳон – ИМА-ро нагузорад, ки дар бозсозии баъдичангии Аврупо ба мақоми аввал соҳиб шавад. Ин буд, ки доираҳои ҳукмрони ИМА аз натиҷаҳои конфронси байналмилалӣи Париж норозӣ буданд.

Дар сиёсати нисбат ба Русияи Шӯравӣ Англия бо Фаронса ва ИМА ҳамфикр буд. Ҳанӯз баҳори соли 1918 таҷовузи зидди Русияи Шӯравии мамлакатҳои империалистӣ оғоз ёфта, соли 1919 таҷовузи Антанта ва Ҷопон ба ин давлат боз ҳам васеътар шуд, ки дар он ИМА ҳам ғаёбона иштирок мекард.

Британияи Кабир яке аз давлатҳои ғаёби конфронсҳои байналмилалӣи Вашингтон, Генуя, Гаага ва Лозанна буд. Дар ин конфронсҳо Британияи Кабир ҳамчун давлати дорои дипломатияи қавӣ баромад кард, харчанд на ҳамаи ин конфронсҳо барои ташкилкунадагонанон ва пеш аз ҳама, Британияи Кабир, нафъ бахшиданд.

Англия дар солҳои 1924 – 1929. Дар солҳои 1924 – 1929 дар Англия болоравии иқтисодӣ нисбат ба солҳои 1919 – 1923 босуръаттар буд. Соли 1929 ҳаҷми истеҳсолоти саноатӣ ба сатҳи соли 1913-и пешазчангӣ расид. Шумораи бекорон қариб 1 миллион нафарро ташкил намуд.

Сарфи назар аз болоравии истеҳсолоти саноатӣ, маҳз дар ҳамаи солҳо дар Англия ҳаракати иҷтимоӣ ҷоннок шуд. Аҳли меҳнат аз ҳукумати хизбҳои консерваторон ва лейбористҳо ҳифозати иҷтимоии худро тақозо мекард. Бо ин мақсад заҳматкашон борҳо коршиканӣ карданд.

Қаблан барои ҳокимият асосан ду хизб – Ҳизби консервативӣ ва Ҳизби либералӣ мубориза мебарданд. Дар ин давра Ҳизби либералӣ дар майдони сиёсӣ мақоми худро аз даст дод. Ҷойи онро Ҳизби лейбористӣ гирифт. Барои ҳокимият асосан хизбҳои лейбористӣ ва консервативӣ мубориза мебарданд. Ҳизби лейбористӣ охишта-охишта дар байни аҳли меҳнат обрӯманд шуда, дар интихоботи парламенти овозҳои зиёди интихобкунандагонро соҳиб мегардид. Масалан, дар интихоботи парламенти соли 1924 Ҳизби консервативӣ 534000, Ҳизби лейбористӣ 4348000 ва Ҳизби либералӣ 4252000 овоз гирифтанд, яъне Ҳизби лейбористӣ ба ҷойи дуум баромад. Ҳамин тариқ, дар муборизаи сиёсӣ гоҳ як хизб ба ҷойи аввал мебаромад, гоҳ хизби дигар.

Бухрони иқтисодии солҳои 1929 – 1933. Дар солҳои 1925 – 1926 Англияро коршиканиҳои коргарони саноатӣ фаро гирифтанд. Ҷағрофияи иттифоқҳои касаба (трэд-юнионҳо) ҷоннок шуд. Қонуни соли 1927 «Дар бораи муҳолифатҳо дар саноат ва трэд-юнионҳо» зиддихалқӣ буда, корпартоиҳои умумӣ ва яқдилонро манъ мекард. Дар ин давра ҳамкориҳои роҳбарияти Конфедератсияи британиявӣи меҳнат (КБМ) бо соҳибкорон ба маҷрои мусолиха даромад. Манфиатҳои соҳибкорон ба ҷои баланд бардоштани ҳаҷми истеҳсолот ва дар бозори ҷаҳонӣ рақобат карда тавонистани молҳои британи аз тарафи қисми ростгарои КБМ

дастгири ёфт. Соли 1926 конгресси тред-юнионҳо сиёсати даст кашидан аз мубориза бар зидди соҳибкоронро интихоб намуд. Дар зери фишори ҳукумат иттифокҳои касабаи Англия бо ҳамроҳии соҳибкорон Шӯрои Саноати Миллиро ташкил намуданд. Ҳамин тавр, иттифокҳои касаба ва соҳибкорони Британияи Кабир бо роҳи зӯри оштии шуданд.

Расми 10. Намуди Лондон, пойтахти Англия

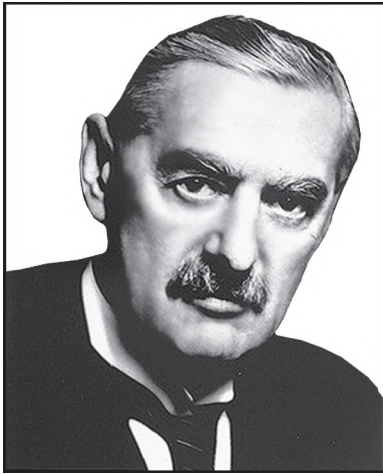
Вале ин чораҳои иҷтимоию иқтисодӣ Англияро аз бухрони иқтисодӣ эмин дошта натавонистанд. Моҳияти бухрони иқтисодии Англия он буд, ки ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот кам шуд. То соли 1932 он тахминан 32 фоизи пеш аз бухронро ташкил намуд. Дар баъзе соҳаҳои алоҳида, масалан дар истеҳсоли ҷӯян, пӯлод, мошинҳо, ангишт ва киштисозӣ, маҳсулоти саноатӣ аз сатҳи умумӣ паст буд. Соли 1931 даромад аз тиҷорат ва пардохт номутаносиб шуд. Даромади хориҷӣ ҳам паст фурумад. Ба империализми англис беқурбшавии маблағҳои дар хориҷи кишвар гузоштааш зарбаи сахт зад. Он 24 фоизро ташкил намуд.

Аз бухрони иқтисодӣ аҳли меҳнат зарари калон дид. Дар натиҷаи муфлисшавии корхонаҳо ва баста шудани онҳо ҳазорон нафар кормандон бекор монданд. Дар Англия соли 1932 бекорон зиёда аз 3 миллион нафарро ташкил намуданд.

Соли 1938 дар Англия болоравии истеҳсолот оғоз ёфта, то миёнаҳои соли 1939 ба сатҳи тобухронӣ расид. Истеҳсоли неруи барқ, автомобил, пӯлод ва оҳан зиёд гардид ва сохтмон вусъат ёфт, шумораи бекорон кам шуд.

Дар солҳои 1934 – 1939 дар Англия Иттиҳоди милли ҳукмронӣ мекард, ки он соли 1935 дар интиҳоботи парламентӣ галаба ба даст оварда буд.

Сарвазири Англия соли 1935 Болдуин ва аз соли 1937 Н. Чемберлен буданд. Сиёсати дохилии ҳарду ҳукумат ҳам ба нафъи табақаҳои

*Расми П. Нахуствазири
Англия Невилл Чемберлен*

болоии Англия равона шуда буд. Барои гирифтани пеши роҳи ҳаракати фаъоли иҷтимоӣ якҷанд қонун қабул карда шуд.

Сиёсати хориҷии Англия дар арафаи Ҷанги Дуюми Ҷаҳон. Сиёсати хориҷии Англия дар солҳои 30-юм ба ҳифзи манфиатҳои империалистии мамлакат равона шуда буд. Аз ин рӯ, ҳукумат кӯшиш мекард, ки иттифоқи худро бо буржуазияи доминионҳо мустаҳкам карда, бар зидди ҳаракати миллию озодихоҳӣ мубориза барад. Ин иттифок дар сурати ҷанги Англия бо давлатҳои хориҷӣ ба нафъи империализми Британия буд.

Сиёсати зиддихалқии империализми Британия дар муносибат бо Ҳиндустон баръало исбот мегардид. Британияи Кабир мехост, ки мустамликадорӣ худро дар ин ҷо абадӣ гардонад. Бо ҳамин мақсад соли 1935 барои Ҳиндустон конститутсияи нав таҳия намуд, ки он «Қонун дар бораи идораи Ҳиндустон» ном дошта, ҳолати мустамликавии Ҳиндустонро мустаҳкам ва идома мебахшид.

Дар арафаи Ҷанги Дуюми Ҷаҳон ҳукумат дар палатаи лордҳо лоиҳаи қонунро тасдиқ кард, ки ҳокимияти бе ин ҳам номаҳлуди генерал-губернатори Ҳиндустонро боз ҳам васеътар кард. Ин қонун ба губернатори Ҳиндустон ҳуқуқи диктаторӣ дод.

Англия дар Миср ҳам “ҳуҷаинӣ” мекард. Иқтисод ва молияи Миср пурра дар зер нazorати Англия буданд. Соли 1936 Англия бо Миср шартномаи асоратоваре ба имзо расонда, онро тобеи худ гардонд. Англия ҳуқуқ пайдо кард, ки артиши худро дар ин мамлакат мустақар кунад.

Сиёсати Англия нисбат ба доминиони «таслимнашаванда», яъне Ирландия тағйир наёфт. Англия Ирландияро аз ҷиҳати иқтисодӣ саҳт истисмор мекард. Соли 1937 парламенти Ирландия Конститутсияи нави мамлакатро қабул кард, ки он Ирландияро соҳибистиклол эълон намуд. Вале баъди ин ҳам, тобеияти Ирландия ба шоҳигарии Англия аз байн нарафт.

Дар солҳои 1934 – 1939 муносибатҳои Англия бо Олмон, Италия ва Ҷопон тезтунд шуданд.

Савол ва супоришҳо

1. Англия ба маҷрои ҳаёти озоишта чӣ таъвр дохил мешуд? 2. Мустамликаи калонтарини Англияро аз харитаи таърих нишон диҳед.

3. Дар бораи нуктаҳои асосии сиёсати хориҷии Англия дар солҳои 1919 – 1923 иттилоъ диҳед. 4. Дар бораи болоравии иқтисодии Англия дар солҳои 1924 – 1929 далелҳо биёред. 5. Ҳукумати Англия барои аз бӯҳрони иқтисодӣ баровардани мамлакат кадом роҳу воситаҳоро ба кор мебард? 6. Дар бораи сиёсати мустамликадорӣ Англия чӣ гуфта метавонед? 7. Дар солҳои 30-юми асри 20 муносибатҳои Англия бо кадом давлатҳо тезутид шуданд?

§ 4. ФАРОНСА ДАР ШАРОИТИ НОУСТУВОРИИ НИЗОМИ СИЁСИЮ ИҚТИСОДИИ БАЪДИЧАНГӢ

Зарари Чанги Якуми Чаҳон ба Фаронса. Чанги Якуми Чаҳон ба Фаронса бадбахтиҳои бешумор овард. Зиёда аз 2 миллион нафар аҳолии он ҳалок ва маъҷуб гардиданд. Даҳ вилояти тараққикардаи саноатӣ хароб ва гораат карда шуд. Мамлакати дорои захираи калони пулӣ ба мамлакати аз сармоядорони ИМА ва Англия қарздор табдил ёфт. Қарзи давлати Фаронса қариб 50 фоизи дороии миллиро ташкил намуд. Ҳаҷми истеҳсоли саноатӣ танҳо 57 фоизи давраи тоҷангиро ташкил кард. Дар солҳои аввали баъдиҷангӣ ҳам пастравии он идома дошт.

Расми 12. Харитаи маъмурии Фаронса

Фаронса дар солҳои 1919 – 1929. Бо тараққиёти саноати ҳарбӣ дар марказ, қисматҳои ҷанубу ғарб мамлакат марказҳои нави саноатӣ бунёд шуданд. Дар он ҷойҳо корхонаҳои металлургӣ, мошинсозӣ,

таҷҳизоти электротехникӣ ва корхонаҳои дигар сохта шуданд, ки бо таҷҳизоти пешқадам мучахҳаз буданд.

Дар ин давра сармояи саноатӣ бо бонкӣ афзуда, ба марказонида шудани саноати Фаронса мусоидат кард. Ба Фаронса баргардонида шудани вилоятҳои Элзас ва Лотарингияи дорои саноати пешқадами замонавӣ ва захираҳои ганин зеризаминӣ ба пешрафти умумии иқтисоди мамлакат мадад расонд. Аксари корхонаҳои саноатии ин вилоятҳо ба ихтиёри инҳисорчиён – соҳибони консернҳои Де Ванделей ва Шнейдерҳо гузаштанд. Барои барқароркунии вилоятҳои дар ҷанг харобгардида Бонки Қарзи Миллӣ фаъолона ширкат меварзид. Дар натиҷаи ин дар иқтисоди Фаронса тағйироти кулӣ ба амал омад. Дар даромади миллӣ ҳиссаи саноат афзуд. Дар содирот маҳсулоти саноати вазнин афзалият пайдо намуд. Қисми зиёди сармоя на барои қарзидӣ, балки ба истехсолот равона мешуд. Дар ин давра сармояи Фаронса асосан ба мустамликаҳо бароварда мешуд.

Баъди ҷанг дар Фаронса низоми демократии сиёсӣ бисёрхизбӣ пай-васта гаштакул меёфт. Нуруҳои сиёсӣ дар давраи интиҳоботи парламенти барои ба мақсадҳои барномавии худ расидан дар иттиҳодияҳои интиҳоботи муттаҳид мешуданд. Нуруҳои молиявӣ саноати дар интиҳоботи соли 1919 Кумитаи ҷумҳуриявӣ тичорату саноат ва Иттифоқи манфиатҳои иқтисодиро таъсис намуда, барои галабаи номзадҳои худ маблағи зиёд – бештар аз 60 миллион франк – харч карданд. Ҳамаи аҳзоби ростгаро дар Иттиҳоди миллӣ муттаҳид шуданд. Дар муқобили Иттиҳоди миллӣ аҳзоби чапгаро меистоданд. Инҳо хизмҳои радикалӣ, радикал-социалистӣ ва социалистӣ буданд.

Дар барномаҳои пешазинтиҳоботии онҳо сиёсати иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва хориҷӣ дарч гардида буд. Масалан, дар барномаи нуруҳои чапгаро миллӣсозии корхонаҳои калони саноатии таъйиноти истеъмолӣ, ҷорӣ намудани андоз аз даромад, ба манфиати коргарони фабрикаю заводҳо қабул кардани қонунҳо ва ғайра баён ёфта буданд. Ҳизби социалистӣ барномаи интиҳоботии ислоҳоти давлатиро пешниҳод намуд.

Дар интиҳоботи соли 1919 Иттиҳоди миллӣ дар Палатаи намояндагон аз се ду ҳиссаи ваколатномаҳои вакилонро соҳиб шуд.

Интиҳоботҳои парламенти солҳои 1924 ва 1929 ҳам бо ҳамин усул сурат гирифтанд.

Сиёсати хориҷии Фаронса дар солҳои 1919 – 1929. Сиёсати хориҷии Фаронса дар ин солҳо асосан аз Созишномаи Версал бармеомад. Вилоятҳои Элзас ва Лотарингия ба Фаронса баргардонда шуданд. Фаронса ҳавзаи Саарро аз Олмон ба муддати 15 сол иҷора гирифт. Тахти назорати Антанта мондани соҳили чапи дарёи Рейн ва ба минтақаи ғайриҳарбӣ тақдир додани он яке аз муваффақиятҳои калони сиёсати хориҷии Фаронса буд. Фаронса ба заиф гардонидани Олмон ҳам муваффақ шуд. Ин ҳолати Олмон мақоми Фаронсаро дар Аврупо ва ҷаҳон баландтар кард. Мулкҳои мустамликавии Фаронса васеъ шуданд. Як қисми Конгоро ба даст даровард. Барои бо Англия якҷоя

идора кардани Того ва Камерун аз Лигаи Миллатҳо ваколатнома гирифт. Аз 132 млрд. маркаи тилои товони чанг (аз Олмон) 52 фоиз, яъне 64 миллиардро Фаронса ба даст овард.

Соли 1921 Фаронса бо Полша иттифоқи харбӣ бастанд. Баъди ин бо дастгирии Фаронса дар ҳаёти Чехословакия, Югославия ва Руминия Антантаи хурд созмон дода шуд. Фаронса ният дошт, ки ба ин давлатҳо таъҷиб карда, бар зидди Олмон муборизаро давом диҳад.

Бухрони иқтисодии солҳои 30-юми асри 20 дар Фаронса. Дар Фаронса бухрони иқтисодии ҷаҳонӣ таъсири камтар дошт. Дар солҳои 20-ум Олмон ба Фаронса товони чанг дод. Ҳарбикунии мамлакат пеши роҳи шиддати бухрони иқтисодиро гирифт. Аз ин рӯ, бухрони иқтисодӣ Фаронсаро як сол дертар - соли 1930 фаро гирифт ва то соли 1936 давом кард. Соли 1936 огози болоравии нави саноату кишоварзӣ вазъи зиндагии халқро то андозае беҳтар кард. Вале соли 1937 Фаронса ба бухрони нави иқтисодӣ дучор омад, ки он то огози Ҷанги Дуюми Ҷаҳон тӯл кашид.

Дар солҳои бухрони иқтисодӣ дар Фаронса сармоияи давлатии иқтисодӣ ва даҳолати давлат ба фаъолияти бонкҳои инҳисорҳо, нархгузорӣ, маҳдуд кардани ҳаҷми истеҳсолот дар кишоварзӣ ва азхуд кардани дорони мустамликаҳо зиёд шуд. Бо тақозои инҳисорчиёни калон ҳукумати Фаронса бо ном «Соҳаҳои зерӣ ҳифозат»-ро таъсис дод. Ба он бонкҳои асосӣ, ширкатҳои калони роҳҳои оҳан, корхонаҳои калони металлургияи химиявӣ ва ширкатҳои тичоратии ба бозори хориҷӣ робитадошта шомил гардиданд. Корхонаҳои «Соҳаҳои зерӣ ҳифозат» аз ҳазинаи давлат ёрии калон гирифта, супоришҳои давлатиро иҷро менамуданд. Ин сиёсат Фаронсаро аз бухрони иқтисодӣ бароварда бошад ҳам, корхонаҳои хурд ва миёнаро, ки аз дастгирии давлат маҳрум буданд, муфлис гардонид, нархи маҳсулоти кишоварзӣ, молҳои косибӣ ва савдогарони хурдро паст кард.

Ҳаёти сиёсии Фаронса дар солҳои 30-юми асри 20. Соли 1932 дар Фаронса интихоботи навбатии парламентӣ баргузор гардид. Раиси Шӯрои Вазирони Фаронса А. Тардье иброн дошт, ки Фаронса аз бухрони иқтисодӣ дар ҳамаҷониба зарар нахоҳад дид, ки агар нақши «Азнавсозии миллӣ»-и ӯ аз тарафи интихобкунандагон дастгирӣ ёбад. Ӯ хост, ки радикал-социалистонро ба тарафи худ кашад, вале ба мақсад нарасид. Сарвари радикал-социалистҳо дар арафаи интихобот бо номи «Картели чап» иттиҳоди интихоботӣ ташкил намуд. Ба ин иттиҳод гурӯҳҳои гуногуни сиёсии чапгаро ворид гардиданд.

Дар интихоботи мазкур «Картели чап» ғолиб омад. Сардори ҳукумат Эррио таъйин гардид. Ин ҳукумат дар сиёсати иҷтимоии худ ба муваффақияти ҷашмрасе ноил шуд. Дар сиёсати хориҷӣ бошад, ба муваффақияти бештаре расид. Ҳукумати 3. Эррио соли 1932 бо ИҶШС дар бораи ба ҳамдигар ҳучум накардан созишнома ба имзо расонид.

Солҳои 30-юм дар байни нерӯҳои чапгаро ва ростгаро барои ба ҳокимият соҳиб шудан рақобати сахт ҷараён дошт. Дар ин давра

неруҳои чапгаро дар байни ахли меҳнат таъсири зиёд доштанд. Бинобар ин, неруҳои ростгаро маҷбур буданд, ки бо неруҳои навтаъсиси фашистӣ дар Фаронса ҳамкорӣ кунанд. Дар оғози ҳамин давра дар Фаронса ҳатто хавфи табаддулоти фашистӣ вучуд дошт. Ба фашистони Фаронса баъзе сармоядорон ва ширкатҳои калон ёрии молиявӣ мерасониданд. Дар байни онҳо «Кумите де Форж», «Кумитаи саноати ангишт» ва консерни харбии «Шнейдер-Крезе» низ буданд.

*Расми 13. Намоиши эътирозии зидди
Ҳукумати Ҷабҳаи миллӣ, соли 1938*

Солҳои 1934 – 1935 неруҳои зиддифашистӣ Ҷабҳаи миллӣ ташкил намуданд. Онҳо барномаи интиҳоботи худро таҳия карда, ба маъракаи интиҳоботи соли 1936 ворид шуданд. Дар ин барнома хифзи озодиҳои демократӣ, халӣ силоҳ, пароканда кардани лигаҳои фашистӣ, афви умум, кафолати ҳуқуқи иттифокҳои касаба барои тамоми меҳнаткашон, миллӣсозии саноати харбӣ,

ҳамкории байналмилалӣ дар ҳайати Лигаи Миллатҳо, ташкил намудани амнияти коллективона, чораҳои зидди таҷовузкорӣ, вусъат додани ҳаракат барои сулҳ, барқарор кардани қобилияти харидорӣ аҳоли, ташкил намудани ҳазинаи миллии ёрӣ ба бекорон, бидуни ихтисор кам кардани музди меҳнат дар ҳафтаи корӣ, нафақа барои пиронсолон, мубориза бар зидди ҳанноти, қиматӣ ва ғайра дохил карда шуда буданд.

Дар ин интиҳобот неруҳои дар Ҷабҳаи миллӣ муттаҳидшуда галаба карданд.

Ба ҳукумати Ҷабҳаи миллӣ сотсиалист Леон Блюм роҳбарӣ мекард. Ин ҳукумат барои амалӣ намудани барномаи пешазинтиҳоботӣ ҷидду ҷаҳди зиёде ба харҷ дод ва як қисми онро иҷро ҳам намуд. Лекин соли 1937 ҳукумати Блюм ба истеъфо рафт, чунки аз уҳдаи иҷроӣ на ҳамаи ваъдаҳои пешазинтиҳоботии Ҷабҳаи миллӣ баромада тавонист. Ҷӯро радикал К. Шотан иваз намуд. Вале ҳукумати Шотан ҳам аз уҳдаи иҷроӣ барномаи Ҷабҳаи Миллӣ набаромада, аз иҷроӣ ин кор даст кашид ва дере нагузашта ба истеъфо рафт. Ба ҳукумати нав муваққатан аз нав Леон Блюм роҳбарӣ кард. 10-уми апрели соли 1938 ҳукумати сотсиал-радикалҳо бо сардории Э. Даладйе ташкил ёфт. Ҳукумати нав ба хулоса омад, ки Фаронсаро аз бухрони иқтисодӣ тавассути аз «музаффарият»-ҳои Ҷабҳаи Миллӣ даст кашидан баровардан мумкин аст.

Сиёсати хоричин ҳукумати Ҷабҳаи Миллӣ. Чораҷӯйҳои ҳукумати Ҷабҳаи Миллӣ ва ҳукумати Даладйе қобилияти мудофиавии Фаронсаро

Оқибати Чанги Якуми Чаҳон барои ИМА. Чанги Якуми Чаҳон китъаи Америкаро фаро нагирифта буд. Иштироки артиши Амрико дар амалиёти ҳарбӣ танҳо тобистони соли 1918 оғоз ёфт. Аз ин рӯ, талафоти ҷонии ИМА ҳамагӣ 120 ҳазор ва захмбардоштагон 280 ҳазор нафарро ташкил кард.

Аз назари иқтисодӣ Чанги Якуми Чаҳон ба ИМА даромади калон овард. ИМА ба давлатҳои ҷангкунанда лавозимоти ҳарбӣ, сарулибос, хӯрокворӣ ва ғайра мефурӯхт. Даромади софи инхисорҳои Амрико аз ин ҳисоб 39,6 млрд. долларро ташкил кард. Ин даромад имкон дод, маблағгузорӣ ба саноати мамлакат афзояд. Маҳз бо ҳамин сабаб ҳиссаи ИМА дар истеҳсоли саноатии ҷаҳон афзуд. Соли 1920 ИМА қариб нисфи истеҳсоли ҷаҳонии ангишт, аз панҷ се ҳиссаи ҷӯян ва пӯлод, аз се ду ҳиссаи нафт ва 85 фоизи автомобилҳои истеҳсолшудаи ҷаҳонро меод. Ҳамин тариқ, ИМА ба давлати пуриқтидортарини дунё табдил ёфт.

ИМА дар давраи пеш аз ҷанг дар масъалаи ба хориҷа содир кардани сармоя аз давлатҳои дигари пуриқтидори ҷаҳон ақиб мемонд. Он ҳамагӣ 3 млрд. долларро ташкил меод, дар сурате ки давлатҳои Аврупо ба ИМА 5 млрд. доллар ворид намуда буданд.

Супоришҳои бузурги ҳарбии давлатҳои Антанта ба ширкатҳои Амрико қарзи ИМА-ро кам карданд. То соли 1919 маблағгузориҳои дарозмуддати давлатҳои Аврупо дар ИМА то 3 млрд. доллар паст фурумад. Дар баробари ин ИМА содироти сармояро ба хориҷа густариш дод. Шакли асосии ин содирот қарзҳо буданд. Маблағи умумии содироти қарзҳо то аввали соли 1921-ум 11 млрд. долларро ташкил кард. Ба давлатҳои хориҷӣ маблағгузориҳои хусу-

Расми 15. Ҳенри Форд ва писараш бо автомобили 10-уминмиллионии тамгаи «Форд-модел-Т»

сии сармоядорони Амрико низ афзуд. Соли 1919 ин гуна маблағгузорӣ ба 6,5 млрд. доллар расид. Аз ин бармеояд, ки ИМА дар солҳои ҷанг аз мамлақати қарздор ба мамлақати бузурги қарздиханда табдил ёфтааст.

Чунин ҳолат доираҳои ҳукмрони Амрикоро водор менамуд, ки барои дар ҷаҳон ба мақоми сарварӣ соҳиб шудани ИМА мубориза баранд. Ба ин сиёсат президенти Америка Вудро Вилсон асос гузошта буд.

Сиёсати хориҷии ИМА дар солҳои 1919 – 1924. Сиёсати хориҷии ИМА дар давраи баъдичангӣ дар «Чаҳордах модда»-и 8-уми январӣ соли 1918 ба Конгресс пешниҳодкардаи президент В. Вилсон инъикос гардидааст. Дар ин нома барномаи баъдичангии бозсозӣ,

муносибатҳои байналмилалӣ ва мақоми ИМА пешниҳод шуда буд. Дар ин ҳуҷҷат, аз он ҷумла чунин масъалаҳо баён ёфта буданд: бекор кардани созишномаҳои дар солҳои ҷанг ба таври пинҳонӣ басташудаи давлатҳои Антанта; эътирофи ҳаққи таъйини сарнавишти халқҳои давлатҳои мустамлика; барои ҳамаи мамлакатҳои ҷаҳон фароҳам овардани шароити яқсони гумрукӣ, дар мулкҳои Олмон ва Туркия эълон кардани қоидаи «дарҳои кушода» ва ғайра.

Дар Конфронси байналмилалӣи Париж вакилони ИМА маҳз барои иҷро гардидани ҳамин барнома ҷидду ҷаҳд намуданд. ИМА намехост, ки Фаронса ва Англия дар натиҷаи қарорҳои Созишномаи сулҳи Париж аз ҳад зиёд пурзӯр шаванд. Президенти ИМА В. Вилсон бар он ақида буд, ки Лигаи Миллатҳо барои Амрико ҳамин вазифаро иҷро менамояд. Аз ин рӯ, созмон дода шудани Лигаи Миллатҳоро дастгирӣ ва ташвиқу тарғиб мекард. Лекин ба ИМА Англия ва Фаронса муқобилати саҳт нишон дода, ин конфронсро ба маҷрои манфиатҳои худ дохил намуданд. Ҳамин тариқ, нақшаҳои В. Вилсон дар Конфронси сулҳи Париж амалӣ нашуданд. Шикасти дипломатии В. Вилсон дар Париж норизоии сармоядорону сиёсатмадорони Амрико ба вуҷуд овард. Бо сардории раиси Комиссияи Сенат оид ба қорҳои хориҷӣ Генри Кэбот Лоч нисбати В. Вилсон оппозитсия ба вуҷуд омад. Ҷонибдорони Лоч талаб мекарданд, ки қарорҳои Созишномаи сулҳи Париж тасдиқ қарда нашаванд ва ИМА дар фаъолияти Лигаи Миллатҳо ширкат наварзад. Лочҳо широк ба миён гузоштанд, ки «дастҳои Амрико бояд кушода бошанд», то ки ҳуқуқҳои ҷаҳон шуда тавонад. Ба роҳбарияти Ҳизби ҷумҳурихоҳон аз ҷониби Сенат тасдиқ нашудани қарорҳои сулҳи Париж муяссар гардид. Сенат қарорҳои Созишномаи сулҳи Парижро рад қард ва сиёсати пешгирифтаи хориҷии ҳукумати В. Вилсон шикаст хӯрд.

Вазъи дохилии ИМА дар солҳои 1919 – 1924. Низоми танзими давлатии иқтисоди мамлакат яке аз сабаб ва омилҳои асосии болоравии иқтисодии ИМА гардид. Дар ин давра Конгресс қонунҳои қабул қард, ки ба пешравии саноат ва кишоварзӣ мусоидат намуданд. Дар натиҷа даромади қорхонаҳои саноатӣ ва фермерҳо афзуд. Музди меҳнати захирақашон ва хизматчиёни давлатӣ низ боло рафт. Зиндагии оммаи мардум беҳтар шуд.

Тағйирот дар ҳаёти иқтисодӣ иҷтимоӣ ба ҳаёти сиёсӣ мамлакат низ таъсир расонд. Тараққиёти сармояи давлатии инҳисорӣ дар мамлакат боиси пурзӯршавии неруҳои иртиқӣ гардид. Дар охири соли 1920 ва аввали соли 1921 бо амри вазири адлия комиссия дар саросари мамлакат гирудорҳои «радикалҳо»-ро ташкил намуд. Дар натиҷа қисме аз зиёиёни пешқадам ба ҳабе гирифта ва ё ба хориҷи кишвар таъйид шуданд. Дар ин давра ҳар гуна гурӯҳҳои иртиқӣ, аз он ҷумла Лигаи Амрико ва дастаҳои Ку-клукс-клан ба фаъолият шуруъ қарда, бар зидди аҳолии гайрисафедпӯст мубориза мебарданд. Ҳаракати иҷтимоӣ дар нимаи аввали солҳои 20-ум иёлоти зиёди Амрико фаро

гирифт. Мардум арзишҳои демократӣ ва ғояҳои озодию бародариро химоя мекарданд. Дар мамлакат мисли пештара ду ҳизби асосӣ - Ҳизби демократӣ ва Ҳизби ҷумҳурихоҳон бо ҳамдигар барои ҳокимият рақобат мекарданд. Дар баробари онҳо ҳизбу созмонҳои дигар ҳам ташкил ёфтанд. Соли 1919 дар ш. Чикаго анҷумани умумиамрикоӣ баргузор гардид, ки он Ҳизби Миллии Коргариро таъсис дод. Дар ин давра Федератсияи меҳнати Чикаго, Лигаи ғайриҳизбиҳо, Комитети 48 ва Ҳизби Сотсиалистӣ низ ташкил ёфтанд. Дар ҳайати Ҳизби сотсиалистӣ қаноти чап ташкил ёфт, ки он ба ақидаҳои коммунистӣ таъя мекард. Аъзои ин гурӯҳ соли 1919 аз Ҳизби сотсиалистӣ ҷудо шуда, ду ҳизби коммунистӣ ташкил карданд.

Ҳар ҳизби сиёсӣ ҷомеаи Амрико ба таври худ дидан меҳост. Ҳаёти сиёсии Амрико дар давраи интиҳоботи президентӣ ва парламентӣ маҳсусан ғайб мешуд. Солҳои 1919 – 1920 дар ИМА бӯҳрони барзиёд-истеҳсолкунӣ ба амал омад. Бо ҳамин сабаб нархи маҳсулоти кишоварзӣ 3-4 баробар паст фурумад. Истеҳсоли саноатӣ маҳдуд ва музди меҳнат кам шуд. Ин ҳолат обрӯи Ҳизби демократии дар сари қудратбударо паст кард. Аз ин ҳолат Ҳизби ҷумҳурихоҳон устакорона истифода бурд. Дар интиҳоботи президентии соли 1920 номзади ин ҳизб Уоррен Гардинг ба гирифтани зиеда аз 16 миллион овози интиҳобкунандагон ноил шуд ва президенти ИМА интиҳоб гардид. Соли 1923 Гардинг вафот кард ва ҷойи ӯро то интиҳоботи навбатии президентӣ Калвин Кулич ишғол намуд. Дар интиҳоботи президентии соли 1924 Ҳизби ҷумҳурихоҳон аз нав голиб омад. Номзади он Калвин Кулич 15,7 миллион овоз гирифта, ба муҳлати 4 соли оянда президенти ИМА интиҳоб шуд.

Болоравии нави иқтисодии ИМА. Аз соли 1924 болоравии нави иқтисодии ИМА оғоз ёфт ва то соли 1929 давом кард. Дар охири солҳои 20-ум нисбат ба давраи тоҷангӣ истеҳсоли саноатии ИМА 70 фоиз афзуд, ки 48 фоизи истеҳсолоти умумии саноатии мамлакатҳои сармоядорӣ ҷаҳонро ташкил намуд. Соли 1924 ИМА нисбат ба ҷамъи давлатҳои Англия, Фаронса, Олмон, Италия ва Ҷопон 10 фоиз зиёдтар маҳсулоти саноатӣ истеҳсол кардааст, чунки суръати тараққиёти саноати ИМА дар натиҷаи навоарӣ, ҷорӣ намудани стандартикунонӣ, ба миқдори зиёд истеҳсол кардани маснуоти техникаю технологӣ ноил гардид.

Дар шароити болоравии иқтисодӣ соли 1928 дар ИМА интиҳоботи навбатии президентӣ баргузор гардид, ки дар он номзади Ҳизби ҷумҳурихоҳон Герберт Гувер голиб омад. Ӯ фаро расидани «асри шукуфоии абадӣ»-и Иёлоти Муттаҳидаи Амрико пешгӯӣ кард.

Сиёсати хоричии ИМА дар солҳои 1924 – 1929. Ба иқтидори бузурги иқтисодии Америка таъя намуда, Ҳизби ҷумҳурихоҳон дар марҳалаи аввал сиёсати ишғоли молиявию иқтисодии ҷаҳонро дар ҷойи нахуст гузошт. Дар солҳои 20-ум аз рӯи ҳаҷми содирот ИМА дар ҷаҳон ҷойи якумро нигоҳ медошт. Дар охири ҳар давра маблағгузории Америка дар хоричи кишвар наздики 16,5 млрд. доллар ва бо қарзҳои давлатӣ 27 млрд. долларро ташкил менамуд.

Аз тарафи ИМА забти ғаёлонаи иқтисодии мамлакатҳои Америкаи Лотинӣ бо суръат амалӣ мешуд. То соли 1929 маблағгузори ИМА дар мамлакатҳои Америкаи Марказӣ ва Ҷанубӣ ба ҳаҷми дар ин чо маблағгузорӣ кардани Англия баробар шуд. Дар охири солҳои 20-ум аз 20 мамлакати Америкаи Лотинӣ 14-тоаш дар зери назорати иқтисодӣ ва харбии Америка буд.

ИМА ба Шарки Дур ҳам диққати ҷиддӣ меод, алаҳусус ба Чин. ИМА аз ин чо рақибони деринаи худро то ҳаде танг карда баровард, вале Ҷопон дар бозорҳои Чин ханӯз ҳам мавқеъ дошт. Ҷарчанд ИМА, Англия ва Ҷопон дар масъалаи бозори Чин бо ҳамдигар рақобат мекарданд, вале хангоми соли 1924 дар Чин оғоз ёфтани инқилоби буржуазӣ онҳо зуд қувваҳои худро муттаҳид карда, бар зидди инқилоби Чин ба мубориза бархостанд, чунки ин инқилоб муҳолифи манфиатҳои ҳарсеи онҳо буд.

Дар солҳои 20-ум ИМА мавқеи худро дар Аврупо ҳам мустаҳкам кард. Дар ин китъа «Накшаи Дауэс» амалӣ шуд. Вомбаргҳои Америка аввал дар Олмон ва баъд дар баъзе давлатҳои дигари Аврупо ҳам ҳукмрон гардиданд. Вомбаргҳои чандинмиллиардаи ИМА ба ниқорталабони Олмон имкон доданд, ки иқтидори ҳарбию иқтисодии мамлакати худро аз нав барқарор намоянд.

Савол ва сунориш

1. Ҷанги Якуми Ҷаҳон барои ИМА ҷӣ тавр анҷом ёфт? 2. Президент Вудро Вилсон ба кадом сиёсати хориҷии ИМА асос гузоштааст? 3. «Ҷаҳордах модда»-и Вудро Вилсонро шарҳ диҳед. 4. Оё дипломатияи ИМА дар Конфронси сулҳи Париж галаба кард? 5. Ибораи Лоч «дастҳои Америка бояд қушода бошанд»-ро шарҳ диҳед. 6. Дар бораи ҳаёти иқтисодию сиёсии ИМА дар солҳои 1919 – 1924 нақл кунед. Конгресси ИМА барои пешрафти иқтисодии ИМА кадом воситаҳоро ба кор мебард?

§ 6. ИЁЛОТИ МУТТАҲИДАИ АМРИКО ДАР СОЛҲОИ 1929 – 1939

Бухрони иқтисодии солҳои 1929 – 1933. Бухрони иқтисодии дар мамлакатҳои сармоядорӣ ҷаҳон баамаломата, пеш аз ҳама, Иёлоти Муттаҳидаи Амрико ро фаро гирифт. Ин бухрони барзиёдистехсолкунӣ буд. Он соли 1929 дар бираи Нью-Йорк оғоз ёфтааст.

Бухрони иқтисодӣ дар ИМА бештар ба саноати вазнин зарар овард. Барои дар сатҳи қаблӣ нигоҳ доштани даромад иттиҳодияҳои инҳисорӣ аз сиёсати ба таври суңӣ дар сатҳи баланд нигоҳ доштани нархҳо истифода мебарданд. Барои ин онҳо ҳаҷми истехсолро ба ҳадди ақал мерасонданд. Ҳамин тариқ, истехсоли пӯлод дар солҳои бухрон бештар аз чор баробар кам шуд. Дар ИМА аз 285 печи домнагӣ дар миёнаи соли 1932 ҳамагӣ 46-тоаш кор мекард.

Бухрон аҳволи коргаронро вазнин кард. То охири соли 1932 шумораи бекорон дар Амрико қариб ба 17 миллион нафар расид, яъне ҳар коргари дуҷум бекор буд. Танҳо 10 ғоизи коргарон бо кор пурра таъмин буданд.

Дар аввали солҳои 30-юм аҳволи фермерҳо то ҳадди ғочивӣ бад шуд. Соли 1932 нисбат ба соли 1929 нархи маҳсулоти кишоварзӣ ва ҷорводорӣ то се-ҷор баробар паст гардид. Аз ҳамин сабаб дар ҷор соли бухрон дар ИМА барои напардохтани қарзҳо ва андозҳо 897 ҳазор хоҷагии фермерӣ ё муфлис гардиданд, ё маҷбуран фурухта шуданд.

Бухрон тамоми низоми молиявии мамлакатро фаро гирифт. Моҳи октябри соли 1929 биржаҳои ИМА-ро воҳима зер кард. Нархи саҳмияҳо ба тезӣ паст фурумад. Ин раванд қариб се сол давом кард. То моҳи март соли 1933 пастравии нархи умумии саҳмияҳо қариб 19 млрд. долларро ташкил намуд. Бухрони молиявӣ ба тамоми низоми бонкӣ зарба зад. Дар зарфи ҷор соли бухрон наздики 5 ҳазор бонк муфлис шуданд, ки ин панҷаки тамоми бонкҳои Амрикоро ташкил меод.

Сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҳукумати Г. Гувер. Маъмурияти ҷумҳуриятҳои роҳҳои аз бухрон баровардани Иёлоти Муттаҳидаи Амрико саросемавор меҷуст. Ба халқи Америка ваъдаҳо меод. Вале дар аввал президент Г. Гувер барои беҳтар кардани аҳволи мардум, ғайр аз барои бекорон ташкил намудани ҷойҳои кории начандон зиёд, ҷораи дигаре андешида натавонист.

Сиёсати кишоварзии ҳукумати ИМА ба талаботи рӯз ҷавобгӯ набуд. Моҳи июни соли 1929 иҷтисоии махсуси Конгресс «Қонун дар бораи фуруши молҳои кишоварзӣ»-ро қабул кард. Дар асоси ин қонун идораи федералии фермерӣ таъсис шуд. Ин қонун мебоист вазифаи ба эътидол овардани нархи наворо иҷро менамуд. Бо ҳамин мақсад аз ҳазинаи давлат ба идораи федералии фермерӣ 500 миллион доллар ҷудо карда шуд. Амалиёт оид ба хариди молҳои кишоварзӣ бо баъзе танаффусҳо қариб якуним сол давом кард. То миёнаҳои соли 1931 дар анборҳои идора захираи бузурги ин маҳсулот - 257 миллион бушел (1 бушел ба 36,3 кг баробар аст) гандум ва 1,3 миллион тоӣ пахта ҷамъ карда шуд. Чунин сиёсат кишоварзонро аз пурра муфлисшавӣ то як дараҷа нигоҳ дошт, вале пеши роҳи бухрони соҳаро гирифта натавонист. Идораи федералии фермерӣ захираи бузурги

*Расми 16. Президенти ИМА
Франклин Делано Рузвелт*

маҳсулоти кишоварзиро бо нархи харидашуда фурӯхта наметавонист. Ба ҳар ҳол, ин чора ёриё буд ба фермерҳо.

Ҳукумати Гувер ба доди корхонаҳои инҳисорҳо ҳам расид. Ҳукумати федералӣ бо мақсади ҳавасмандкунии маблағгузории хусусӣ барои арзон кардани қарзҳо чораҳо меандешид. Охири соли 1929 он андоз аз даромади корхонаҳоро паст кард. Соли 1933 ба молҳои воридотӣ андоzi гумрук зиёд карда шуд, ки ин чора ба болоравии нархи молҳои дар дохили кишвар истехсолшуда мусоидат кард ва истехсолкунандагони дохилӣ ҳавасманд шуданд.

Шуруъ аз тирамоҳи соли 1931 ҳукумати Г. Гувер барои гирифтани пеши роҳи муфлисшавии бонкҳо ба маблағгузории бевоситаи корхонаҳои инҳисорӣ гузашт. Моҳи октябри ҳамон сол Г. Гувер ташаббускори таъсиси Муассисаи миллии қарз шуд, ки сармояи ойинномавии он 500 миллион доллар буд.

Барои аз бӯҳрон баровардани иқтисодиёти ИМА ҳукумати Г. Гувер ва Конгресс чораҳои дигар низ меандешиданд.

Бӯҳрони иқтисодии солҳои 1929 – 1933 мавқеи байналмилалӣ империализми Амрикоро як дараҷа паст кард. Савдои хориҷии ИМА кам шуда, қариб 70 фоизи пеш аз бӯҳронро ташкил намуд. Беқурбшавии маблағҳои дар хориҷа гузоштаи Америка оғоз ёфт. Дар давраи бӯҳрон дар байни ИМА ва рақибони империалистии он, махсусан Англия, дар масъалаи бозори фурӯши мол ва соҳаҳои маблағгузорӣ муборизаи шадид ба амал омад. Англия Иёлоти Муттаҳидаи Амрико аз Канада ва Америкаи Лотинӣ фишор дода мебаровард.

Сиёсати хориҷии ИМА дар солҳои 30-юм ба он овард, ки дар Шарки Дур манбаи ҷанг ба вучуд омад. Вақте ки моҳи сентябри соли 1931 артиши Ҷопон Манҷурияро истило кард, ҳукумати Гувер ҳатто аз маҳкумкунии сохтакоронаи ин иқдоми Ҷопон ҳам худдорӣ кард. Ҳукумати Гувер гумон дошт, ки баъди истилои Манҷурия Ҷопон бар зидди ИҚШС лашкар мекашад. Вале Ҷопон сарбозони худро ба қониби Чин равона кард. Аз ин кирдори Ҷопон ИМА ибрази норизой намуд. Ба ҳар ҳол, рақобат бо ИМА дар Шарки Дур Ҷопонро аз сиёсати ғачовузкоронаи хориҷӣ боздошта натавонист.

«Роҳи нав»-и Франклин Делано Рузвелт. Охири соли 1932 дар ИМА интиҳоботи навбатии президентӣ доир гардид. Дар он номзадҳо аз Ҳизби ҷумҳуриятхоҳон Гувер ва аз Ҳизби демократӣ Рузвелт иштирок карданд. Дар ин интиҳобот номзоди демократҳо Франклин Делано Рузвелт ғалаба кард. Ба қонибдории ӯ 22,8 миллион нафар интиҳобкунандагон ва ба қонибдории Гувер ҳамагӣ 15,8 миллион нафар овоз доданд. Ҳамин тариқ, дар Америка ҳокимият ба дасти демократҳо гузашт.

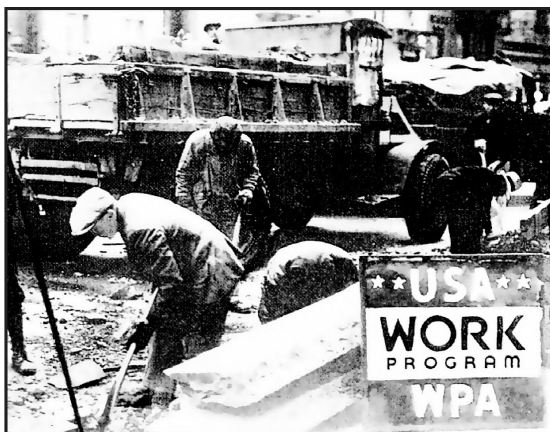
9-уми марти соли 1933, баъди ҳамагӣ якчанд рӯзи ба иҷрои вазифаи президентӣ шуруъ намудани Рузвелт, иҷлосияи махсуси Конгресс даъват карда шуд, ки он зиёда аз се моҳ давом кард. Дар ин муддат Конгресс қонунҳои қабул кард, ки қариб ҳамаи соҳаҳои ҳаёти Амрикоро дар бар

гирифтанд. Дар зарфи 100 рӯзи аввали президентӣ Рузвелт ба сиёсати ояндаи ҳукумати худ замина гузошт, ки он дар таърихи Амрико «Роҳи нав» («Нью Дил») ном гирифтааст.

Ҳангоми таҳияи ин сиёсат ақидаҳои иқтисодшиноси машҳури англис Чон Мейнард Кейнс дастури амал қарор дода шуд. Кейнс ва пайравони ӯ бар он ақида буданд, ки барои таъмини чараёни муътадили тақрористехсоли сармоядорӣ танзими ғаёлонаи давлатии иқтисодиёт зарур аст. Мувофиқи ин нишондод, вазифаи муҳимтарини иқтисодии «Роҳи нав»-и Рузвелт аз он иборат аст, ки тавассути ба рафти тақрористехсоли сармоядорӣ даҳолати қатъӣ қардан иқтисоди Америка аз бухрон бароварда шавад. "Роҳи нав"-и Рузвелт оғози ба ҳодисаи доимии ҳаёти иқтисодии Иёлоти Муттаҳидаи Амрико таъдил ёфтани сармояи инҳисорӣ буд.

Қисми асосии таркиби «Роҳи нав»-и Рузвелт «Қонуни миллии барқароркунии саноат» (ҚМБС) буд, ки он 16-уми июни соли 1933 ба ҳукми қонун даромад. Ин қонун аз 3 қисмат иборат аст.

Татбиқи «Роҳи нав»-и Рузвелт на танҳо иқтисодиёти Америкаро аз доми бухрон халос кард, балки давлатро дар ҷаҳон ба ҷойи аввал баровард.

Расми 17. Ҷойҳои нави қорӣ аз рӯйи барномаи «Роҳи нав»

Сиёсати хоричии ИМА дар солҳои 1933 – 1939. Дар баробари ба сари қудрат омадани Франклин Рузвелт сиёсати хоричии ИМА тағйир наёфт. Мақсади ӯ ҳам дар тамоми ҷаҳон мустаҳкам қардани мавқеи империализми Америка буд. Вале Рузвелт ин сиёсатро эҳтиёткорона амали менамуд.

Маъмурияти демократии ИМА ҳаракат мекард, ки бо мамлакатҳои ҷаҳон муносибатҳои хуб дошта бошад.

Ҳукумати Рузвелт нисбати мамлакатҳои Америкаи Лотинӣ сиёсати қатъитарро пеш гирифт, чунки солҳои бухрони иқтисодӣ дар ин ҷо мавқеи ИМА хеле заиф шуда буд. Дар шароити болоравии ҳаракати миллию озодихоҳӣ Рузвелт дар Америкаи Лотинӣ сиёсати «Ҳамсоия нек»-ро эълон кард. Эъломияҳои ботантанаи арбобони сиёсии ИМА дар бораи ба қорҳои дохилии давлатҳои Америкаи Лотинӣ «даҳолат нақардан» тавассути баъзе гузаштҳо эътимод пайдо намуданд. Ин буд, ки соли 1924 ҳукумати Ф. Рузвелт артиши Америкаро аз Гаити бозхонд, ки дар он ҷо қариб 20 сол боз мустақар буд. Созишномаи нав бо Куба «ислоҳи

Болшевикон ханӯз дар огози ҳукмронии худ фаъолияти ҳамаи хизбҳои сиёсиро манъ карданд, моликияти хусусиро аз соҳибонашон бо зӯр кашида гирифтанд. Кирдори ҳукумати нав як қисми аҳолиро маҷбур кард, ки ба даст силоҳ бигирад. Артиши подшоҳӣ низ ба муқобили ҳокимияти нав бархоста, барои барҳам задани Ҳокимияти Шӯравӣ мубориза мебуд.

Расми 18. В.И. Ленин – асосгузори Давлати Шӯравӣ

Русия Колчак, Деникин, Юденич, Врангел ва Краснов ҳам буданд. Ба Ҳукумати Шӯравӣ зарур шуд, ки тамоми воситаҳои барои барҳам задани неруҳои зиддишӯравӣ сафарбар намояд. Барои бо аслиҳа, сарулибос ва хӯрокворӣ таъмин намудани Артиши Сурхи наватанҳо дар мамлакат сиёсати «коммунизми ҳарбӣ» ҷорӣ гардид. Мувофиқи ин сиёсат бозор, гардиши пул ва хариду фурӯш манъ карда шуд. Дастаҳои махсуси мақомоти ҳокимияти давлатӣ озуқа ва сарулибоси зиёдатии мардумро мусодира мекарданд. Дар мамлакат андози озуқа («продразвёрстка») ҷорӣ карда шуд. Ҳамин тариқ, Артиши Сурх аз лавозимоти ҷангӣ, сарулибос ва озуқа таъмин шуда, дар зарфи солҳои 1919 – 1920 артиши муҳолифронро

торумор кард. Муҳолифони боқимонда ба хориҷи кишвар фирор карданд.

Таҷовузи ҳарбии Антанга бар зидди Русияи Шӯравӣ. Конфронси байналмилалӣ сулҳи Париж соли 1919 Низоми Версалро таҳия кард, ки он мубориза бар зидди Русияи шӯравиро ҳам дар назар дошт. Давлатҳои Антанга ният доштанд, ки музаффариятҳои Инқилоби сотсиалистӣ октябрро дар Русия барҳам диҳанд.

9-уми марти соли 1918 крейсери Англия «Глори» ба соҳилҳои Мурманск 200 аскарони англисро фурувард. Аз паси англисҳо ба ин ҷо аскарони пиёдаиёми

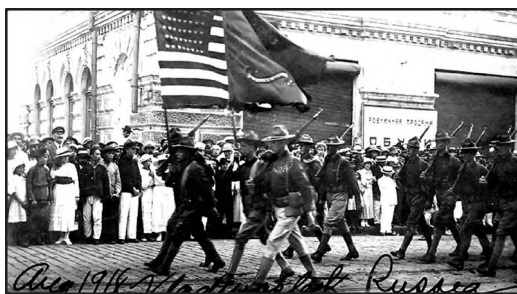

Расми 19. Ҳаҷвияи шӯравӣ ба муқобили капитализм

амрикоӣ омаданд. То аввали соли 1919 ин таҷовузкорон Ҳокимияти Шӯравиро аз нимчазираи Кола то шаҳри Архангелск барҳам доданд.

5-уми апрели соли 1918 дастаҳои аввалини аскарони пиёданизоми баҳрии Чопон ба шаҳри Владивосток фуромаданд. Баъди якчанд ҳафта дар ин ҷо қисмҳои артиши ИМА ҳам пайдо шуданд.

Охирҳои моҳи майи соли 1918 дар Волгаи Миёна ва Сибир исёни корпуси Чехословакия сарзад. 60 ҳазор аскару афсарони хуб мусаллаҳи ин корпус аз Пенза ва Саратов то Иркутску Владивостокро забт намуда, дар тамоми қисми шарқии мамлакат Ҳокимияти Шӯравиро барҳам доданд. Ғайр аз ин, артиши Англия моҳи августи соли 1918 ба Қафқозу Осиёи Марказӣ зада даромад. Сипоҳиёни Фаронса дар шимолӣ Баҳри Сиёҳ бар зидди Русияи Шӯравӣ мубориза мебуданд. Дар таҷовузи ҳарбии Антанта бар зидди Русияи Шӯравӣ артиши Полша ҳам фаъолона ширкат варзид.

Расми 20. Чузӯи тоҷҳои артиши ИМА дар Владивосток (Русия)

Соли 1918 таҷовузкорон паси ҳам галаба ба даст меоварданд. Лекин баъд аз гузаштан ба сиёсати «коммунизми ҳарбӣ» ташаббус ба дасти Артиши Сурх гузашт. Солҳои 1919-1920 таҷовузкорон шикаст хӯрда, қаламрави Русияи шӯравиро тарк карданд,

Сиёсати нави иқтисодӣ.
Сиёсати «Коммунизми ҳарбӣ» дар замони ҷанг

натичаи хуб дод, вале дар замони осоишта тавассути он сохтани сотсиализм имконнопазир буд. Мамлакат дар шароити тартиботи ҳарбӣ зиндагӣ карда наметавонист. Аз ҳамин сабаб соли 1921 дар анҷумани X РКП (б) В. И. Ленин ва ҳамсафони ӯ Сиёсати нави иқтисодиро пешниҳод намуданд. Ин чора аз шароити ҷорӣ мамлакат бармеомад. Дар солҳои ҷанги шаҳрвандӣ ва таҷовузи ҳарбии давлатҳои империалистӣ саноат ва кишоварзӣ хароб гардида буданд. Ҳаҷми истеҳсолоти саноатӣ ва кишоварзӣ ниҳоят паст шуд. Дар мамлакат фақру гуруснагӣ ва ханногӣ ба дараҷаи ниҳой расид. Ҳокимияти Шӯравӣ заводу фабрикаҳоро аз дасти соҳибонашон кашада гирифт, лекин мутахассисе надошт, ки онҳоро ба кор андозад. Бинобар ин, дар шароити осоишта ба ҶШСФР Сиёсати нави иқтисодӣ лозим шуд.

Сиёсати нави иқтисодӣ аз соли 1921 ҷорӣ гардид. Мувофиқи он пул аз нав ба муомилот бароварда шуд, корхонаҳои саноатӣ ва як қисми замин зерин назорати давлати сотсиалистӣ ба соҳибонашон баргардонида шуданд. Принципи асосии ин сиёсат гузариш аз развёрстка (таксим)-и озуқа ба андозаи озуқа буд. Агар мувофиқи сиёсати «Коммунизми

харбӣ» давлат ба ҳар оилаи кишоварз танҳо барои зарурати ақал як микдор галладонаи истехсолкардаашро дода, боқимондари мусодира мекард, пас, мувофиқи сиёсати нави иқтисодӣ, деҳқонон андози давлатии озуқаро пардохта, баъд метавонистанд қисми маҳсулоти аз хӯрок изофамондари ба бозор бароварда фурӯшанд.

Ҳамин тавр Русияи шӯравӣ аз нав унсурҳои иқтисоди бозоргониро дар амал ҷорӣ кард. Лекин иқтисоди бозоргонӣ ба табиати концепсияи болшевикии рушди иқтисодӣ мувофиқат намекард. Аз ин рӯ, гузариш ба иқтисоди бозоргонӣ дар ин мамлакат ҷораи муваққатӣ буд. Давлати шӯравӣ охири солҳои 20-ум аз ин сиёсат даст кашид. Тамоми иқтисодиёти ИЧШС ба ду шакли моликият – давлатию умумихалқӣ ва колхозию кооперативӣ асос ёфта буд.

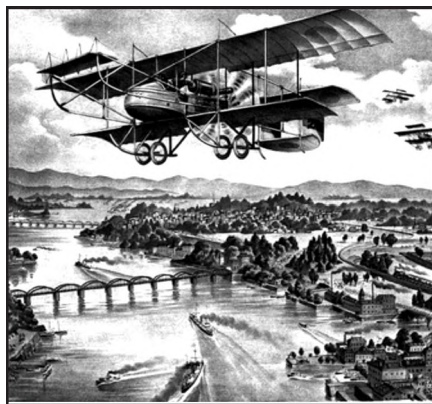
Таъсисёбии ИЧШС. Империяи собиқи Русия давлати сермиллат буд. Ҳар як миллат ватани таърихии худро дошт. Ҷанги шаҳрвандӣ нишон дод, ки бе дар ҳайати Давлати шӯравӣ муайян намудани мақоми сиёсӣ маъмурии онҳо давлати сотсиалистӣ сохтан номумкин аст. Бинобар ин, хизби ягона ва ҳукмрон РКП (б) бо сардории В. И. Ленин ба таъсиси Иттиҳоди Ҷумҳуриҳои Шӯравии Сотсиалистӣ (ИЧШС) шурӯъ кард. Ҷумҳуриҳои шӯравӣ низ ба ин иқдом тайёр будани худро изҳор карданд.

Комиссияи маҳсуси барои ин кор таъсис додашуда пешниҳод кард, ки дар таъсиси федератсияи Ҷумҳуриҳои шӯравӣ гоии «автономия» («мухторият») ба асос гирифта шавад, лекин В. И. Ленин ин ақидаро рад кард. Ниҳоят, ақидаи ленинии «Таъсиси федератсияи Ҷумҳуриҳои баробарҳуқуқи шӯравии сотсиалистӣ» ба асос гирифта шуд.

Ҳамин тариқ, 30-уми декабри соли 1922 дар шаҳри Москва Анҷумани 1-уми Шӯроӣ муассисони ИЧШС баргузор гардид. Дар он вақилон аз ҷамоҳири шӯравӣ ширкат варзиданд. Анҷуман худи ҳамон рӯз дар бо-раи дар ҳайати ЧШСФР, ЧШС Украина, ЧШС Белоруссия ва ЗСФСР

Расми 21. Плакати ҳаҷвиши британи

Расми 22. Плакати ҳаҷвиши ҷопонӣ

таъсис додани Иттиҳоди Ҷумҳуриҳои Шӯравии Сотсиалистӣ (ИҶШС) эълония қабул кард. Баъдтар теъдоди Ҷумҳуриҳои шӯравӣ ба 16 адад расонда шуд. РСС Тоҷикистон 16-уми октябри соли 1929 дар ҳайати ИҶШС ҳамчун ҷумҳурии 7-уми Шӯравӣ таъсис ёфтааст. Дар солҳои 50-ум ҶШС Карелофин ба ҷумҳурии худмухтор табдил дода шуд ва теъдоди Ҷумҳуриҳои Шӯравӣ 15-то шуд.

Сиёсати хориҷии ИҶШС дар солҳои 20-ум. Аз рӯзи ташкили худ Русияи шӯравӣ сиёсати сулҳҷӯёнаро пеш гирифта бошад ҳам, ухдадорҳои байналмилалии Русияи пешазинкилобиро ба зимма нагирфт. Аз ҳамин сабаб давлатҳои ба Русия қарздод ба ташвиш афтада, қарор доданд, ки конфронси байналмилалӣ созмон дода, Русияро ба он даъват намоянд.

7-уми январи соли 1922 ҳукумати ҶШСФР аз Шӯрои олии Антанта барои иштирок дар Конфронси байналмилалии иқтисодии Генуя даъватнома гирифт. Ҳайати вакилони ҶШСФР бо роҳбарии Г. В. Чичерин ба Конфронси байналмилалии Генуя ҳозир шуд.

Конфронс 10-уми апрели соли 1922 кушода шуд. Ҳайати вакилони ҶШСФР даъвоҳои намояндагони давлатҳои Антантаро дар бораи пардохти қарзҳои ҳукумати подшоҳӣ ва ҳукумати муваққатӣ, инчунин баргардонда шудани моликияти давлатҳо ва шахрвандони хориҷиро қатъан рад карда, иброз дошт, ки ҶШСФР давлати нав аст ва аз давлатҳои хориҷӣ ҳеҷ қарз нагирфтааст. Дар баробари ин, вакилони Русияи шӯравӣ иброз доштанд, ки Русияи шӯравӣ тайёр аст қорхонаҳои аз тарафи Ҳокимияти шӯравӣ мусодирашударо ба соҳибонашон ичора бидиҳад. Ин пешниҳод қабул нашуд. Дар баробари талабҳои намояндагони давлатҳои Антанта Г. В. Чичерин ҷунон шартҳои пешниҳод мекард, ки қабулнашаванда буданд. Яке аз пешниҳодоти комиссари қорҳои хориҷии Русияи Шӯравӣ он буд, ки Антанта бояд зарари дар натиҷаи таҷовузи қарбии зидди Русияи шӯравӣ расондаашро ҷуброн кунад. Баъди ин мо розӣ ҳастем, ки қарзҳои Русияро пардозем.

Ҳамин тавр, Конфронси байналмилалии Генуя бенатиҷа ба итмом расид. Конфронси байналмилалии Гаага низ, ки масъалаи ҷуброни қарзҳои Русияро баррасӣ кард, ба созмондихандагонаш нафъ набахшид.

Сиёсати иқтисодии ИҶШС дар солҳои 1920 – 1939. Нақшаи аввалини иқтисодии Давлати шӯравӣ «Нақшаи ГОЭЛРО»-и соли 1920 буд. Мувофиқи ин нақша, бояд дар мамлакат силсилаи неругоҳҳои барқии обии дорои 1,5 миллион кв/соат ва қорхонаҳои саноатие, ки аз ин неругоҳҳои обӣ нуруи барқ мегиранд, сохта мешуданд.

НБО Кашира ва Волхов аввалин неругоҳҳои барқие буданд, ки мувофиқи «Нақшаи ГОЭЛРО» сохта шуданд. Ин нақша дер татбиқ шуда бошад ҳам, барои пешрафти иқтисодии ИҶШС аҳамияти бузург дошт.

Солҳои 1925 ва 1927 нақшаҳои саноатикунонӣ ва коллективонии кишоварзии ИЧШС қабул карда шуданд. Коллективонии кишоварзии ИЧШС аз соли 1928 оғоз ёфт. То ин вақт шаклҳои аввалини кооператсияи кишоварзӣ ба монанди ТОЗ-ҳо, артелҳои кишоварзӣ, иттифоқи чуфтгарон ва ғайра вучуд доштанд. Дар солҳои панҷсолаи якуми тараққиёти хоҷагии халқи ИЧШС (1928 – 1932) соҳаи кишоварзӣ қариб дар тамоми ИЧШС коллективонида шуд. Артелҳои кишоварзӣ тавлид ёфтанд. Бо ҳамин роҳ моликияти хусусӣ ба замин барҳам дода шуд. Артелҳои кишоварзӣ мохиятан кооперативию сотсиалистӣ буданд.

Дар саноат ҳам моликияти хусусӣ пурра барҳам дода шуд. Ин соҳа низ чун соҳаи кишоварзӣ аз рӯйи нақша дар асоси моликияти сотсиалистӣ будани он пеш бурда мешуд.

Ҳамин тариқ, дар солҳои 1928 – 1936 ду шакли моликияти сотсиалистӣ ба вучуд омад: умумихалқӣ ва кооперативӣ. Конститутсияи 5-уми декабри соли 1936 қабул кардашудаи ИЧШС ҳам ҳамин ҷихати низоми иктисодии Мамлакати шӯравиро инъикос намуд.

Сиёсати хоричии ИЧШС дар арафаи Ҷанги Дуюми Ҷаҳон. Дар солҳои 30-юм Иттиҳоди Шуравӣ сиёсати сулҳҷӯёнаи хоричиро пеш гирифт. Дар нимаи аввали ин давра дар ҷаҳон ду манбаи ҷанг ба вучуд омад. Яке дар Аврупо ва дигаре дар Шарқи Дур. ИЧШС қидду ҷаҳли зиёд ба харҷ медод, то ки пеши роҳи ҷанги нави ҷаҳонӣ гирифта шавад. ИЧШС бар он ақида буд, ки ин корро давлатҳои алоҳида иҷро карда наметавонанд. Бояд ИЧШС, Англия, Фаронса, ИМА ва давлатҳои дигар якҷоя амал карда, нагузоранд, ки ҷанги нави ҷаҳонӣ сар занад. Натиҷаи ҳамин қидду ҷаҳд буд, ки 16-уми январӣ соли 1936 дар байни ИЧШС ва ИМА, ҳамчунин Испания муносибаҳои дипломатӣ аз нав барқарор карда шуданд. Соли 1934 ИЧШС ба Лигаи Миллатҳо дохил шуд. ИЧШС солҳои 1935 – 1936 аз тарафи Италия истило ёфтани Ҷабашистон ва даҳолати харбии Италия ва Олмон ба корҳои дохилии Испанияро саҳт маҳкум кард.

Солҳои 1937 – 1938 ҳатари сар задани Ҷанги Дуюми Ҷаҳон боз ҳам бештар шуд. Иттиҳоди давлатҳои фашистӣ ба ҷанг ҳамагарафа тайёрӣ медидаанд. ИЧШС мисли пештара мавқеи сулҳҷӯёнаро пеш гирифта, давлатҳои бузурги ҷаҳонро даъват менамуд, ки хифзи коллективонаи осоиши халқҳои ҷаҳонро таъмин намоянд.

Соли 1938 Олмони фашистӣ бо ёрии Англия, Фаронса ва ИМА вилояти Судети Чехословакияро гирифта, Австрияро ишғол намуд. ИЧШС алоҳида бошад ҳам, кушиш мекард, ки амнияти худро таъмин намояд. Ин буд, ки 23-юми августи соли 1939 дар байни ИЧШС ва Олмон ба муҳлати 10 сол созишномаи ба ҳамдигар ҳучум накардан ба имзо расид.

СОЗИШНОМАИ БА ҲАМДИГАР ҲУЧУМ НАКАРДАНИ БАЙНИ ОЛМОН ВА ИТТИХОДИ ШҶРАВИ

23-юми августи соли 1939

Ҳукумати ИҶШС ва Ҳукумати Олмон:

Майлу хохиши пойдор намудани сулҳ дар байни ИҶШС ва Олмонро ба инобат гирифта, бо назардошти нишондодҳои асосии қарордод дар бораи бетарафӣ, ки дар байни ИҶШС ва Олмон моҳи апрели соли 1926 ба имзо расида буд, ба чунин қарор омаданд:

Моддаи 1. Ҳар ду тарафи Созишнома ухдадор мешаванд, ки аз ба-корбарии ҳар гуна зӯрварӣ, ҳар гуна амали таҷовузкорона ва ҳар гуна ҳучум бар зидди ҳамдигар, чи танҳо ва чи бо ҳамроҳии давлатҳои дигар, худдорӣ мекунанд.

Моддаи 2. Дар сурате ки агар яке аз тарафҳои аҳду паймонбаста аз тарафи мамлакати сеюм мавриди амалиётҳои ҳарбӣ қарор гирад, пас тарафи дигари Созишнома ин давлатро дар ягон шакл дастгирӣ намекунад.

Моддаи 3. Созишномаи мазкур ба муҳлати 10 сол баста мешавад. Агар яке аз тарафҳои Созишнома як сол пеш аз хотима ёфтани ҳамин муҳлат изҳор накунад, ки аз Созишнома мебарояд, он худ аз худ ба муҳлати 5 соли оянда тамдид мешавад.

Савол ва супориш

1. Чаро дар Русияи Шӯравӣ ҷанг сар зад? 2. Ҳукумати Русияи шӯравӣ барои торумор кардани неруҳои зиддиинқилобӣ чӣ чораҳо андешид? 3. Сиёсати «коммунизми ҳарбӣ» чист? 4. Моҳияти Сиёсати нави иқтисодиро баён кунед. 5. ИҶШС кай таъсис ёфт? 6. Дар бораи «Нақшаи ГОЭЛРО» чӣ медонед? 7. Моҳияти саноатикунонӣ ва коллективонии кишоварзиро шарҳ диҳед. 8. ИҶШС дар сиёсати хориҷии худ ба кадом комёбиҳо ноил шуд?

§ 8. ИТАЛИЯ ДАР МАРҶАЛАИ АЗНАВБАРҚАРОРШАВИ, ТАШКИЛИ ИМПЕРИЯ ВА ҲОКИМИЯТИ ФАШИСТӢ

Оқибатҳои Ҷанги Якуми Ҷаҳон барои Италия. Италия дар Ҷанги Якуми Ҷаҳон тахминан 700 ҳазор нафар шаҳрвандони худро талаф дод ва зиёда аз 1 миллион нафар маъҷуб шуд. Музофотҳои шимолӣ мамлакат ҳароб гардиданд. 60 % флоти ҳарбӣ-бахрӣ барҳам хӯрд. Ҳарочоти ҳарбӣ ба камшавии буҷа сабаб гардид. Ҳарочот нисбат ба даромад афзуд. Қарзи дохилии давлат ба 15,3 млрд. лир расид. Италия аз иттифоқчиёни ҳарбии худ – ИМА ва Англия қарздор шуд.

Вақте ки Италия иттифоқчи Англия шуд, умед дошт, ки Трентино, Тироли Чанубӣ, Триест, Истрия ва Далматсияро ба даст меорад. Вале Англияю Фаронса ва ИМА намухостанд, ки Италия дар ҳавзаи Баҳри Миёназамин пурзӯр шавад. Бинобар ин, Конфронси сулҳи Париж ба Италия танҳо қисми ғарбии Истрия бо Триестро, Поло ва Горатсияро дод.

Дар солҳои ҷанг ба сабаби зарурати ҷарбӣ саноати вазнини Италия, махсусан саноати металлургӣ, мошинсозӣ ва химия тараққӣ кард. Ширкатҳои «Ансолдо», «Илва», «Фиат» ва «Вреда» ба консернҳои пуриқтидор табдил ёфтанд. Соҳибони корхонаҳои миёна ва хурд маҷбур шуданд, ки ҳаҷми истеҳсолро кам кунанд. Баъзеи онҳо, ба бӯҳрон ва рақобат тоб наоварда, муфлис шуданд.

Расми 23. Харитаи маъмурии Италия

Баъд аз хотимаи ҷанг саноати Италия ба мушкilotи ҷиддӣ рӯ ба рӯ шуд, ки он сабаб дошт. Бозори калони дохилӣ мавҷуд набуд, робитаҳои тиҷоратӣ бо давлатҳои хориҷӣ то дараҷае заиф шуданд. Низомии молиявии мамлакат вайрон ва захираҳои тиллоӣ бонкҳои марказӣ кам шуд. Бо вуҷуди ин, ҳаҷми маблағи пулҳои коғазии дармуомилот буда 8 баробар афзуд. Ба ин ҳолати Италия бӯҳрони иқтисодии соли 1920 низ таъсири манфӣ расонд.

Аз сабаби ночизии музди меҳнат аҳолии табақаҳои заҳматкаш, хизматчиён ва ҷарбиён

вазнин шуд. Соли 1919 дар Италия шумораи бекорон ба 300 ҳазор нафар расид.

Вазъи сиёсии Италия дар солҳои 1919 – 1921. То соли 1919 дар Италия Конфедератсияи умумии меҳнат бо сардории Д. Арагон ва Ҳизби сотсиалистӣ бо сардории ислохотхоҳ Туратти фаъолият доштанд. Ҳизби сотсиалистӣ соли 1919 ба Интернационали коммунистӣ пайваست. Худи ҳамон сол Ҳизби халқӣ таъсис ёфт. Сарвари ин ҳизб рӯҳонии сицилиявӣ Стурсо буд. Ҳизби Халқӣ дар байни аҳли заҳмати католикӣ тақягоҳи боэътимод дошт. Он барномаи васеи ислохоти иқтисодиро пешниҳод намуд ва дар назар дошт, ки фаъолияти идораи марказонидашудаи

бюрократии ҳокимияти марказӣ маҳдуд ва заминҳои латифундиячиён (заминдорон)-и калон ба кишоварзон тақсим карда шаванд.

Баъд аз ҷанг дар Италия нерӯҳои иртиқӣ низ ба ҳаракат омада, муттаҳид мешуданд. 23-юми марти соли 1919 дар шаҳри Милан бо номи «Фаши да Комбаттименто» («Иттифоқи ҷанговар») созмони нава маҷлиси худро доир кард, ки ба ҳамин нерӯҳо тааллуқ дошт. Роҳбарии «Фаши да Комбаттименто» Муссолини буд. Ин шахс бо сабаби ташвиқи иштироки Италия дар Ҷанги Якуми Ҷаҳон ҳанӯз соли 1914 аз Ҳизби Сотсиалистӣ ҳориҷ карда шуда буд.

Созмони наватшакилии фашистии Италия дар саҳифаҳои нашрияти худ «Пополо д. Италия» гоҷаҳои инсонбадбинӣ, истилогарӣ, ниқорталабӣ ва миллатчиғии ашаддиро инъикос намуда, мардумро ба иштибоҳ меандохт. Мутаассифона, як қисми намоёндагони сармоядорони калон ба «Фаши да Комбаттименто» ёрии моддӣ мерасонданд, чунки аз пурзӯр шудани нерӯҳои чапгарои мамлакат, ки ин вақт фаъолияти худро вусъат дода буданд, метарсиданд. Фашистон аз ин ёрӣ истифода бурда, аз ҷумлаи ашхоси авбоши гузаро дастаҳои зархариди силоҳбадаст ташкил менамуданд.

Моҳи ноябри соли 1919 дар Италия интиҳоботи аввалини баъдичангии парламентӣ баргузор гардид, ки дар он Ҳизби сотсиалистӣ ба гирифтани 156 ваколатномаи вакилӣ муваффақ шуд. Ҳизби Халқӣ ҳамагӣ 100 ҷой ба даст овард.

Соли 1921 дар Италия як қисми аъзои Ҳизби Сотсиалистиро тарк гуфта Ҳизби Коммунистии Италияро ташкил намуданд. Ҳизби наватшакил танҳо дар байни табақаи коргарон таъягоҳ дошт.

Вазъи мамлакат барои васеъ гардидани ҳаракати фашистӣ мусоидат мекард. Моҳи ноябри соли 1921 фашистони Италия таъсиси ҳизби худро эълон карданд. Дастаҳои мусаллаҳи ин ҳизб бар зидди ашхоси сиёсӣ ва созмонҳои ҷамъиятию сиёсӣ амалиёти террористӣ анҷом дода, бо ин роҳ дар бораи қудрати худ овоза паҳн намуда, ба дили мардум воҳима меандохтанд.

Ба ҳокимият соҳиб шудани фашистон. Тирамоҳи соли 1922 дар Италия воқеан ҳокимияти ҳукмфармо шуд. Ҳокимияти қонунӣ ва ҳокимияти фашистон. Ҳокимияти давлатӣ дар ҳолати фалаҷӣ қарор

Расми 24. Дар Италия ба сари ҳокимият омадани фашистон бо сарвариш Бенито Муссолини

дошт. Силохбадастони фашистӣ нерухӯи озодидӯст ва чапгароро террор мекарданд. Давлат онҳоро аз дастаҳои мусаллаҳи Муссолини муҳофизат карда наметавонист. Аз тарафи фашистон ҳавфи табаддулоти давлатӣ таҳдид мекард. 24-уми октябри соли 1922 Муссолини дар шаҳри Неапол суҳанронӣ карда, дар назди ҳукумат талаби катъӣ гузошт, ки ба фашистон мансаби вазирро бидиҳад. Нахуствазирӣ ҳамонвақтаи Италия бо Муссолини дар ин бора гуфтушунид оғоз намуда, онро дидаю доништа кашол меод. Инро баҳона карда, Муссолини ҳамаи фашистони Италияро даъват намуд, ки ба Рим лашкар кашанд. Ҳамин тавр ҳам шуд. Фашистони хуб мусаллаҳ дар Рим ба ягон муқовимат дучор нашуданд. Шаҳри Италия Виктор Иммануил пойтахтро дар муҳосира эълон накард. Ба он ҷо сипоҳ ҳам надаровард. Баръакс, ба Муссолини вазифаи нахуствазирро пешниҳод намуд. Дар вақти ба ин вазифа тасдиқ намудани Муссолини 306 вакили парламент ба ҷонибдорӣ ва 102 вакил муқобил овоз доданд.

Ҳукумати аввали Муссолини эътилофӣ буд. Ба он то моҳи апрели соли 1923 намояндагони Ҳизби Халқӣ ва то охири соли 1924 намояндагони Ҳизби Либералӣ низ дохил буданд.

Дар айни замон Муссолини тамоми ҷораҳоро меандешид, ки дар Италия диктатураи фашистиро барпо намояд. Баҳри пиёда намудани ин мақсад фашистон бо фармони ӯ аксари роҳбарон ва ғаёбони аҳзоби сиёсии гайрифашистиро ба ҳабс гирифта, лату кӯб ва манзили онҳоро ба хок яқсон мекарданд. Нисбат ба собиқ нахуствазир Нитти ва роҳбари оппозитсияи парламентӣ Ҷованни Амендолу низ ҳамин гуна рафтор карданд.

Моҳи ноябри соли 1926 ба Муссолини муяссар шуд, ки дар Италия диктатураи фашистиро пурра барпо намояд.

Сиёсати хориҷии фашистони Италия дар солҳои 1922 – 1929. Дар сиёсати хориҷии худ ҳукумати фашистӣ роҳи истилогариро пеш гирифт. Ин сиёсат ҳукмронии Италияро дар ҳавзаи Баҳри Миёназамин ва Шарки Наздик таъмин мекард.

Соли 1923 Муссолини ба забти ҷазираи Корфуи Юнон даст зад, вале бо сабаби даҳолати Англия маҷбур шуд, ки аз ин ҷазира артиши Италияро бозхонад. Ин воқеа муносибатҳои байни Италия ва Англияро каме ноустувор кард. Вале дере нагузашта дар байни онҳо ҳусни тафохум ба вучуд омад. Соли 1924 Италия бо ёрии Англия бандари Фиумеро ба даст даровард. Соли 1926 бошад «пуштибон»-и Албания шуд. Англия ва Италия бо ҳам оид ба масъалаи нуфуз дар Ҳабашистон низ забон як карданд.

Моҳи феврари соли 1929 дар байни Ватикан ва Италия созишномаҳои Латеран ба имзо расиданд. Тавассути ин созишномаҳо Ватикан ҳукумати диктатории фашистии Муссолиниро эътироф намуд. Папаи Рим Пийи XI Муссолиниро ҳатто шахси аз тарафи Худо ба Италия фиристодашуда эълон кард.

Вазъи иқтисодии Италия дар солҳои 1929 – 1938. Аз соли 1922 то соли

1929 болоравии нисбии саноати Италия ба амал омад. Соли 1929 ба Италия ҳам бухрони иқтисодӣ ворид шуд. Ин бухрон аз охирҳои соли 1929 оғоз ёфт. Аз бухрон саноати бофандагӣ зарари калон дид. Бонкҳои зиёд муфлис шуданд. Хатари муфлисшавии Бонки тичоратӣ, Бонки италиявии қарз, Бонки Рим ва бонкҳои дигар ҳам ба амал омад.

Дар се соли аввали бухрон истехсоли саноатӣ 33 фоиз кам шуд. Дар роҳи оҳан боркашонӣ 40 фоиз ва музди меҳнат аз 12 то 50 фоиз поин рафт. Шумораи бекорон ба 1 миллион нафар расид.

Бухрони иқтисодӣ боиси муфлисшавии аксари корхонаҳои саноатии хурду миёна гардид. Корхонаҳои дигар зуд муттаҳид мешуданд, то ки муфлис нашаванд.

Чораҳои ҳукумат барои гирифтани пеши роҳи бухрон ва ё аз бухрони иқтисодӣ баровардани Италия натиҷаи дилхоҳ надоданд. Дар солҳои бухрони иқтисодӣ корхонаҳои инхисории калон пурзӯртар шуданд. Дар саноат ҳиссаи соҳаҳои инхисории давлатӣ афзуд.

Низоми корпоративӣ (қасабавӣ)-и фашистон. Соли 1930 бо декрети ҳукумати Италия Шӯрои Миллии Корпоративӣ таъсис дода шуд, ки вазифаи он аз роҳбарии умумӣ ба иқтисоди Италия ва танзими муносибатҳо дар байни кормандони соҳаҳои истехсолӣ иборат буд. Ба шӯро 22 корпоратсияи миллии марбут ба соҳаҳои асосии иқтисодии Италия дохил буданд.

То соли 1934 қариб тамоми мардуми қобили меҳнати Италия ба низоми корпоративӣ дохил карда шуданд.

Корпоратсияҳо як навъ иттифокҳои қасабаи давлатии Италияи фашистӣ буданд. Дар назди онҳо вазифа гузошта шуда буд, ки оммаҳо дар атрофи фашистон муттаҳид сохта, ба афзоиши обрӯ ва эътибори онҳо мусоидат намоянд. Тавассути ин мақом фашистони Италия ба иқтисоди мамлакат, ҳоҳ давлатӣ ва ҳоҳ хусусӣ, даҳлат карда, онро ба нафъи худ истифода мебарданд.

Сиёсати хоричии фашизми Италия дар солҳои 30-юм. Соли 1933 китоби Муссолини «Доктринаи фашизм» аз ҷоп баромад. Муссолини дар ин китоб вазифаи асосии давлати фашистӣ, ирода баҳри бунёди иқтидор ва империя, яъне ғояҳои истилогариро баён намудааст. Ба қавли ӯ, маҳз ин сифатҳо нишонаи неруи ҳаётӣ будани «ҳалки эҳёшаванда» аст. Тахти мафҳуми «ҳалки эҳёшаванда» Муссолини мардуми Италияро дар назар дошт. Барои ташкил намудани империя ва онро ба давлати пешсафи ҷаҳон табдил додан Муссолини аз италийёҳои тобеияти пурра ба давлат, интизоми саҳттарин ва худқурбонқуниро тақозо мекард.

Соли 1938 Муссолини роҳбарии вазоратҳои машғул ба дифоъро ба ихтиёри худ гирифта, эълон кард, ки «вакати аслиҳа расид». Дар бораи харбиқунонии миллат қонун ҳам қабул карда шуд.

Муссолини охирҳои соли 1934 ба забти Ҷабашистон омодагӣ гирифт. Артиши Италия баҳори соли 1936 қариб тамоми Ҷабашистонро ишғол намуд. 9-уми майи ҳамон сол Муссолини аз айвони қасри

Венетсияи Рим ба империя табдил ёфтани Италияро эълон кард ва ба шохигарии Италия «империяи Ҳабашистон»-ро низ ҳамроҳ намуд.

Аз Ҳабашистонро забт намудани Италия Англия норозӣ буд. Бо хамин сабаб эълон кард, ки минбаъд ба Италия молҳои стратегӣ намефурӯшад. Вай намехост, ки Италия боз ҳам пурзӯртар шавад.

Мақсади навбатии фашистони Италия таҷовуз ба Испания буд. Ҳамин ки генералҳои иртиҷой тобистопи соли 1936 бар зидди ҷумҳуриятҳои Испания исён бардоштанд, Муссолини ба ёрии онҳо шитофт. Лекин моҳи марти соли 1937 «легионҳо»-и Италия шикаст хӯрданд.

Ҳамкориҳои фашистони Италия бо фашизми Олмон маҳз аз мубориза бар зидди ҷумҳуриятҳои Испания оғоз ёфт. Ба Муссолини ва Гитлер муяссар шуд, ки дар Испания ҳокимиятро ба дасти генерал Франко бидиҳанд.

Иттифоқи Италия бо Олмон дар Мюнхен хангоми суиқасди зидди Чехословакия, моҳи сентябри соли 1938 ба миён омад. 22-юми майи соли 1939 дар байни онҳо «Иттифоқи пӯлодин» баста шуд. Мувофиқи ин созишнома ҳар ду тараф уҳдадор шуданд, ки ҳамдигарро ҳам дар хушкӣ, ҳам дар баҳр ва ҳам дар фазо дастгирӣ мекунанд.

Ҳамин тариқ, Италия ба Ҷанги Дуюми Ҷаҳон наздик мешуд.

Савол ва супориш

1. Оид ба оқибатҳои манфии Ҷанги Якуми Ҷаҳон дар Италия далел биеҷед. 2. Дар солҳои Ҷанги Якуми Ҷаҳон кадом ширкатҳои Италия бештар фоида диданд? 3. Дар бораи оғози ҳаракати фашистӣ дар Италия нақл кунед. 4. Муссолини дар Италия кай ва чӣ тавр диктатураи фашистиро ҷорӣ намуд? 5. Низоми корпоративии Италияро чӣ тавр фаҳмидед? Он чӣ маънӣ дорад? 6. Дар бораи истилогарихҳои солҳои 20-уми асри 20-и Италия маълумот диҳед. 7. Италияи фашистӣ кай ба Ҳабашистон ҳамла кард? 8. Чаро Италияи фашистӣ ба исёни генералҳои иртиҷоии Испания ёрӣ расонд? 9. Дар байни Италия ва Олмон кай ва чӣ гуна иттифок баста шуд?

§ 9. ИСПАНИЯИ ДОРОИ ИҚТИСОДИ АҚИБМОНДАИ ТОБЕЪ ВА ҒАЛАБАӮ ШИКАСТИ ИНҚИЛОБ

Испания дар солҳои 1919 – 1930. Испания баъд аз Ҷанги Якуми Ҷаҳон ҳамчун мамлакати империалистии кишоварзӣ саноатӣ мисли пештара аз мамлакатҳои мутараққии ҷаҳон ақиб мемонд, ҳарчанд ки дар солҳои ҷанг то дараҷае пеш рафта буд. Соли 1920 аз 20,3 миллион нафар аҳолии мамлакат 57 фоизи қобили меҳнат ба кишоварзӣ машғул буд, 21,9 фоиз дар саноат ва 20 фоиз дар соҳаи хизматрасонӣ кор мекард. Аз тарафи дигар иқтисоди ҳамаи музофотҳои Испания нобаробар тараққӣ мекард. Музофотҳои Шимол - Каталония, Баскония ва

Астурия марказҳои калони саноати бофандагӣ, мошинсозӣ, электро-техникӣ, химиявӣ, маъданҳои кӯҳӣ ва металлургӣ доштанд. Дар музофотҳои дигар бошад, корхонаҳои хурди хӯрокворӣ, дӯзандагӣ, шишабарорӣ ва коркарди ҷӯб мавҷуд буданд.

Расми 25. Харитаи маъмурии Испания дар соли 1935

Дар баробари ин, ба баъзе соҳаҳои иқтисоди Испания сармояи хориҷӣ, алалхусус сармояи Англия, Белгия ва Америка ворид шуда буд. Соли 1930 ҷамъи маблағгузориҳои хориҷӣ ба иқтисоди Испания қариб 1 млрд. долларро ташкил дод.

Дар Испания мутлақияти шохӣ ҳукмронӣ мекард. Артиш пуштибони бо-эътимоди мутлақият буд. Дар он афсару генералҳои ирриҷӣ

ба монанди Примо де Ривера, Санхурхо, Франко, Фанхул, Очоа бисёр буданд. Шох тавассути онҳо умри ҳокимияти худро дароз мекард. Вай барои иҷрои ин мақсад ба иқдомҳои пастфитратона даст мезад. Масалан, моҳи сентябри соли 1923 генерал Примо де Ривера бо ризоияти шох ва атрофиёни ӯ табaddулоти давлатӣ ба амал оварда, диктатураи харбию мутлақияти истибдодӣ барпо намуд. Ба муқобили ҳаракати миллию озодихоии халқҳои Испания ва мустамликаҳои низ тавассути артиш мубориза бурда мешуд.

Дар солҳои 20-ум дар Испания Ҳизби Сотсиалистии Коргарӣ, Ҳизби Коммунистӣ, Иттиҳодияи Иттифокҳои Касаба, Иттифоқи Умумии Заҳматкашон, Конфедератсияи Миллии Меҳнат, Федератсияи Муғлақиятҳои хон ва баъзе ҳизбу созмонҳои дигар фаъолият карда, барои дар мамлакат барҳам додани диктатураи Примо де Ривера мубориза мебуданд. Ҳаракати зидди диктатории нерухи сиёсӣ иҷтимоӣ оқибат натиҷаи мусбат дод. Примо де Ривера фаҳмид, ки мамлақатро бо роҳи зӯрварӣ идора кардан имконнопазир аст. Аз ин рӯ, ӯ 30-юми январӣ соли 1930 ба истеъфо рафт.

Ин вақт дар мамлакат инқилоби буржуазӣю демократӣ пухта мерасид.

Инқилоби буржуазӣю демократӣ дар Испания. Ҳалабаи инқилоби буржуазӣю демократӣ Испания дуру дароз давом кардааст. Он аз 3 марҳала иборат аст. Марҳалаи аввал аз 14-уми апрели соли 1931 то

мохи ноябри соли 1933-ро дарбар гирифта, мархалаи «ҷумхуриятию сотсиалистӣ» ном дорад. Мархалаи дуюм аз мохи ноябри соли 1933 то мохи феввали соли 1936-ро дар бар гирифтааст, ки дар таърих бо номи “дусолаи сиёҳ” маълум аст. Мархалаи сеюм аз мохи феввали соли 1936, яъне аз вақти дар интихобот ба кортесхо галаба кардани Чабхаи Халқӣ то охири мохи марти соли 1939 давом кардааст.

Инқилоби буржуазию демократии Испания 14-уми апрели соли 1931 галаба кард. Он рӯз халқ хокимиятро ба Ҳукумати Муваққатӣ супурд. Вазифаи сарвазирӣ ба уҳдаи Алкала Самора вогузор карда шуд. Вазири корҳои дохилӣ Мигел Маура ва вазири корҳои хориҷӣ А. Леррус таъин гардиданд.

15-уми апрел Ҳукумати Муваққатӣ дар бораи афв қарор баровард. Он дар ин вақт барои халқ озодихои демократӣ - озодии вичдон ва эътиқод, озодии шахс, суҳан, фаъолияти иттифокҳои касаба, дахлпопазирии моликияти хусусӣ ва ғайраро эълон кард.

Ҳукумати муваққатӣ барои ба вазъи муътадили сиёсӣ иқтисодии мамлакат ва беҳбуди аҳоли халқ мусоидат кардан якчанд қарори дигар ҳам бароварда, қисме аз онҳоро дар амал татбиқ намуд. Дар баробари ин чорабиниҳо Ҳукумати муваққатӣ барои демократисозии Испания низ кӯшиш мекард. 28-уми июни соли 1931 ба кортесҳои муассисон интихобот баргузор гардид, ки дар он танҳо мардҳои синнашон беш аз 23-сола иштирок карданд. Занҳо ҳанӯз ҳуқуқи интихобот надоштанд. Дар натиҷаи ин интихобот нерӯҳои чапгаро – иттиҳоди сотсиалистҳо ва ҷумхуриятхоҳон, ки 30-юми январӣ соли 1930 бо номи «Аҳдномаи Сан-Себастьян» иттифок бафта буданд, 263 ваколатномаи вакилӣ ба даст оварда, галаба карданд. Нерӯҳои ростгаро дар парламент (кортесҳо) ҳамагӣ 44 ҷой гирифтанд. Кортесҳои муассисон 14-уми июли соли 1931 ба кор шурӯъ карданд.

5-уми декабри соли 1931 Конститутсияи Испания қабул ва мувофиқи он Испания ҷумҳурии демократӣ эълон карда шуд. Конститутсия ба занон ҳуқуқи интихобот дод. Он барои дар Испания татбиқ намудани дигаргунсозӣҳои васеи демократӣ роҳ кушод.

Ҳукумати иттиҳоди сотсиалистон ва аҳзоби ҷумхуриятхоҳони чапгаро мохи сентябри соли 1938 барҳам хӯрд, чунки сотсиалистҳо аз он хориҷ шуданд. Моҳи октябри соли 1933 кортесҳо пароканда карда шуданд.

Дар ҷараёни маъракаи интихоботӣ Ҳизби фалангаи фашистӣ ва аз он барвақттар Хунтаи ҳамла таъсис ёфт. Ин ду ҳизби фашистӣ мохи феввали соли 1934 дар як ҳизб муттаҳид гардиданд. Ин нерӯҳои иртиқой дар интихоботи соли 1933 ба кортесҳо бо гирифтани 217 ҷой галаба карданд.

Раиси Ҳукумати радикал Леррус таъйин гардид. Ин ҳукумат музаффариятҳои инқилоби буржуазию демократии Испанияро барҳам дод. Хавфи дар Испания барҳам дода шудани соҳти ҷумҳуриятӣ ба миён омад.

Дар байни неруҳои фашистии Испания се чараёни асосӣ вучуд дошт: СЭДА (Конфронси неруҳои ростгарои мухтори Испания), мутлақиятхоҳон ва фалангачиён, Ҳизби фаланга бо Хунтаи ҳамла муттаҳид шуда, номи «Фаланга»-ро гирифт. Агар СЭДА фашизмро ба гардани мардум ошкоро бор карданӣ бошад, пас мутлақиятхоҳон ва фалангачиён қонибдории ин корро ғайриошкоро, яъне тавассути табаддулоти давлатӣ ва диктатураи ҳарбӣ иҷро карданӣ буданд.

Неруҳои чапгаро низ фаъолияти худро бар зидди неруҳои фашистӣ васеъ ва қоннок мекарданд. Тахти роҳбарии онҳо моҳи октябри соли 1934 дар Мадрид, Билбао ва баъзе шаҳрҳои дигар қоршиқаниҳои қалони муташаккили эътирозӣ ба амал омаданд. Дар баъзе маҳалҳо қоршиқаниҳо ба шӯришҳои мусаллаҳона табдил ёфтанд.

Неруҳои фашистӣ аз ин ҳолат ба ташвиш афтоданд. Бинобар ин ошкоро ба иҷроӣ мақсадҳои иртиқоии худ шурӯъ намуда, 4-уми октябр Ҳукумати «давраи гузариш»-ро бо сардории Леррус таъсис доданд, ки ба ҳайати он 3 вазир аз СЭДА ҳам дохил гардид.

Неруҳои чапгаро ва он нерухое, ки дар инкилоби буржуазии демократии соли 1931 ғалаба карда буданд, бо мақсади наҷот додани музаффариятҳои ин инкилоб дар Ҷабҳаи Халқӣ муттаҳид шуданд. Тахти аҳдномаи таъсиси Ҷабҳаи Халқӣ Ҳизби сотсиалистии қоргарӣ, ҳизби қумхурихоҳон, ПОУМ (тротскийчиён), Ҳизби Синдикалистӣ, Ҳизби Федералии қумхурихоҳон ва ғайра имзо гузоштан. 15 январӣ соли 1935 барномаи Ҷабҳаи Халқӣ эълон карда шуд, ки дар он дар қатори дигар масъалаҳо, аз нав барқарор намудани музаффариятҳои инкилоби буржуазии демократии соли 1931 низ инъикос гардида буд.

Интиҳоботи 16 февралӣ соли 1936 нишон дод, ки аксари халқи Испания фашизм ва иртиқоъро қабул надоранд. Аз 470 вакиле, ки аз қортесҳо интиҳоб шуданд, 286 нафарашон намояндагони Ҷабҳаи Халқӣ буданд. Неруҳои ростгаро ҳамагӣ 132 ҷой гирифта, дар Испания бо роҳи ошкоро муқаррар намудани диктатураи фашистиро аз даст доданд.

Исёни фашистӣ дар Испания. Ҳукумати ташкилкардаи Ҷабҳаи Халқӣ бо сардории Асаней дар мамлакат ба татбиқи ҷорабинии иқтисодию иҷтимоӣ шурӯъ намуд. Озодихоӣ демократӣ аз нав барқарор карда шуданд. Баъди шикаст дар интиҳобот нуруи фашистии Испания ба табаддулоти давлатии зидди қумхури даст зад. Дар байни генералҳои иртиқоии ба ин қор тайёр Санхурхо Франко ва Мола ҳам буданд. Фашистони мусаллаҳи Испания барои ба мақсади худ расидан аз усулҳои ҳамақидаҳои италиявию олмонӣ истифода бурда, ошкоро ба қуштор, таъқиб, латуқӯб, ғорат, ғорати ашхосу неруҳои зиддифашистӣ сар карданд. Аввали соли 1934 Х. А. Прима де Ривера бо Гитлер ва моҳи мартӣ ҳамон сол намояндагони Ривера дар Рим бо Муссолини вохӯрданд, то ки дар бораи аз онҳо гирифтани ёриҳои ҳарбӣ аҳду паймон кунанд.

Аввали мохи июли соли 1936 дар Марокаши мустамликаи Испания исён оғоз ёфт, ки роҳбарии онро генерал Франко ба уҳда дошт. 18 июл исёни фашистӣ ба нимчазираи Пиреней гузашт.

Ҷанги миллию инқилобӣ дар Испания. 19-уми июли соли 1936 майдони марказии ш. Мадрид - Пуэрто-дел Сол серодам шуд. Мардуми ба ин ҷо ҷамъомада аз ҳукумат аслиҳа талаб мекард. Ҷабҳаи Халқӣ таъҷилан ҳукумати навро таъсис дод, ки ба он ҷумҳурихоҳи ҷапгаро Хосе Херон роҳбарӣ кард. Ӯ ба губернаторҳои вилоятҳо фармуд, ки ба созмонҳои мардумӣ силоҳ диҳанд. Сокинони Мадрид ҳам силоҳ гирифта, ба мудофияи шаҳр омода шуданд.

Расми 26. Манзараи ҷанги шаҳрвандӣ дар Испания

хӯрданд. 27-уми июл генерал Моле хатто иброз дошт, ки мо бохтем. Франко амр кард, ки неруҳои фашистӣ муқобилатро бар зидди ҷумҳуриятҳои идома диҳанд. Ӯ ин вақт бесаброна ёрии ҳарбии Олмон, Италия ва Португалияро интизор буд.

Расми 27. Оқибатҳои фоҷиабори ҷанги шаҳрвандӣ дар Испания

Дере нагузашта муборизаи шадиди халқ бар зидди фашистон дар тамоми Испания паҳн гардид. То охири мохи июл ба неруи зиддифашистӣ муяссар шуд, ки мамлакатро аз фашистон химоя кунад. Неруҳои фашистӣ дар сартосари мамлакат ва алаҳусус дар Мадрид аз неруҳои мардумӣ шикаст ме-

Таҷовузи ҳарбии давлатҳои хоричӣ ба Испания. Бегоҳии 25-уми июли соли 1936 Гитлер намояндагони генерал Франкоро қабул карда фармуд, ки ба исёнгарони испанӣ таъҷилан 20 ҳавопаймои боркаши «Ю-52» фиристуда шавад. Муссолини ҳам баъди ду рӯз ба Франко 11 ҳавопаймои «Савойя-81» фиристод.

Португалия ба пойгоҳи фашистон табдил ёфт. Ҳукумати ин мамлакат ба онҳо силоҳ ҳам дод. Ёрии давлатҳои фашистӣ исёнгаронро аз тору-мори қатъӣ наҷот дод. Минбаъд ёрии доимии ин се давлат ба исёнгарон ба воқеаи доимӣ табдил ёфта, таносуби неруҳои дар ҷанг иштирок кардари ба ғоидаи фашистони Испания ҳал кард. Акнун ин се давлати фашистӣ пурра иштирокчиҳои ҷанги Франко бар зидди Ҷумҳурии Испания буданд. Ба ҷумҳуриятҳои испанӣ низ аз хориҷа ёрӣ меомад, вале на ба он ҳаҷме, ки фашистон мегирифтанд.

Аввали моҳи августи соли 1936 ҳавопаймоҳои Италия ва Олмон барои ба Испания овардани қисмҳои артиши дар Марокаш будаи Испания шурӯъ намуданд. Файр аз ин, аз ҷониби Олмон дар Испания легиони «Кондор»-и иборат аз 6 ҳазор нафар ҷанговар, 6 эскадриляи гулӯлаандоз ва 1 эскадриляи гидроплан ҷанг мекард. Баъдтар шумораи умумии артиши Олмон дар Испания ба 50 ҳазор нафар расонда шуд.

Аз Италия ба Испания артиши қариб 150-ҳазорнафара ва силоҳи зиёд фиристода шуд. Португалия дар баробари ба ихтиёри фашистон додани пойгоҳ, 20 ҳазор нафар аскар афсар ҳам дод.

Дар натиҷаи ёрии ҳарбии бузурги ин се давлати фашистӣ муқовимати ҷумҳуриятҳои Испания фуру нишонда шуд. Дар баробари таслим шудани шаҳри Мадрид муқобилати ҷумҳуриятҳои Испания моҳи март соли 1939 пурра қатъ гардид.

Дар натиҷаи ғалабаи Франко Испания ба давлати фашистии террористӣ табдил ёфт. Франко ҳамаи онҳоро, ки бар зидди фашистон мубориза мебуданд ва ё дар ҳаракати зиддифашистӣ ширкат варзида буданд, душмани Испания эълон кард.

Мувофиқи қонуни фашистии Франко трибуналҳои ғавқулода ташкил карда шуданд. Тавассути фаъолияти ин трибуналҳо неруҳои зиддифашистӣ ба ҷазоҳои ваҳшиёна гирифтӣ карда шуданд.

Ҳамин тариқ, дар Испания соҳти ҷумҳуриявӣ барҳам хӯрд. Ҳанӯз 1-уми октябри соли 1936 Франко генералиссимус эълон карда шуд.

Савол ва супориш

1. Дар бораи вазъи иқтисодии Испания дар солҳои 20-ум далелҳо биеъед. 2. Примо де Ривера дар Испания қай табaddулоати давлатӣ ба амал овард? 3. Аҳдномаи «Сан-Себастьян»-ро шарҳ диҳед. 4. Инқилоби буржуазии демократии Испания қай ғалаба кард? 5. Интиҳобот ба кортесҳои Испания қай баргузор гардид? 6. Кортесҳо қай Конститутсияи Испанияро қабул карданд? Мувофиқи он Испания чӣ гуна давлат номида шуд? 7. Дар интиҳоботи парламентиҳои соли 1933 кадом неруи сиёсӣ ғалаба кард? 8. Фашистони Испания бо кадом роҳҳо мехостанд, ки дар мамлакат диктатураи фашистӣ барпо кунанд? 9. Дар Испания барои чӣ Ҷабҳаи Халқӣ ташкил карда шуд? 10. Чаро генерал Франко бо Гитлер ва Муссолини забон як кард?

§ 10. ТАЪСИСИ ҶУМҲУРИИ АВСТРИЯ. ҲАЁТИ СИЁСИЮ ИҚТИСОДӢ ВА МАСЪАЛАИ «АНШЛЮС» БО ОЛМОНИ ФАШИСТӢ

Расми 28. Харитаи Австро-Венгрия

Пароканда шудани Австро-Венгрия. Дар империяи Австро-Венгрияи сермиллат миллатҳои азияткашида аксари аҳолиро ташкил менамуданд. Бухрони иҷтимоӣ ва зиддиятҳои миллӣ дар мамлакат ҳанӯз пеш аз огози Ҷанги Якуми Ҷаҳон ба миён омад. Австро-Венгрия дар байни мамлакатҳои империалистӣ нисбатан заифтар буд.

Дар баробари тӯл кашидани ҷанг кайфияти зиддиҷангии халқи Австро-Венгрия торафт пурзӯртар мешуд. Аскарони Австро-Венгрия аз майдони набард фирор мекарданд ва ё таслим мешуданд. Норизоӣ аз иштирок кардани Австро-Венгрия дар ҷанг байни халқ рӯз то рӯз пурзӯртар мешуд. Бухрони иқтисодӣ ин равандро тезонид.

Моҳи августи соли 1918 шикасти артиши Олмон ва барҳам хӯрдани ҷабҳаи Салоника ба мутлақияти Австро-Венгрия зарбаи ҳалокатовар зад. 3-юми ноябри соли 1918, яъне ҳанӯз то расман имзо шудани аҳдномаи оташбас дар мамлакат инқилоби буржуазию демократӣ ба амал омад. Империяи Австро-Венгрия ба давлатҳои миллӣ пора-пора шуд. Давлатҳои Австрия, Чехословакия ва Венгрия ба вучуд омаданд. Қаламрави славянҳои ҷанубӣ ба ҳайати «Шоҳигарии сербҳо, хорватҳо ва словенҳо» дохил шуд. Қисми алоҳидаи Австро-Венгрия ба ҳайати Руминия ва Полша гузашт. Давлати сермиллати Империяи Габсбургҳо бо ҳамин мавҷудияти хурдо қатъ кард.

Таъсисёбии Ҷумҳурии Австрия. Буржуазияи Австрия дар зери таъсири намоишҳои оммавии халқ Австрияро ҷумҳурӣ эълон кард. Инқилоби буржуазӣ-демократии Австрия бе хунрезӣ галаба кард. Дар ташкили ҳукумати нав Ҳизби сотсиал-демократӣ фаъол буд.

Расми 29. Харитаи Ҷумҳурии Австрия

30-юми октябри соли 1918 дар шаҳри Вена аз намояндагони ин ҳизб ва ҳизбҳои дигари буржуазӣ ҳукумати Австрия таъсис дода шуд. Ба он яке аз роҳбарони Ҳизби Сотсиал-Демократӣ Карл Реннер роҳбарӣ мекард. Аз ҷиҳати сохти идоракунии Австрия ҷумҳурии демократӣ буд.

Ҷумҳурии Австрия дар солҳои 1919 – 1920. Дар солҳои 1919 – 1920 ва баъдтар ҳам гоյа «Аншлюс» («муттаҳидшавӣ»)–и Австрия бо Олмон дар байни нерӯҳои гуногуни сиёсии мамлакат орзуи дерина буд. Мувофиқи ин гоյа, гӯё Австрия ҳудуд яккаю танҳо аз мушкилоти ба сари ҷомеа омада ҳалос шуда наметавонад. Агар миллати Олмон дар як давлат муттаҳид шавад, кодир аст ба мақсадҳои иқтисодӣ ва иҷтимоӣ худ ноил гардад. Ҳизби халқии рӯ ба Олмони бузург маҳз дар ҳамин ақида буд. Ҳизби наслонӣ–иҷтимоӣ бошад, дар мавқеи «ду давлати олмонӣ» меистод, яъне бояд ҳам Олмон ва ҳам Австрия вучуд дошта бошанд.

Расми 30. Канслери Ҷумҳурии Австрия Карл Реннер

Ҳукумати Реннер кӯшиш мекард, ки ҳамроҳшавӣ бо Олмон ҳанӯз дар оғози мавҷудияти Ҷумҳурии Австрия амалӣ карда шавад. Маҷлиси Миллӣ он вақт ҳатто чунин эълония ҳам қабул карда буд. Вале

бо талаби Фаронса ба қарорҳои Созишномаи сулҳи Версал дар робита ба ин масъала моддае ворид шуд, ки ҳамроҳшавии Австрияро бо Олмон манъ мекард. Моддаи марбута дар созишномаи сулҳ бо Австрия, ки дар маҳаллаи Сен-Жермени наздикии Париж ба имзо расид, низ дохил карда шуд.

Дар тӯли зимистони солҳои 1919 – 1920 вазъи иқтисодии Австрия бениҳоят вазнин шуд. Аз ин рӯ, музди меҳнати мардум паст гардид. Хӯрокворӣ намерасид. Халқ қудрати харидориро аз даст дод. Ҳукумат аз уҳдаи баргараф кардани бухрон баромада наметавонист. Аз ҳамин сабаб кабинети Реннер 10-уми июни соли 1920 ба истеъфо рафт.

1-уми октябри соли 1920 Конститутсияи Ҷумҳурии Австрия қабул карда шуд. Мувофиқи ин конститутсия ҳамаи онҳое, ки синнашон ба 20 расида буд, ҳуқуқи интихоботӣ гирифтанд. Порлумони Австрия аз ду палата иборат буд - палатаи поёнӣ ва палатаи болоӣ. Ба палатаи болоӣ Шӯрои федератсия - намоёндагони вилоятҳо дохил буданд. Австрия аз вилоятҳои Бургунленд, Каринтия, Австрияи Боло, Австрияи Поён, Залсбург, Штирия, Тирол ва Ферарлберг иборат буд.

Австрия дар солҳои 1921 – 1938. Тирамоҳи соли 1922 дар Австрия Ҳизби насонӣ-ичтимоӣ ба сари қудрат омад. Аз моҳи майи соли 1922 ба ҳайати ин ҳукумат намоёндагони Ҳизби халқии олмонҳоҳон низ дохил шуданд. Канслери Австрия Зейпел тасдиқ карда шуд. Игнас Зейпел меҳост, ки Австрияро ба давлати корпоративии ба Италияи фашистӣ монанд табдил бидиҳад. Ӯ муаллифи гоҳи «давлати дуҷуми олмонӣ» буд. Ин сиёсатро баъзе давлатҳои Ғарб дастгирӣ мекарданд.

Мувофиқи протоколҳои 4-уми октябри соли 1922-и дар Женева ба-имзорасидаи Лигаи Миллатҳо ҳукуматҳои Британияи Кабир, Фаронса, Италия ва Чехословакия уҳдадор шуда буданд, ки ба ҳукумати Австрия вомбарги байналмилалӣ ва 650 миллион крони тило қарз диҳанд. Тибки ин протоколҳо Лигаи Миллатҳо барои роҳбарӣ ба Австрия Комиссари Олӣ таъин кард. Бе иҷозати Комиссари Олӣ Ҳукумати Австрия ягон крони ин маблағро сарф карда наметавонист. Тамоми хоҷагии халқ таҳти назорати ин комиссар буд.

Ёрии ба иқтисоди Австрия расондашуда дар солҳои 20-ум саноат, кишоварзӣ ва вазъи иқтисодии Австрияро рушд дод.

Аз соли 1923 дар Австрия созмонҳои фашистӣ фаъолияти худро ҷоннок карданд. Ҳизби сотсиал-демократӣ дастаҳои коргарии худмуҳофизи «Шутсбунди ҷумҳуриявӣ» ташкил дод, ки барои дар мамлакат барпо кардани диктатураи пролетариат тайёри мидид. Теъдоди дастаҳои мусаллаҳи Ҳизби Шутсбунди ҷумҳуриявӣ ба 100 ҳазор нафар расида буд. Аз аввали соли 1927 баромадҳои аъзои созмони фашистии Хеймвер афзуд. 30-юми январ гуруҳи фашистии мусаллаҳ ба сӯйи намоишгарон оташ кушод. Ҳизби коммунистӣ ва Ҳизби сотсиал-демократӣ натавонистанд, ки қувваҳои худро муттаҳид карда, пеши роҳи фашистонро бигиранд.

Дар интихоботи парламенти 24-уми апрели соли 1927 Ҳизби насронӣ-ичтимоӣ ва Ҳизби халқии Олмон дар иттиҳоди муштарак интихоботӣ иштирок намуданд. Ин иттиҳод дар интихобот 1,7 миллион овоз гирифта, голиб баромад. Ҳизби сотсиал-демократ бошад ба 1,5 миллион овози интихобкунандагон соҳиб шуд.

Солҳои 1929 – 1933 Австрияро бухрони ҷаҳонии иқтисодӣ фаро гирифт. Ин бухрон дар Австрия нисбат ба мамлакатҳои дигари сармоядорӣ оқибатҳои сахттар ба бор овард. Дар Австрия ҳаракати фашистӣ боз ҳам шадидтар гардид. Дар ин давра дар Австрия ҷараёни ҳаракати фашистӣ - хеймвер ва миллатчиҳо (натсистҳо) амал мекарданд. Хатари фашистӣ дар Австрия натиҷаҳои интихоботи апрели соли 1932 ошкор сохтанд. Дар аксар шӯроҳои муниципалии Вена ва ландтагҳои Австрияи Поён, Залсбург, Каринтия ва Штирия номзадҳои фашист голиб омаданд.

Моҳи майи соли 1932 ҳукумати Долфус аз намоёндагони Ҳизби насронӣ-ичтимоӣ таъсис ёфт.

Баъд аз он ки дар Олмон фашистон ба сари қудрат омаданд, ба фашизм майл кардани Австрия афзуд. Моҳи марти соли 1933 ҳукумати Долфус тавассути «қонунҳои фавқулода» парламенти дар амал аз вазифаҳои асосиаш дур карда, дар мамлакат режими худкома барпо намуд. Моҳи майи соли 1933 Ҷаҳонии Ҳизби коммунистӣ манъ карда шуд. Ҳукумат бар зидди аъзои ин ҳизб таъқибот оғоз намуд.

Дар Австрия ба сари қудрат омадани фашистон. Аввали соли 1934 ҳукумати Долфус барои ба ҳокимияти мутлақ соҳиб шудан тайёри дид. 12-уми феврал пулис хост, ки дар идораи Ҳизби сотсиал-демократӣ кофтуков анҷом диҳад, лекин ба муқобилати мусаллаҳонаи дастаи шутсбундчиён дучор омад. Задухӯрди дар Линс оғозёфта ба тезӣ дар марказҳои дигари саноатӣ ва дар шаҳри Вена паҳн гардид. Вале шутсбундчиён ба шикаст дучор шуданд. Баъди панҷ рӯзи муқовимат онҳо аз тарафи фашистон торумор карда шуданд. Бо ҳамин дар Австрия ҳукмронии фашистон оғоз ёфт.

Фашистони Австрия ҳокимияташонро тавассути сипоҳиёни худ мустаҳкам мекарданд. 1-уми майи соли 1934 Конститутсияи фашистии Австрия ҷорӣ карда шуд. Дар он принципҳои сохти ҷамъиятии Австрия табақавию корпоративӣ эълон карда шуданд.

Дар байни ду ҷараёни фашистии Австрия, ки дар боло ном бурда шуд, рақобат пурзур гардид. Моҳи июли соли 1934 бо супориши Берлин амал карда, ғуруҳи миллатгароён ба табаддулот даст заданд, то ки ба ҳокимият соҳиб шаванд. Дар ин суиқасд канслер Долфус кушта шуд, вале дар Австрия суиқасдчиёно касе дастгирӣ накард. Худи Олмон ҷуръати ба Австрия даҳолат ва оғоз намудани таҷовузро накард. Ба ҳукумати навташкили Шутинг муяссар шуд, ки баромади фашистони Австрияро ба тезӣ сарқуб кунад.

Тавре ки маълум аст, дар ҷанги зидди Ҷаҳонии Италия ва Олмон бо ҳам наздик шуданд. Акнун ба муттаҳидшавии Австрия бо

Олмон Италия халал намерасонд. Созишномаи 11-уми июли соли 1936-и Австрия бо Олмон дар амал оғози ба Олмон ҳамроҳшавии Австрия буд. Моҳи феврالی соли 1938 Шушинг дар бораи ба миллатгароён супоридани ҳокимият ризоят дод. 11-уми марти соли 1938 артиши Олмон ба Австрия дармад. Ҳамин тариқ, Австрия ба Олмон ҳамроҳ шуд. Он танҳо баъди Ҷанги Дуюми Ҷаҳон аз нав ба истиклол соҳиб шуда тавонист.

Савол ва супориш

1. Баъди парокандашавӣ дар қаламрави империяи Австро-Венгрия кадом давлатҳои соҳибистиклол ташкил ёфтанд? 2. Ҷумҳурии Австрия кай ва чӣ тавр таъсис ёфт? 3. «Аншлюс» чӣ маънӣ дорад ва оё он ба муносибатҳои байни Австрия ва Олмон ягон робита дошт? 4. Дар бораи вазъи иқтисодии солҳои 20-уми Австрия иттилоъ диҳед. 5. Дар бораи Конститутсияи соли 1920-и Австрия чиҳо медонед? 6. Оё Конфронси сулҳи Париж вазъи сиёсӣи иқтисодии Австрияро тағйир дод? 7. Дар бораи ташаккули ҳаракати фашистӣ дар Австрия чиҳо медонед? 8. Дар Австрия Конститутсияи фашистӣ кай қорӣ карда шуд? 9. Миллатгароён бо супориши Берлин дар Австрия кай табaddулот карданд? 10. Ба ҳайати Олмон воридшавии Австрия кай ва чӣ тавр ба амал омад?

§ 11. РАВНАҚИ ИҚТИСОДИ, ҲАЁТИ СИЁСӢ ВА «РОҶИ МИЁНА»-И РУШДИ ШВЕТСИЯ

Ҳаракати иҷтимоӣ ва ислоҳоти парламентии соли 1918. Ҷанги Якуми Ҷаҳон ба вазъи ҷамъиятию сиёсии Шветсия низ таъсири манфӣ расонд. Тартиботи сиёсӣ, муҳосираи иқтисодии Англия ва дар натиҷаи он нарасидани сӯзишворию хӯрокворӣ, маҳсулоти дигари сермасриф, пастшавии музди меҳнат сатҳи ҳаракати иҷтимоиро дар Шветсия муайян намуданд. Ин ҳаракат дар заминаи ғояҳои сотсиал-демократӣ сурат мегирифт. Вазъи мазкур ба хизбҳои сиёсӣ ҳам таъсир расонд. Моҳи майи соли 1917 дар Ҳизби сотсиал-демократӣ ҷудой ба амал омад. Онҳое, ки дар ақидаи чапгароӣ буданд, аз ин хизб баромада, Ҳизби сотсиал-демократии чапгароро таъсис доданд.

Вазъи иқтисодию сиёсии мамлакат ҳукумати консервативии Ҳаммаршелдро маҷбур кард, ки ба истеъфо равад. Ёро халқ ҳатто «Ҳунгершелд» номида буд, ки маънои қисми аввали ин калима - «хунгер» гуруснагӣ аст. Ҳукумат ба дастии Ҳизби сотсиал-демократии чапгаро гузашт, лекин ин хизб ҳам дер ҳукмронӣ карда натавониста, ба истеъфо рафт. Тирамоҳи соли 1917 Ҳизби сотсиал-демократии ростгаро ҳукумати эътилофӣ ташкил намуд. Ин ҳукумат ҳам ба пастшавии ҳаракати иҷтимоӣ муваффақ шуда натавонист. Сотсиалистони чапгаро аз тариқи

манифести инкилобӣ баромад карданд, ки мухтажояш мусодираи сармо-
яи калон ва замини ашроф буд. Онҳо инчунин дар Шветсия барпо на-
мудани сохти ҷумхуриявиро тақозо карда, мардумро ба коршиканӣ
даъват мекарданд. Коршиканиҳо оммаи васеи аҳолиро фаро гирифт-
танд. Ба ҳокимияти Шох хатар таҳдид мекард. Артиш беэътимод мена-
муд. Бинобар ин, Шох Густави V қариб буд, ки ба императори Олмон
Вилгелми II пайравӣ кунад. Ӯ бо ёрии сотсиал-демократҳои рӯстгарои
дар опозитсия буда тавонист, ки вазъи ғурӯҳро бартараф намо-
яд. Баъди ин тахти роҳбарии пешвои маъруф, вакили ботачриба ва пу-
блицист Я. Брантинг оид ба ислоҳоти коммуналӣ ва парламент саро-
семавор қонунҳо таҳия ва қабул карда шуданд. Яке аз ин қонунҳо

Расми 31. Харитаи Шветсия

Расми 32. Нахуствазири Шветсия
Ҳаммаршелд

хукуки умумии интихоботи-
ро ба палатаи болоӣ, аз он ҷумла
барои занон эълон кард.

Соли 1920 Ҳизби сотсиал-
демократӣ баъди ғалаба
дар интихоботи парламентӣ
алоқаи худро аз либералҳо
канда, бо сардории худ
ҳамон Брантинг «Ҳукумати
коргарӣ»-ро ташкил намуд.
Азбаски ин ҳизб дар парла-
мент ақаллиятро ташкил ме-
кард, ҳукуматро дар дасти худ
дуру дароз нигоҳ дошта на-
метавонист. Аз ҳамин сабаб
ҳукумати Брантинг ба истеъфо
рафт.

**Шукуфои Шветсия дар
солҳои 20-ум.** Болоравии
саноат дар Шветсия нис-
бат ба мамлакатҳои дигари
сармоядорӣ тезтар ва самара-
ноктар сурат мегирифт. Дар
солҳои 1923 – 1930 маҳсулоти
саноатӣ 64 фоиз ва соди-
рот 70 фоиз афзуд. Суръати
истеҳсолоти Шветсия на танҳо
аз мамлакатҳои Скандинавия,
балки аз мамлакатҳои дигар
калонтарини Ғарб ҳам ба-
ландтар буд. Харида гирифта-
ни ҳуқуқ (патент)-и истеҳсоли
маснуоти саноатии Шветсия

акнун аз каламрави Аврупо ҳам берун баромад. Ширкатҳои шведӣ аҳаммияти байналмилалӣ пайдо намуданд. Масалан, «Шоҳи шведии гӯгирд» Ивар Крейгер, ки мартабаи соҳибқорӣ худро дар Петербург оғоз карда буд, қисми асосии истеҳсоли гӯгирди ҷаҳонро инҳисор карда ба яке аз сармоядорони калонтарини ҷаҳон табдил ёфт. Дар баробари рушди саноат ва кишоварзии Шветсия музди меҳнати аҳоли хеле афзуд ва некуаҳволии мардум баланд шуд.

Дар ҷомеаи Шветсия онвақта ҳукмрон гардидани унсурҳои демократӣ торафт ба амри воқеӣ табдил меёфтанд. Дар мамлакат иттифоқҳои касаба озодона фаъолият карда, манфиатҳои худро ҳифз менамуданд. Чандин ҳизби сиёсӣ - сотсиал-демократҳо, либералҳо, коммунистҳо ва ҳизбҳои дигари хурду калон барои ҳокимияти давлатӣ байни ҳам мубориза мебуданд.

Шветсия дар солҳои бухрони иқтисодӣ. Бухрони иқтисодии ҷаҳонии солҳои 1929 – 1933 ба Шветсия нисбат ба мамлакатҳои Аврупои ғарбӣ сустрар таъсир расонд. Дар солҳои 1930 – 1932 истеҳсоли саноатӣ танҳо 13 фоиз кам шуд. Сарфи назар аз ин, 80 фоизи коргарон бекор монданд. Музди меҳнати коргарон каме паст фуромал.

Расми 33. «Шоҳи гӯгирд»
Ивар Крейгер

Ба тӯфайли бухрони иқтисодӣ дар Шветсия ҳаракати коргарӣ вусъат ёфт. Бо сабаби фиребу найранги «Шоҳи гӯгирд» Крейгер (худкушии ин соҳибқор ва муфлис шудани консерни ӯ) обрӯи байналмилалии сармояи Шветсия то андозае паст шуд. Ҳукумат барои фуру нишондани ҳаракати коршиканӣ аз дастаҳои калони коргарони зархарид истифода мебуд. Онҳо аз тарафи ашхоси мусаллаҳ муҳофизат карда мешуданд. Дар ноҳияи саноатии Шимоли Одален яке аз намоишҳои калони аҳли меҳнат ба хунрезӣ табдил ёфт. Аскарон зидди намоишгарон оташ кушоданд. Дар натиҷа панҷ намоишгар кушта шуд. Дар Сток-

гоlm намоиши 50-ҳазораи эътирозӣ ба амал омад. Дар натиҷаи муборизаи пай дар пайи нерӯҳои чапгаро соли 1932 ҳукумати либералӣ ба истеъфо рафт.

Дар интиҳоботи парламенти моҳи сентябри соли 1932 Ҳизби сотсиал-демократӣ бо барномаи бартараф кардани бухрони иқтисодӣ иштирок кард, ки асоси онро танзими давлатии иқтисоди сармоя ташкил менамуд. Мувофиқи ин барнома, ба корхонаҳои зарардида бояд аз буҷаи давлат ёрӣ расонда мешуд. Дар ин интиҳобот ҲСДШ 47 фоизи овози интиҳобкунандагонро соҳиб шуда, голибият ба даст овард. Ба ҳукумати сотсиал-демократӣ пешвои нави он П. Ханссон роҳбарӣ

кард. Ин хизб соли 1933 бо кишоварзон созиш карда, дар парламент аксари курсихоро ишғол намуд ва бо ҳамин оппозитсияро заиф гардонд.

Дар натиҷаи ҷидду ҷаҳди ҳукумати П. Ханссон дар давраи Ҷанги Дуюми Ҷаҳон ҳаҷми истеҳсолоти саноати Шветсия 65 фоиз афзуд. Чунин суръати тараққиёти иқтисодӣ ба ислохотхоҳони Шветсия имкон дод, ки барномаи ҳукумати ро пурраю барзиёд иҷро намоянд. Содироти сармоя зери назораги қағъии давлат қарор гирифт. Ин буд, ки содироти сармоя кам шуд. Чунин тамоюл имкон дод, ки қарздохӣ ба саноат афзояд. Барои ҳавасманд гардондани қарзгирандагони саноат фоизи қарз кам карда шуд. Давлат имкон пайдо намуд, ки ба сохтмони асосӣ маблағгузорӣ кунад. Ин буд, ки соли 1939 бахши давлатӣ дар истеҳсолот ва нақлиёт ба 15 фоиз расонда шуд.

Давлат соҳаи кишоварзии Шветсияро аз рақобати хориҷӣ ҳифз мекард. Омӯзиши маҳсулоти кишоварзиро муассисаҳои калони давлатию кооперативӣ таҳти инҳисори худ қарор дода буданд. Онҳо маҳсулотро аз кишоварзон бо нархи баланди қафолатдор мехариданд. Дар ин мамлакат аввалин бор маблағгузории мутғасили хоҷагиҳои деҳот аз бучаи давлат санҷида шуд, ки он натиҷаи хуб дод. Андози моликиятдорони калон то ҳақде зиёд шуд.

Дар баробари ин давлат ҷораҳои иҷтимоӣ ҳам меандешид. Дар робита ба ин мегафон қонун дар бораи ҳифзи модарон ва кӯдаконро мисол овард. Ин қонун аз он сабаб ба миён омад, ки дар мамлакат гаваллуди кӯдак ба ҳақди фоҷиавӣ кам шуд.

Дар солҳои 30-юм дар Шветсия бархӯрд байни аҳли меҳнат ва сармоядорон аз байн рафт. Соли 1938 созмонҳои марказии иттифоқҳои касаба ва соҳибкорон ба «Қарордоди асосӣ» дар бораи бе мурочиат ба додгоҳ баргараф қардани муҳолифатҳои меҳнатӣ имзо гузоштанд. Ин буд, ки солҳои 1938 – 1939 дар мавриди низоъҳо шумораи рӯзҳои кори ғойб 21 баробар кам шуданд.

Сотсиал-демократҳои ҷаҳон таҷрибаи бисёрҷабҳаи иқтисодию иҷтимоӣ ва сиёсии Шветсияро ҳамагарафа меомӯхтанд. Ислохотхоҳон ва сотсиал-демократҳои таҷрибаи Шветсияро «сотсиализми скандинавӣ» ё худ «роҳи миёна»-и байни сармоядорӣ ва коммунизм номидаанд.

Сиёсати хориҷии Шветсия. Шветсия, ки дар Аврупои Шимолӣ давлати калонтарин аст, дар байни давлатҳои ҳамсоя ва махсусан давлатҳои хавзаи Баҳри Балтика соҳиби обрӯи баланд буд. Шветсия бо давлатҳои дигар, сарфи назар аз соҳти сиёсии онҳо, ҳамкориҳои тичоратӣ дошт.

Шветсия дар арафаи Ҷанги Дуюми Ҷаҳон бетарафиро мавқеи худ қарор дода, аз амнияти дастаҷамъии давлатҳои зиддифашистӣ ҳам даст кашид. Дар баробари ин барои мудофияи худ ҳамагарафа тэйёрӣ медид.

Савол ва супориш

1. Ҷанги Якуми Ҷаҳон ба Шветсия чӣ таъсир расонд? 2. Дар бораи фаъолияти аҳзоби сиёсии Шветсия маълумот диҳед. 3. Мисолҳои оред, ки аз шукуфоии Шветсия шаҳодат диҳанд. 4. Чаро таъсири бухрони иқтисодӣ ба Шветсия кам буд? 5. Дар солҳои 1933 – 1939 саноат ва кишоварзии Шветсия чӣ тавр тараққӣ карданд? Дар ин бора далелҳои оред. 6. Чаро дар иқтисоди Шветсия бахши давлатӣ зиёд шуд? 7. Чаро дар байни меҳнат ва сармояи Шветсия ваҳдат ба амал омад? 8. Моҳияти сиёсати хориҷии Шветсияро шарҳ диҳед.

§ 12. ҲАЁТИ СИЁСӢ ВА ИҚТИСОДИИ ВЕНГРИЯ БАӢДИ БА ДАСТ ОВАРДАНИ ИСТИҚЛОЛ

Сабабҳои инқилоб. Венгрия қисми таркибии мутлақияти империяи Австро-Венгрияи Габсбургҳо буд. Дар ин империя Австрия макоми асосиро дар дасти худ нигоҳ медошт. Халқи маҷор аз тарафи заминдорони буржуазияи худӣ ва Австрия истисмор карда мешуд.

Венгрия аз ҷиҳати рушди саноатӣ ва кишоварзӣ аз Австрия ақиб монда буд. Дар баробари ин Венгрияро зиддиятҳои тезутунди иҷтимоӣ фаро гирифта буданд. Ин зиддиятҳо танҳо бо роҳи ба даст овардани истиқлоли давлатии Венгрия, барҳам додани мутлақият ва барпо намудани ҷумҳурии демократӣ, барҳам додани заминдорони мулкӣ, ба кишоварзон додани замин ва дар дохили худ Венгрия халқдорони маъсалаи миллий бартараф намудан мумкин буд.

Дар ин замина дар Венгрия бухрони инқилобӣ торафт шиддат мегирифт. Қайфияти зиддиҷангӣ артиши Австро-Венгрияро ҳам фаро гирифт. Дар артиш исёнҳо ба амал меомаданд. Фирори аскарон меафзуд. Тобистони соли 1918 дар ҳар ду қисмати империя аскарону афсарони фирорӣ зиёда аз 100

Расми 34. Харитаи Венгрия дар ҳайати империяи Австро-Венгрия

ни фирорӣ зиёда аз 100 хазор нафарро ташкил намуданд. Ин вақт дар зер таъсири шикасти ҳарбӣ дар Ҷанги Якуми Ҷаҳон ва ҳаракати миллию озодихоҳии халқҳои маълуми Австро-Венгрия моҳи октябри соли 1918 мутлақияти Габсбургҳо завољ ёфт.

Инқилоби буржуазию демократии соли 1918. Шаби 30-юми октябри соли 1918 дар

Венгрия инқилоби буржуазию демократӣ оғоз ёфт. Ҳайати инқилобиён аз табақаҳои гуногуни аҳоли - буржуазияю коргарон, зиёиёну кишоварзон ва рӯхониёну табақаҳои дигари аҳоли иборат буд. Ҳамаи онҳоро зарурати ба даст овардани истиқлол, рушди иқтисодию иҷтимоии Венгрия муттаҳид кард.

Дар Будапешт тахти роҳбарии сотсиал-демократҳои чапгаро ва «сотсиалистҳои инқилобӣ» шӯриши мусаллаҳона бо ғалаба анҷом ёфт ва нерӯҳои инқилобӣ ба сари ҳокимият омаданд. Дар ҳамин ҳолат 24-уми ноябри соли 1918 дар Будапешт Ҳизби коммунистии Венгрия таъсис ёфт.

Расми 35. Харитаи сиёсии Венгрия

Барои ба тарафи худ кашидани оммаи халқ асосан Ҳизби сотсиал-демократӣ ва Ҳизби коммунистӣ мубориза мебарданд. Ба коммунистон муяссар шуд, ки дар баъзе маҳалҳо коргаронро ба тарафи худ кашида, шӯроҳо ташкил намоянд ва бо ҳамин роҳ намояндагони Ҳизби сотсиал-демократиро аз ҳокимият дур кунанд.

Инқилоби пролетарии соли 1919 дар Венгрия. 19-уми марти соли 1919 давлатҳои Антанта ба ҳукумати Венгрия бо нотаи махсус

Расми 36. Нахуствазири Венгрия Михай Кароли

мурочиат намуданд, ки як қисми каламрави худро барои ҷой додани артиши Антанта ва давлатҳои аъзои ин паймон бидиҳад. Ин талаби Антанта норизоии мардуми Венгрияро ба вучуд овард. Ҳукумати М. Кароли ягон роҳи рад кардани талаби Антантаро наёфта, ба истеъфо рафт. Дар мамлакат бӯҳрони ҳокимият ба амал омад.

Роҳбарони Ҳизби сотсиал-демократӣ ба назди роҳбарони Ҳизби коммунистии дар маҳбасбуда рафта, дар бораи ҳамкории муштарак аҳду паймон карданд.

Ҳамин тариқ, 21-уми марти соли 1919 дар байни роҳбарони ҳизбҳои сотсиал-демократӣ ва коммунистӣ созишномае ба имзо расид, ки

нуктаҳои асосии он аз бе таъхир дар Ҳизби ягонаи сотсиалистии Венгрия муттаҳид шудани ҳизбҳои коммунистӣ ва сотсиал-демократӣ, аз номи пролетариат ба даст гирифтани ҳокимият, таъҷилан ҳалҳои силоҳ кардани неруҳои ҳарбии буржуазӣ, ташкил намудани диктатураи пролетариат ва бастании иттифоқ бо Русия иборат буданд. Худи ҳамон рӯз ҳукумати нахустини Ҷумҳурии Венгрия ташкил карда шуд.

Ҷумҳурии Шӯравии Венгрия ҳамагӣ 132 рӯз умр дид, вале дар ин муддат он як қатор дигаргунсозҳои сотсиалистиро амалӣ кард. Аз он ҷумла синфҳои доро аз ҳуқуқи интихоботӣ ва унвонҳои пештара маҳрум, пулис ва жандармерияи қаблӣ пароканда карда, ба ҷойи онҳо Посбони сурх, ба ҷойи додгоҳҳои кӯҳна додгоҳҳои халқӣ таъсис дода, бонкҳо, корхонаҳои саноатӣ, шахтаҳо ва нақлиёти хусусӣ миллий карда шуданд.

Сарфи назар аз мушкилоти иқтисодӣ, ба Ҷумҳурии Шӯравии Венгрия муяссар гардид, ки музди меҳнати коргаронро аз 15 то 25 фоиз зиёд кунад. Ин нуктаҳо дар Конститутсияи Ҷумҳурии Шӯравии Венгрия, ки моҳи июни соли 1919 аз тарафи Анҷумани умумивенгриявии шӯроҳо қабул шуд, инъикос гардидаанд.

Ҷумҳурии Шӯравии Венгрия 1-уми августи соли 1919 аз тарафи Антанта тавассути артиши Руминия ва Чехословакия барҳам дода шуд. Ба ҷойи Ҳукумати Шӯравӣ бо сардорӣ Пейдел ҳукумати сотсиал-демократӣ омад, ки онро «ҳукумати иттифоқҳои қасаба» ҳам меноманд. Ин ҳукумат ҳамаи қонунҳои Ҳокимияти Шӯравиро бекор кард.

Барпо шудани диктатураи Хорти. Баъди барҳам хӯрдани Ҷумҳурии Шӯравии Венгрия дар мамлакат куштор ва зӯрварӣ ҳукмрон гардид. Дар натиҷа садҳо намоёндагони неруҳои чапгаро, аз он ҷумла роҳбарони Ҳизби коммунистӣ Тибор Самуэли, Ене Ласло, Отто Корвин ва даҳҳо муборизони дигари ҳокимияти шӯравӣ ҳалок гардиданд.

Моҳи ноябри соли 1919 бо хидояти Антанта шаҳри Будапешт аз тарафи артиши аксулинқилобии Хорти ишғол карда шуд. Хорти соли 1920 дар Венгрия интихоботи парламентӣ сохта гузаронида, овози бештари интихобкунандагонро соҳиб шуд ва бо ҳамин барои ба сари ҳокимият омадан асоси «қонунӣ» пайдо намуд. Парламент дар дасти диктатураи гузаро гуломи халқабаргӯш буд. Венгрия ба давлати шохӣ мубаддал гардид, Парламент Хортиро пуштибон (регент) интихоб карда, ба ӯ ҳуқуқи номаҳдуд дод. Силоҳи диктатураи Хорти зӯрвариро хунрезӣ буд. Баромадҳои зидди диктатураи Хорти бераҳмона сарқӯб карда мешуданд.

Болоравии иқтисодии Венгрия дар солҳои 20-уми асри 20. Дар миёнаи солҳои 20-ум Венгрия мисли давлатҳои дигари сармоядорӣ ба маҷрои болоравии иқтисодӣ ворид гардид. Ба ин муваффақият ёрии мамлакатҳои ҳам ғоида овард, ки пешравии тартиботи Хортиро меҳостанд. Соли 1924 Венгрия ба Лигаи Миллатҳо қабул шуд ва ба воситаи он 250 миллион қрони тило «вомбарги шифохӣ» қарз гирифт. Маҳз бо

хамин роҳ тартиботи Хорти дар нимаи дуюми солҳои 20-ум тавонист, ки буҷаи давлатии бозғимод дошта бошад.

Венгрия дар солҳои бухрони иқтисодии ҷаҳон. Венгрия ба бухрони иқтисодие, ки мамлакатҳои дигари сармоядориро фаро гирифта буд, барвақтар дохил шуд. Аввал соҳаи кишоварзӣ ба бухрон гирифтोर шуд. Баъд бухрон соҳаҳои дигари иқтисодро ҳам фаро гирифта, соли 1929 бо тамоми иқтисодаш зуҳур кард.

Сатҳи умумии истехсол қариб ду баробар кам шуд. Дар солҳои бухрони иқтисодӣ даҳҳо ширкати коркарди маъдан, мошинсозӣ ва саноати хӯрокворӣ муфлис гардиданд. Тахминан 700 корхона аз кор монд.

Бухрони иқтисодӣ зиндагии халқро душвор гардонд. Соли 1929 аҳли меҳнат нисфи музди меҳнати худро гирифта нагавонист. Шумораи бекорон аз 800 ҳазор нафар ҳам бештар буд.

Вазъи пасти зиндагии мардум ба муҳолифатҳои иҷтимоӣ сабаб мешуданд. Намоишҳои оммавии эътирозӣ, коршиканиҳо, намоишҳои кишоварзон ба амал меоманд. Мардум барҳам додани бекорӣ, баланд бардоштани музди меҳнат ва додани замин ба кишоварзонро талаб мекард. Дар ин давра фаёолияти Ҳизби коммунистии Венгрия вузъат ёфт.

Соли 1932 дар Венгрия генерал Дюла Гембеш ба сари ҳокимият омад. Ҳукумати ӯ «дасти зӯр» номгузӯрӣ шудааст. Д. Гембеш барномаи «эҳёи миллати маҷор»-ро ба миён гузошт. Татбиқи ин барнома Венгрияро аз бухрони иқтисодӣ баровард.

Наздиқшавии Венгрия ба Олмони фашистӣ. Баъди ба сари ҳокимият омадан хортиҷиён рӯ ба ҷониби Берлин оварданд.

Сиёсати ошкоро истилогаронаи гитлериён ба ҳукуматдорони Венгрия писанд омад. Хортиҷиён мехостанд, ки бо ёрии Олмон нақшаҳои истилогаронаро татбиқ намуда, мавқеи дохилӣ ва байналмилалӣ худро мустақкам кунанд. Бинобар ин, моҳи июни соли 1933 нахуствазир Венгрия Гембеш ба Берлин ташриф овард, то ки дар бораи ҳамкории Венгрия бо Олмони гитлери гуфтушунид кунад. Сиёсати хориҷии Венгрия дар арафаи Ҷанги Дуюми Ҷаҳон нишон дод, ки он ба хизматгори Олмони фашистӣ табдил ёфтааст. Венгрия низ чун Олмони гитлери ба ҷанг тайёри мегардид. Баҳори соли 1938 сарвазир Венгрия Калман Дарони панҷсолаи мусаллақшавии мамлакатро эълон кард.

Тирамоҳи соли 1938 ҳукумати Венгрия аз тарафи Олмон тасарруф шудани вилояти Судети Чехословакияро дастгирӣ намуд. Аз ин кор Венгрия ҳам фоида дид. Қисми ҷанубии Словакия ва як қисми Украинаи Варокарпатия аз ӯи Венгрия шуд. Венгрия инчунин моҳи марти соли 1939 бо дастгирии Берлин тамоми Украинаи Варокарпатияро ишғол кард. Худи ҳамон сол Венгрия ба ҳайати давлатҳои иштирокчи «қарордоди зидди Коминтерн» дохил гардид.

Савол ва супориш

1. Сабабҳои барҳам хӯрдани мутлақияти Габбсбургҳоро муайян кунед. 2. Империяи Австро-Венгрия кай пароканда шуд? 3. Дар Венгрия инқилоби буржуазӣ демократӣ кай ва чӣ тавр оғоз ёфт? 4. Дар Венгрия инқилоби пролетарӣ кай ва чӣ тавр ғалаба кард? 5. Ҷумҳурии Шӯравии Венгрия дар мамлакат қадом тағйироти иқтисодӣ, сиёсӣ ва иҷтимоиро амалӣ кард? 6. Ҷумҳурии Шӯравии Венгрия кай ва чӣ тавр барҳам дода шуд? 7. Дар Венгрия диктатураи Хорти кай барпо шуд? 8. Чаро ҳукумати Дюла Гембешро ҳукумати «дасти зӯр» номидаанд? 9. Венгрия бо қадом мақсад ба Олмони фашистӣ наздик шуд? 10. Венгрия Словакияи Чанубӣ ва Украинаи Варокарпатияро чӣ тавр аз онҳо худ кард?

§ 13. КАНАДА: КОНФРОНСИ ПАРИЖ ВА ТАЛОШ БАҲРИ ИСТИҚЛОЛИ ДАВЛАТӢ

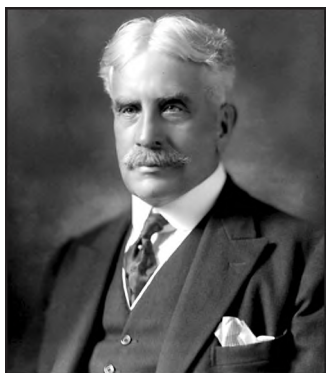
Расми 37. Харитаи Канада

Оқибатҳои ҷанг дар Канада. Канада аз ҷиҳати масоҳат дар ҷаҳон ҷойи дуюмро ишғол мекунад. 1-уми июли соли 1867 аз тарафи парламенти Англия «Қонун дар бораи Америкаи Шимолӣ Британия» қабул карда шуда буд. Соли 1921 аҳолии Канада ҳамагӣ 8,7 миллион нафарро ташкил мекард. Дар Канада таърихан ду миллат ташаккул ёфтаанд: англисҳои канадавӣ ва фаронсавиҳои канадавӣ. Англисҳои канадавӣ 43 фоиз, фаронсавиҳои канадавӣ 30 фоиз ва ақаллиятҳои миллии боқимонда 27 фоизи аҳолии Канадаро ташкил медиҳанд.

Канада аз ҷониби Англия 4-уми августи соли 1914 ба Ҷанги Якуми Ҷаҳон кашида шуд. Ҷанг ба тағйироти ҷиддии сохти иҷтимоӣ ва иқтисодии мамлакат мусоидат намуд. Он ба давлати саноатӣ аграрӣ табдил ёфтани Канадаро тезонд. Саноати ҳарбии мамлакат таҳким ёфт. Соли 1916 дар қорхонаҳои саноатӣ ҳарбии Канада зиёда аз 300 ҳазор нафар қорғар қор мекарданд. Ҳар гулулаи сеюми Антанта, ки дар Ҷабҳаи Ғарбӣ мегаркид, дар Канада истеҳсол карда мешуд. Дар оғози ҷанг ба аҳолии мамлакат лозим меомад, ки артиши

ниммиллионнафараи Канадаро бо хӯрок, сару либос ва лавозимоти чангӣ таъмин намояд. Вале солҳои 1920 – 1921 саноати Канадаро бухрони иқтисодӣ фаро гирифт. Иқтисоди Канада танҳо соли 1925 ба марҳалаи болоравӣ ворид гардид.

Дар солҳои чанг ҳукумати консервативии Р. Борден мамлакатро тавассути қонунҳои фавқулода идора мекард. Баъзе қонунҳо ҳатто аз тасдиқи парламенти Канада нагузашта буданд. Лекин ин қонунҳои таъкиб, ки ҳуқуқу озодихои демократиро маҳдуд мекарданд, болоравии бархӯрдҳои иҷтимоӣ ва ҳаракати зиддихарбиро дар Канада боздошта натавонистанд.

Расми 38. Нахуствазири Канада Роберт Борден

Канада дар солҳои бухрони иқтисодии чангӣ. Баъд аз болоравии иқтисодии солҳои 1925 – 1929 Канадаро ҳам бухрони иқтисодӣ фаро гирифт. Тамоюли яктарафӣ содирот боиси он гардид, ки истехсоли маводи хоми Канадаро бухрони иқтисодии шадид фаро гирифт. Бухрон аз ҳама бештар ба соҳаи кишоварзӣ зарар расонд. Даромади аҳолии мамлакат ним баробар, даромади кишоварзон панҷ баробар кам шуд. Ҳар як одами дуҷуми ба меҳнати кироя машғул бекор монд. Соли 1932 аз 8,7 миллион нафар аҳолии Канада 1 миллиону 330 ҳазор нафарашон аз сабаби фақирӣ ва ё бекорӣ ёрӣ мегирифт.

Баҳори соли 1930 дар айни авҷи бухрони иқтисодӣ интиҳоботи навбатии парламентӣ баргузор гардид, ки дар он Ҳизби консервативӣ бо мушкилоти зиёд ғолиб омад. Раиси ҳукумат Р. Беннет таъйин карда шуд. Ин ҳукумат дар сиёсати дохилии худ усули мачбурқуниро васеъ истифода мебард. Бинобар ин, онро ҳукумати «панҷаи оҳанин» номидаанд. Ин ҳукумат коршиканӣро ба воситаи пулис сарқӯб мекард. Ҳизби коммунистӣ ба таъкибот гирифтор шуд. Моҳи августи соли 1931 ин ҳизб мамнӯъ эълон гардида, роҳбари он Тим Бак ба ҳабс гирифта шуд.

То аввали соли 1935 дар арафаи интиҳоботи навбатии парламент натиҷаҳои ҳукмронии консерваторон он қадар хурсандибаш набуданд. Мамлакатро бекорӣ оммавӣ фаро гирифт, шиддати вазъи ҷамъиятӣ ба ҳадди баландтарин расид. Ин буд, ки консерваторон қариб дар ҳамаи легистратураҳо (мақомоти намояндагии маҳаллӣ) ба шикаст дучор шуданд. Дар чунин шароит ин ҳизб ду тақсим шуд. Қисмати ҷудошуда худро Ҳизби оппозитсионии реконструксия эълон кард. Барои сафҳои ҳизбро муттаҳид нигоҳ доштан Беннет бо барномаи нави иҷтимоӣ суҳанронӣ кард, ки дар он аз ҷумла гуфта буд: «Ба нобаробарӣ ва беадолатии тартиботи иҷтимоии феълӣ хотима медиҳем». Барномаи Беннет «Роҳи нав» ном гирифт. Он бимаи иҷтимоӣ

барои бекорон, рӯзи кории 8-соата, ҳадди ақали музди меҳнат, рӯзи истироҳатии ҳафтаӣ, қарзи имтиёзнок ба фермерҳо ва ғайраро дар назар дошт. Тобистони соли 1935 парламент оид ба ин масъалаҳо қонун қабул кард.

Дар интиҳоботи умумии парламенти моҳи октябри соли 1935 Ҳизби либералӣ галаба кард. Ин ҳизб дар интиҳобот бо шиори «Кинг ва ё бенизомӣ» иштирок намуд. Баъди галаба ба ҳукумати Канада Ҳизби либералии Л. Макензи Кинг роҳбарӣ кард.

Канада дар солҳои 30-юми асри 20. Яке аз тадбирҳои аввалини ҳукумати солҳои 1936 – 1937 барои баррасӣ ба Суди Олии Канада пешниҳод карда шудани қонунҳои марбут ба «Роҳи нав»-и Беннет буд. Сабаби ин иқдом он буд, ки гӯё ин қонунҳо муҳолифи конституция бошанд. Дар баробари ин либералҳо моддаи 98-уми Кодекси ҷиноятии Канадаро, ки мувофиқи он фаъолияти Ҳизби коммунистӣ боздошта шуда буд, бекор карданд ва нақшаи роҳи оҳани Укёнуси Оромро, ки роҳи оҳани давлатии миллиро ба худ тобеъ карданӣ буд, рад намуданд. Қаблан иттифокҳои касаба ба ҳукумат масъалаи бимаи иҷтимоӣ ба бекоронро пешниҳод намуда буданд, лекин либералҳо ҳалли масъаларо аз ҳад зиёд кашол доданд. Ҳукумат масъалаи сугуртаи иҷтимоӣ ва масъалаҳои дигари таъхирнопазирро ба комиссияи махсус супурд. Ин комиссия фикру мулоҳизаҳои худро оид ба масъалаҳои пешниҳодкардаи он танҳо дар оғози Ҷанги Дуюми Ҷаҳон ибраз дошт.

Ҳукумати Л. Кинг аз ҷанги тичоратӣ бо ИМА пурра даст кашид. Ҳукумати консерваторон дар солҳои бӯҳрони иқтисодӣ бо ИМА зиддиятҳои тичоратӣ дошт. Ҳукумати Кинг аз зиддият бо ИМА ба созиш гузашта, бо ин давлат якҷанд созишномаи тичоратӣ бастан. Дар иттиҳоди Англияю Америка, ки дар арафаи Ҷанги Дуюми Ҷаҳон ташкил ёфта буд, Канада ҳамчун ҳалқай занҷири пайвандкунандаи ин давлатҳо хизмат мекард. Чунин мақоми Канада вобастагии онро ба ИМА то ҳадде бештар мекард. Дар Канада мавқеи корхонаҳои инхисории ИМА баланд шуд.

Сиёсати хориҷии Канада дар солҳои 1919 – 1939. Солҳои 20-ум дар Канада шиори «мақоми баробар дар империя» машҳур гардид. Хишти аввалин ба таҳкурсии сиёсати мустақили хориҷии Канада дар солҳои Ҷанги Якуми Ҷаҳон гузошта шуд. Он вақт намоiendaи Канада ба ҳайати кабинетҳои ҳарбии Британияи Кабир дохил гардид. Англия доминионҳоро ҳамчун иштирокчиёни мухтори иттифоқи империя эътироф мекард. Ин гузаштҳоро Англия чораи муваққатии давраи ҷанг мешуморид. Вале шароити замони нав бозгашти усулҳои кӯҳнаи муносибатҳои байни Англия ва Канадаро имконнопазир гардонид. Дар Конфронси сулҳи Парижи соли 1919 вакилони Канада бо вакилони Англия ба қарордоди Созишномаи Версал имзо гузоштанд. Соли 1923 воқеаи гӯшношуниде рӯй дод. Канада, бар хилофи зиддияти Англия, дар бораи дар қисми шимолии Укёнуси Ором муҳофизат карда-

ни пелтус аз номи «Доминиони Канада» бо ИМА созишномае ба имзо расонид. Соли 1926 Конфронси империяи Британияи Кабир баргузор гардид. Дар он намояндагони доминионҳои ин империя ширкат варзиданд. Ин вақт намояндагони Канада чандин санадҳои сиёсати хориҷиро имзо карда буданд, яъне дар ин қор барои Канада акнун низоме ба вучуд омада буд. Ин низом барои ҳамаи доминионҳои Англия асос шуд. Доминионҳои дигар ҳам талаб мекарданд, ки Англия ҳуқуқи истиклоли сиёсати хориҷии онҳоро расман эътироф намояд. Канада моҳи феврари соли 1927 сафири нахустини худро ба ИМА фиристод. Баъди ин Канада бо якҷанд давлати дигар низ муносибатҳои дипломатӣ барқарор кард. Ниҳоят, соли 1931 санади Вестминстери Англия истиклоли сиёсати хориҷӣ ва ваколатҳои қонунгузори доминионҳоро эътироф намуд. Бо вучуди ин, Канада бе иҷозати Англия ҳуқуқи ба «Қонун дар бораи Америкаи шимолии Британия»-и соли 1867 ҳеҷ гуна ислоҳ дароварданро надошт.

Канада ҳарчанд пайваста сӯйи истиклол пеш мерафт, лекин ҳанӯз нишонаҳои муҳимтарини истиклоли давлатӣ, аз он ҷумла парчам ва нишони давлатӣ, суруди миллӣ, шахрвандии тозаи канадавӣ, ҳуқуқи мустақилона ҳал кардани масъалаҳои ҷанг ва сулҳро надошт. Дар баробари мустақилии Канада торафт ба ИМА наздиктар мешуд ва тобеияташ ба ин давлат меафзуд.

Савол ва супориш

1. Оқибатҳои манфӣ ва мусбати Ҷанги Якуми Ҷаҳон барои Канада кадомҳоянд? 2. Ҳукумати консерваторон бо сардории Р. Борден Канадаро чӣ тавр идора мекард? 3. Бухрони иқтисодии ҷаҳони солҳои 1929 – 1933 ба иқтисоди Канада чӣ гуна таъсир расонд? 4. Ҷаро Ҷизби консерваторон дар интихоботи умумии соли 1935 шикаст хурд? 5. Ҷаро «Роҳи нав»-и Беннет аз тарафи ҳукумати оянда мамнӯъ эълон карда шуд? 6. Ҳукумати Кинг масъалаи сугуртаи иҷтимоиро дар мавриди бекорӣ чӣ тавр ҳал кард? 7. Муносибатҳои тиҷоратии баъдичангии Канада ва ИМА чӣ тавр сурат гирифтанд? 8. Шиори «мақоми баробар дар империя»-ро маънидод кунед. 9. Ҷаро баъди ҷанг Англия дар иқдомҳои хориҷии Канада ба созиш роҳ меод?

БОБИ Ш МАМЛАКАТҲОИ АМРИКОИ ЛОТИНӢ ДАР СОЛҲОИ 1919 – 1939

Расми 39. Харитаи Амрикои Лотинӣ

Ба ҳудуди Амрикои Лотинӣ давлатҳое дохил мешаванд, ки забони мардуми онҳо аслан ба гурӯҳи забонҳои лотинӣ мансуб аст. Ҳудуди он дар Шимол аз Мексика сар карда ва дар Ҷануб то Аргентинаю Чилиро дар бар мегирад. Тавре ки қаблан омӯхта будем, дар асри XIX дар натиҷаи муборизаи миллию озодихоҳӣ аксари давлатҳои Амрикои Ҷанубӣ истиқлоли давлатӣ ба даст оварданд. Дар ин қисмати китоб танҳо се давлати Амрикои Лотинӣ инъикос меёбад. Мексика, Аргентина ва Бразилия.

§ 14. МЕКСИКА. АЗ ИНҚИЛОБИ БУРЖУАЗИИ СОЛҲОИ 1910 – 1917 ТО МИЛЛИКУНИИ ШИРКАТҲОИ ХОРИҶӢ

Оқибатҳои инқилоби солҳои 1910 – 1917. Солҳои 1910 – 1917 дар Мексика инқилоби кишоварзон ба амал омад, ки моҳияти он демократӣ буд. Дар Мексика «конститусияхоҳон» ба сари ҳокимият омаданд. Онҳо манфиатҳои буржуазияи хурд ва миёнаю заминдорони озодихоҳро ифода менамуданд. Тадбирҳои самарабахши демократии конститусияхоҳон ба аксари аҳоли писанд омад.

Расми 40. Харитаи Мексика

То соли 1917 Мексика мамлакати ақибмондаи кишоварзӣ ва ба сармояи хориҷӣ вобаста буд. Дар деҳот муносибатҳои мулкдорӣ ҳукмрон буданд. Ҳиссаи заминдороне, ки зиёда аз 1 миллион га замин доштанд, 83,5 фоизи заминҳои киштбобро ташкил мекард. Дар мамлакат 2,2 миллион деҳқони беамин ва 3,6 миллион коргари кишоварзӣ мавҷуд буд. Заминҳои нопаддоканори ноҳияҳои Лагун ва Юкатан дар ихтиёри инҳисорҳои хориҷӣ буданд.

Дар солҳои Ҷанги Якуми Ҷаҳон ба Мексика воридшавии сармояи хориҷӣ ва пеш аз ҳама, сармояи ИМА афзуд. Дар ҳаҷми умумии маблағгузориҳои бевоситаи ИМА ба Америкаи Лотинӣ Мексика дар ҷойи дуюм меистод. Дар Мексика инҳисорҳои хориҷӣ соҳаҳои асосии саноати кӯҳӣ ва нафтистехсолкунию электротехниро пурра аз онҳо худ карда буданд.

Расми 41. Венустияно Карранса

Моҳи феврالی соли 1917 дар Мексика конститутсияи нав қабул карда шуд, ки он яке аз конститутсияҳои демократитарини ҳамонвақтаи ҷаҳон ба ҳисоб мерафт. Ин конститутсия заминро моликияти миллӣ эълон карда, ба миллат ҳуқуқ дод, ки моликияти қалон ба заминро маҳдуд созад ва иҷораҳои хориҷӣро аз эътибор соқит эълон кунад. Ба Конститутсияи нишондодҳо дар бораи озодиҳои демократӣ, аз он ҷумла қарорҳои ҳуқуқи инсон, аз давлат ҷудо карда шудани қалӣсо, ҳуқуқи қоршиқани ва озодиҳои дигари демократӣ дохил гардида буданд.

Мексика дар солҳои 1918 – 1923. Дар солҳои аввали баъди Ҷанги Якуми Ҷаҳон

дар Мексика фаъолияти нерухои сиёсии чапгаро вусъат ёфт. Ҳаракати коргарӣ авҷ гирифт, ки ба он созмонҳои сотсиалистӣ ва коммунистӣ наздик буданд ва майли муттаҳид шуданро доштанд. Моҳи сентябри соли 1919 дар ш. Мехико Конгресси муштараки миллии намоёндоғони созмонҳои сотсиалистӣ, коммунистӣ ва коргарӣ баргузор гардид, ки он Ҳизби коммунистии Мексикаро таъсис дод. Дар баробари ин ҳизб аз соли 1918 ҳизби дигаре бо номи Конфронси коргарии Мексика фаъолият дошт. Ин ҳизб дар мавқеи ислохотхоҳӣ меистод.

Дар аввали солҳои 20-уми асри ХХ иқтисоди Мексика ҳанӯз таҳти таъсири бухрони иқтисодӣ буд. Маҳдуд шудани хариди маводди хом боиси баста шудани корхонаҳои саноатӣ, махсусан корхонаҳои саноати коркарди маъдан гардид.

Соли 1920 Конфронси коргарии Мексика дар байни коргарон нуфузи зиёд пайдо кард. Роҳбарони он бо қаноти чапи «конститутсияхоҳон» наздик мешуданд. Ин гурӯҳ моҳи майи ҳамон сол ба даст силоҳ гирифта, бар зидди ҳукумати В. Карранса мубориза бурд. Артиши қаноти чапи «конститутсияхоҳон» шаҳри Мехикоро ишғол кард. В. Карранса ҳалок гардид. Президенти нави Мексика иштирокчиҳои фаъоли инқилоб Алваро Обрегон интиҳоб карда шуд. Ӯ то соли 1924 дар ин вазифа буд.

Мексика дар солҳои 1924 – 1929. Солҳои 1924 – 1929 дар давраи президентии генерал П. Калйес тартиботи «каудилизми инқилобӣ» («каудило» - «доҳӣ», «пешво») давраи бухронро аз сар мегузаронид. Бинобар ин ӯ сиёсати давлатдории худро бо шиорҳои инқилобӣ ва моҳияти халқӣ доштани давлати Мексика рӯйпӯш мекард, то ки роҳбарони Конфронси коргарии Мексикаро (ККМ) ба ҳайати ҳукумат ҷалб намояд. Дар давраи президентии П. Калйес роҳбари ККМ Короннес вазири саноат буд.

Дар солҳои аввали президентиаши П. Калйес ба ислоҳоти замин суръат бахшид. Ба деҳқонон 3,6 миллион гектар замин тақсим кард, яъне аз давраи президентии Обрегон ду баробар зиёдтар. Калйес ҳисси миллии мексикоӣҳоро бедор мекард. Ӯ соли 1926 як маъракаи серғавгоеро дар масъалаи маҳдуд кардани ҳукуқи ширкатҳои нафтистехсолкунандаи Америка ташкил намуд, лекин аз он фоидае бардошта натавонист.

Дар сиёсати дохилии П. Калйес муҳолифат бо калисои католиқӣ мавқеи хосса дошт. Солҳои 20-ум калисои католиқии Мексика дигар мавқеи худро аз даст дода буд. Вале қисмати болоии роҳбарони калисо ба татбиқи моддаҳои дахлдори Конститутсияи соли 1917-и Мексика

Расми 42. Президентии Мексика Алваро Обрегон

муқобилати сахт нишон меод. Ин муҳолифат дар соли 1926 махсусан тезу тунд шуд. Ҳукумат тавассути чораҳои маъмури якҷанд калисою дайрҳоро баста, як теъдод ашхоси рӯҳонии иртиқоиро аз мамлакат ронд. Ба хоҳири эътироз калисо ибодатро катъ кард. Муҳолифати калисо бо ҳукумат ба муборизаи мусаллаҳона табдил ёфт.

Мексика дар солҳои 1929 – 1934. Мисли давлатҳои дигари Амрикоӣ Лотинӣ Мексика ҳам аз бӯҳрони иқтисодии ҷаҳонӣ сахт зарар дид. Истеҳсоли нафт, тилло ва маъданҳои дигари ранга якбора паст фурумад. Соҳибкорони хориҷӣ, ки дар Мексика корхонаҳои саноати кӯҳӣ доштанд, аксари корхонаҳои маъдани худро баста, коргаронро ба таври оммавӣ аз кор ронданд. Аз ҳамин сабаб аз соли 1930 то соли 1933 шумораи бекорон 3,5 баробар афзуд. Бӯҳрон саноати хӯрокворӣ ва бофандагиро ҳам фаро гирифт. Ин ҳолат талабот ба маводи хоми кишоварзиро зиёд кард. Соҳаҳои содиротии кишоварзӣ зарари калон دیدанд. Киштзорҳои пахта ва хенекен кам шуданд. Заминҳои бекорхобидаи серҳосил афзуданд.

Соли 1929 таносуби қувваҳои сиёсии мамлакат тағйир ёфт. Буржуазияи миллии қувватгирифта акнун метавонист бо боварии тоҷ ҳукмронии бевоситаи худро дар пояи сиёсати ислохотҳои - милли амалӣ намояд.

Солҳои 1929 – 1934 дар мамлакат қариб 50 ҳизбу гурӯҳҳои сиёсӣ фаъолият доштанд. Соли 1929 Ҳизби милли-инқилобӣ (ҲМИ) таъсис ёфт, ки ба он намоёндагони гурӯҳҳои гуногуни сиёсӣ дохил шуданд. Ин ҳизб аз ду қанот-қаноти чапгаро ва қаноти ростгаро иборат буд. Ба қаноти чапгарои Ҳизби милли-инқилобӣ (ҲМИ) намоёндагони буржуазияи тичоратӣ саноатӣ ва ҳарбиён ва ба қаноти ростгарои он намоёндагони буржуазияи хурд, зиёӣ ва як қисми артиш мансуб буданд. Муборизаи ин ду гурӯҳи ҲМИ дар арафаи интиқоли президентии соли 1934 авҷ гирифт. Дар ин интиқоли Лесаро Карденас ном генерал, ки арбоби машҳури инқилоби Мексика буд, ғолиб омад. Ба сари ҳокимият омадани Л. Карденас маъно ба сари ҳокимият омадани ҷараёни демократии ҳизби ҳукмронро дошт. Карденас то соли 1940 президенти Мексика буд.

*Расми 43. Президенти Мексика
Лесаро Карденас*

Иқтисоди Мексика дар давраи президентии Карденас. Ҳукумати Карденас дар мамлакат ислохоти замиро гузаронд. Мақсади ислохот мустаҳкам кардани ҷамоаҳои деҳқонӣ - ихдо буд. Дар рафти ислохот заминҳои заминдорони калони хориҷӣ мусодира карда шуданд. Хоҷаҳои калони сармоядорие, ки ба парвариши пахта ва хенекен махсус гардонидани шуда буданд, зарар надиданд. Баръакс, баъд аз мусодира ба хоҷаҳои калони кооперативӣ табдил ёфтанд.

Хукумати Карденас дар саноати нафти мамлакат бар зидди зӯроварии сармояи хоричӣ мубориза мебурд. Дар Мексика истехсоли нафтро 17 корхонаи инхисории англисӣ ва амрикоӣ, аз он ҷумла шӯъбаҳои «Роял Датч Шелл» ва «Стандард Ойл» соҳиб шуда буданд. Солҳои 1934 – 1935 дар Мексика ширкати давлатии нафти «Пемекс» ташкил карда шуд. Маҳсулоти нафти, ки ин ширкат дар ибтидо истехсол мекард, ҳамагӣ 0,2 фоизи талаботи мамлакатро қонеъ мегардонд. Инхисорҳои амрикоӣ кӯшиш мекарданд, ширкати мексикویی «Пемекс»-ро барҳам диҳанд. Карденас барои мустаҳкам кардани мавқеи истехсолкунандагони дохилӣ баъзе чораҳои бочуръатона андешид. Масалан, ӯ 18-уми март соли 1938 ба декрет дар бораи миллосозии моликияти ширкатҳои нафтистехсолкунандаи англисӣ ва амрикоӣ имзо гузошта, онҳоро ба ихтиёри «Пемекс» супурд. Дар ҷавоб ИМА аз робитаҳои иқтисодӣ бо Мексика - харидани нафт ва маводи хоми дигари он даст кашид, ба Мексика додани таҷҳизоти техникаи саноати нафтро катъ кард. Дар зери фишори Англия Фаронса, Белгия ва Ҳолландия низ аз харидани нафти Мексика даст кашиданд. Вале ҳукумати Мексика ба ҳамаи ин мушкилиҳо тоб оварда тавонист. Дар ин қор хизмати Л. Карденас бузург аст. Миллосозии саноати нафт ва роҳҳои оҳан бахш (сектор)-и давлатии иқтисоди Мексикаро хеле мустаҳкам кард ва барои ба вучуд овардани иқтисоди соҳибистиклоли Мексика саҳми бузург гузошт.

Савол ва супориш

1. Инқилоби буржуазии демократии Мексика кай ба амал омадааст?
2. Унсурҳои демократии Конститутсияи соли 1917-и Мексикаро баён кунед.
3. Дар бораи болоравии фаъолияти созмонҳои ҷамъиятию сиёсии Мексика далелҳо оред.
4. «Конститутсияҳоҳон» киро буданд?
5. Дар бораи Ҳизби миллӣ - инқилобии Мексика ва президенти Мексика интиҳоб шудани Карденас нақл кунед.
6. Президент Карденас барои пешрафти Мексика чӣ тадбирҳои иқтисодию иҷтимоӣ андешид?
7. Ҳукуматҳои Англия ва Амрико бар зидди Мексика чӣ тадбирҳои ҷавобии қасосгирӣ андешиданд?

§ 15. АРГЕНТИНАИ ДОРОИ ИҚТИСОДИ ТОБЕЪ ВА НОУСТУВОРИИ НИЗОМИ СИЁСӢ

Оқибатҳои Ҷанги Якуми Ҷаҳон барои Аргентина. То оғози Ҷанги Якуми Ҷаҳон Аргентина аз ҷиҳати тараққиёти иқтисодӣ дар байни мамлакатҳои Америкаи Лотинӣ дар ҷойи аввал меистод. Ҷанг барои тараққиёти иқтисоди Аргентина шароити мусоид муҳайё кард. Дар мамлакатҳои Аврупо талабот ба гӯшт ва галладона, ки маҳсулоти асосии Аргентина буданд, афзуд. Аз рӯйи истехсоли ин навъи маҳсулот Аргентина дар ҷаҳон яке аз ҷойҳои аввалро ишғол мекард. Ин мақом ба Аргентина имкон дод, ки андӯшти сармоя ва рушди саноату кишоварзӣ

худро амри воқеъӣ гардонад. Солҳои 1914 – 1918 захираи тиллои Аргентина ду баробар афзуд ва воридоти молҳои хориҷӣ кам шуд. Ин омил барои пешрафти саноати миллии мусоидат кард. Соҳаи бофандагии саноати сабук, истеҳсоли семент босуръат тараққӣ карданд. Истеҳсоли нафт аз 7 ҳазор тоннаи соли 1912 дар соли 1922 ба 455,5 ҳазор тонна расид. Истеҳсоли нури барқ зиёд шуд. Шаҳрсозӣ ривҷ ёфт. Ташаккули буржуазияи миллии суръат гирифт. Муносибатҳои сармоядорӣ дар дехот ҳам рӯ ба тараққӣ ниҳоданд.

Расми 44. Харитани Аргентина

Сарфи назар аз пешрафти саноат ва кишоварзӣ, баъд аз Ҷанги Якуми Ҷаҳон Аргентина ханӯз ҳам мамлакати сустрараққиқарда ва аз ҷиҳати иқтисодӣ ба мамлакатҳои империалистӣ тобеъ мондан гирифт. Сармояи хориҷӣ бонкҳои асосӣ, роҳҳои оҳан, корхонаҳои калони саноатӣ ва заминҳои нопадканоии киштбоби Аргентинаро дар зери назорати худ нигоҳ медошт. Дар Аргентинаи баъдичангӣ мақоми сармояи Англия ва Иёлоти Муттаҳидаи Амрико ниҳоят баланд буд. Аз соли 1913 то соли 1939 дар Аргентина маблағгузори Амрико аз 40 миллион то ба 331,8 миллион доллар расид, вале маблағгузори Англия қариб бетағйир монд.

Дар кишоварзӣ латифундияҳо васеъ паҳн гардида буданд. Зиёда аз 80 фоизи заминҳои киштбобро латифундияҳои калон дар ихтиёр доштанд. Масоҳати ҳар як чунин латифундия ба 100 га замин баробар буд. Аз ин бармеояд, ки дар Аргентина заминдорӣ калон маъмул будааст. Аксари аҳоли ё камзамин ва ё безамин буд. Бинобар ин, соҳибони латифундияҳо заминҳои худро ба иҷора медоданд. Латифундияҳои Аргентина бештар ба содирот нигаронида шуда буданд.

Ҳукумати радикали бо сардории Ирихойен. Соли 1916 дар Аргентина интихоботи навбатии президенти баргузор гардид. Дар он нуруҳои заминдори ҳукмрони бо сармояи хориҷӣ ва пеш аз ҳама бо Англия алоқадошта шикаст хӯрданд. Ҷизби асосии оппозитсионӣ - Иттифоқи шахравандии радикалӣ (ИШР) галаба кард. 12-уми октябри соли 1916 президенти Аргентина асосгузори Ҷизби либералӣ Иполито Ирихойени 64-сола интихоб шуд.

Хукумати Ирихойен як қатор чорабиниҳоро амалӣ кард. Баъд муддати тӯлонӣ дар мамлакат тартиботи конституционӣ барпо гардид ва озодиҳои демократӣ аз нав барқарор карда шуданд. Идораҳои давлатӣ қисман аз унсурҳои иртиқӣ тоза карда шуданд. Ирихойен мехост, ки ҳокимияти ашрофи заминдор - латифундиядоронро маҳдуд карда, мулкдорони хурд ва миёнаро дастгирӣ намояд.

Хукумати нав рушди саноати миллиро ҳарчониба ҳавасманд мекард. Барои аз тобеияти хориҷӣ ба баровардани иқтисод ва молияи Аргентина корҳои зиёдеро ба сомон мерасонид. Ирихойен барои ба зерӣ назорати давлат гирифтани саноати нафт аҳаммияти калон меод.

Хукумати Ирихойен ба рушди нумӯи маориф ҳам таваҷҷуҳ зоҳир мекард. Дар мамлакат ҳазорҳо мактаби нав кушода шуданд. Соли 1919 дар донишгоҳҳо ҳам ислоҳоти демократӣ анҷом дода шуд.

Дар сиёсати хориҷӣ ҳукумати радикалҳо принсипи соҳибхитӣ милли, ба корҳои дохилии давлатҳо даҳлат накардан, ҳамкориҳои байналмилалӣ ва ҳифзи сулҳро татбиқ менамуд. Хукумати Аргентина бо ҳамин сабаб аз воридшавӣ ба Ҷанги Якуми Ҷаҳон даст кашид, онро ҳамчун ҷанги истилогарона маҳкум кард. Аргентина Низоми Версалро низ маҳкум намуда, эълон дошт, ки он дар худ ҳавфи ҷанги навро ниҳон кардааст.

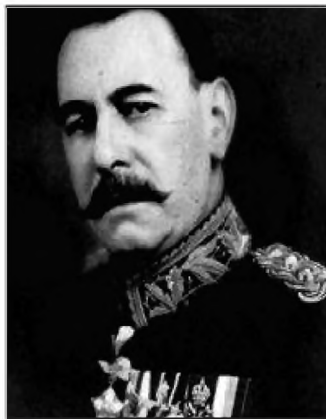
Аргентина муқобили даҳлати ИМА ба корҳои дохилии давлатҳои Амрикои Лотинӣ баромада, ба муборизаи ватанпарварони Амрикои Марказӣ бар зидди таҷовузорони Амрико ҳамраҳии худро баён намуд. Ирихойен кӯшиш кард, ки барои ба таҷовузи ИМА муқобилат карда тавоништан Иттифоқи Ҷамоҳири Амрикои Лотинӣ созмон дода шавад, вале ҳукуматҳои давлатҳои Амрикои Лотинӣ пешниҳоди Ирихойенро дастгирӣ накарданд.

Аргентина дар солҳои 1921 – 1929. Сарфи назар аз он ки дар давраи баъдичангӣ Иттифоқи шахрвандии радикалӣ ҳамчун хизби ҳукмрон дар мамлакат тадбирҳои самараноки иқтисодӣ ва сиёсати дурусти миллиро амалӣ мекард, вазъи иқтисодии мамлакат ҳанӯз ҳам хуб набуд. Ин ҳолат ба фаъолияти хизбҳои сиёсӣ ҳам таъсир мерасонид. Дар миёнаи солҳои 20-ум Ҷизби иттифоқи шахрвандии радикалии ҳукмрон ба ду гурӯҳ тақсим шуд. Қаноти ростгаро ва қаноти чапгаро. Ба қаноти чапгаро Марсело Алвеар роҳбарӣ намуда, манфиатҳои буржуазияи либералиро ифода мекард. Алвеар аз соли 1922 то соли 1928 президенти Ҷумҳурии Аргентина буд. Хукумати Алвеар аз идомаи ислоҳоти Ирихойен даст кашид. Қонибдорони Ирихойен талаб мекарданд, ки тавассути ислоҳот дар Аргентина мавқеи сармоияи хориҷӣ суст карда шавад. Пешниҳоди Ирихойенро аксари аҳоли дастгирӣ мекард. Бинобар ин, Ирихойен бори дуюм соли 1928 президент интихоб шуд. Хукумати Ирихойен тамоми ҷидду ҷаҳдашро ба он равона кард, ки саноати истиҳроҷ ва коркарди нафти Аргентинаро милли қунад. Ирихойен пешниҳод намуд, ки ИМА ба корҳои Амрикои Лотинӣ даҳлат накунад. ӯ муборизаи

озодихонаи Сандиноро бар зидди империализми Амрико дастгирӣ мекард. Ҳамаи ин ба тезу тунд гардидани муносибатҳои байни Аргентина ва ИМА сабаб шуд. Ҳатто қор ба ҷо расид, ки онҳо сафирони худро бозхонданд. Дар ҳолати муҳолифат бо инхисорҳои амрикоӣ ва ҳукумати ИМА ҳукумати Ириҳойен ҳаракат мекард, ки бо рақиби ИМА - Англия муносибатҳои хуби анъанавӣ ба роҳ монад. Ҳукумати Ириҳойен ҳатто бо дарназардошти манфиатҳои миллии бо Иттиҳоди Шӯравӣ ҳам муносибатҳои тичоратӣ ва иқтисодӣ барқарор кард. Иттиҳоди Шӯравӣ барои саноати нафти Аргентина таҷҳизот мефурӯхт. Аргентина аз ИҚШС нафт ҳам мехарид.

Нерӯҳои оппозитсионӣ аз вазъи ностувори иқтисодии Аргентина ва онро дастгирӣ накардани империализми Амрико истифода бурда, барои аз сари ҳокимият дур кардани Ириҳойен тайёри медиданд.

Табаддулоти ҳарбии соли 1930 дар Аргентина. 6-уми сентябри соли 1930 қисмҳои артише, ки ба он генерал Хосе Урибуру фармондеҳ буд, табаддулот карданд. Ириҳойен муқобилият накард. Табаддулотчиён Ириҳойенро ба яке аз ҷазираҳои Ла-Плата бадарға карданд. Хосе Урибуру худро президенти муваққатии дорой ваколатҳои фавқулода эълон кард. Баъди табаддулот ҳокимият ба ихтиёри заминдорону тоҷирон ва олигархияи молиявӣ, ки бо

Расми 45. Президенти Аргентина генерал Хосе Феликс Урибуру

Расми 46. Президенти Аргентина Роберто Марселино Мариа Ортис

сармояи хоричӣ, ҳарбиён ва рӯхониёни бандмартаба алоқаманд буд, гузашт. Кафолатҳои конститусионӣ бекор карда шуда, мамлакат дар ҳолати муҳосира эълон гардид. Барои мубориза бар зидди коммунизм шӯъбаи махсуси созмон ёфт. Инчунин созмони террористии ҳарбии фашистимаоби Легиони шаҳрвандии Аргентина низ таъсис дода шуд. ИМА ҳукумати нави Аргентинаро ҳамон лаҳза ба расмият шинохт.

Вале ҳукумати Урибуру дар байни оммаи халқ обрӯӣ надошт. Халқи Аргентина бар зидди ӯ муқовимат ҳам кард. Ин буд, ки Урибуру соли 1931 аз усулҳои диктаторӣ даст кашид. Ӯ моҳи феврالی соли 1932 дар Аргентина тартиботи конституциониро аз нав барқарор кард. Дар интиҳоботи президентӣ Ҳизби миллии - демократии навташқил дар

сафҳои худ нерӯҳои консервативиро муттаҳид карда, ба президент интиҳоб шудани Августин Хусто (1932 – 1938) муваффақ гардид. Ин шахс иштирокчи фаъоли табаддулоти соли 1930 буд. Августин Хусто мамлакатро бо роҳи демократӣ пеш набурд. Баръакс, президенти нав бо роҳи Урибуру рафта, озодихоӣ демократиро маҳлуд кард ва бар зидди нерӯҳои демократӣ мубориза бурд.

Фаъолияти оппозитсия. Зӯровариҳои инхисорҳои хориҷӣ, ҳукумати Аргентина ва нерӯҳои иртиқоии оштинопазир дар миёнаи солҳои 30-юм нерӯҳои чапгаро ва демократиро ба мубориза бархезонданд. Моҳи июли соли 1933 маросими дафни президенти аз ҳокимият маҳрумшуда Ирихойен ба намоиши бузурги зиддиҳукумати табдил ёфт, ки дар он ҳазорҳо нафар одамон ширкат варзиданд. Моҳҳои феврал-апрели соли 1935 дар Санта-Фе, Ла-Плата ва Тукуман хангоми намоишҳои оммавии халқ аввалин бор ҳизбҳои гуногун - радикалҳо, коммунистон ва сотсиалистон ҳамкорӣ карданд. Минбаъд ин ҳамкориҳои ҳизбҳо ба муқобили ҳукумати Хусто идома ёфт. Ба муборизаи умумихалқӣ бар зидди тартиботи Хусто иттифоқҳои касаба, коргарон ва нерӯҳои дигари иҷтимоӣ бо сӯи низ ҳамроҳ шуданд.

Қидду қаҳди нерӯҳои чапгаро барои ташкил намудани Ҷабҳаи халқӣ чандин сол давом кард, лекин он таъсис наёфт, чунки муҳтавои барномаи аксари нерӯҳои зиддиҳукумати аз ҳамдигар дур буд. Яке меҳост, ки дар мамлакат ҷомеаи демократӣ бунёд карда шавад, дигаре ҷомеаи сотсиалистӣ, сеюмин баргаштан ба ҷомеаи феодалӣ ва ғайра.

Ба ҳар ҳол, муборизаи нерӯҳои зиддиҳукумати дар солҳои 30-юм барабас нарафт. Баъди соли 1936 дар мамлакат таъқибот хотима ёфт. Ҳатто лоиҳаи қонуни «Манъи фаъолияти коммунистӣ» рад карда шуд. Моҳи феввали соли 1938 намояндаи қаноти чапи Ҳизби миллӣ - демократӣ Роберто Ортис президенти Аргентина интиҳоб шуд. Ӯ ба нерӯҳои оппозитсионӣ гузашт кард. Масалан, шахси иртиқоии гузаро А. Фреско аз вазифаи губернатори музофоти Буэнос-Айрес сабуқдӯш карда шуд.

Аргентина дар арафаи Ҷанги Дуюми Ҷаҳон дар чунин вазъ қарор дошт. Тавре ки дидем, Аргентина дар бораи ҷанги дарпешистода ягон андеша ҳам надошт, харчанд дар он ҷо ҳам кайҳо унсурҳои фашистии аз Олмон омада ба фаъолият оғоз карда буданд.

Савол ва супориш

1. Ҷанги Якуми Ҷаҳон ба Аргентина чӣ фоида овард? 2. Ширкатҳои хориҷӣ дар Аргентина чӣ мавқеъ доштанд? 3. И. Ирихойен барои маҳлуд кардани фаъолияти ширкатҳои хориҷӣ дар Аргентина ва принсипи соҳибхитӣ мамлакат чӣ корҳо кард? 4. Дар бораи ҳукумати Алвар маълумот диҳед. 5. Бо қадом сабаб Ирихойен соли 1928 дар Аргентина бори дуюм президент интиҳоб шуд? 6. Ҷаро Ирихойен дар

сиёсати хориҷии Аргентина на ба ИМА, балки ба Англия таъя мекард? 7. Хосе Урибуру кай ва чӣ тавр табаддулоти ҳарбӣ кард? 8. Чаро Урибуру соли 1931 аз усули диктатории идораи Аргентина даст кашид? 9. Хусто дар солҳои 1932 – 1938 Аргентинаро чӣ тавр идора кард? 10. Президент Роберто Эртис аз президент Августин Хусто бо чӣ фарқ мекард?

§ 16. БРАЗИЛИЯ ДАР РОҶИ ЭҶӢИ МИЛЛӢ ВА НОРАВШАНИИ НИЗОМИ СИЁСӢ

Расми 47. Харитаи Бразилия

Шарҳи умумӣ. Бразилия яке аз давлатҳои калонтарини дунё буда, масоҳаташ 8,5 миллион км² аст. Дар арафаи Ҷанги Якуми Ҷаҳон аҳолии Бразилия 25 - 30 миллион нафарро ташкил мекард. Ҳокимияти давлатии ин мамлакат дар дасти сармоядорони «қаҳвагӣ»-и иёлоти Сан-Паулу ва Минас-Жеранс буд.

Ҳамин ки давраи империализм фаро расид, барои нуфуз дар Бразилия муносибатҳо дар байни Англия, ИМА ва Олмон тезу тунд шуданд. Дар аввали асри XIX ба Бразилия воридшавии сармояи ИМА ва Олмон афзуд, вале дар ин мамлакат дар арафаи Ҷанги Якуми Ҷаҳон мақоми ҳукмрон дар дасти Англия буд. Соли 1915 қарзи умумии Бразилия аз мамлакатҳои хориҷӣ ба 0,5 миллиард доллар расид. Маблағгузориҳои бевоситаи Англия дар Бразилия 1,1 миллиард ва ИМА ҳамагӣ 50 миллион долларро ташкил мекард. Дар соҳаи савдо бошад, баръакс, солҳои 1908 – 1913 ҳиссаи ИМА 38,1 фоиз ва ҳиссаи Англия ҳамагӣ 16,9 фоиз буд.

Оқибатҳои Ҷанги Якуми Ҷаҳон дар Бразилия. Аксари мардуми Бразилия ҷонибдори Антанта буд, ғайр аз мустамликаҳои ниммиллионнафараи олмониҳои қисмати ҷанубии мамлакат. Ин давлат дар Ҷанги Якуми Ҷаҳон бевосита иштирок накарда бошад ҳам, ба Конфронси сулҳи Париж даъват шуда буд.

Чанг барои Бразилия дар соҳаи иқтисод ва сиёсат оқибатҳои доминандор дошт. Бо сабаби заифшавии алоқаҳои иқтисодӣ бо мамлакатҳои Аврупо дар Бразилия аҳамияти сармояи Амрико нисбатан баланд шуд. Сармояи ИМА ба Бразилия бо суръати дахчанд ворид мешуд. Зарураати ба хориҷа содир кардани қаҳва, қатрон, чарм, пахта ва маҳсулоти дигар Бразилияро маҷбур сохт, ки ба мамлакат воридшавии молҳои кимати хориҷиро маҳдуд кунад. Ин чора ба тараққиҳои саноати худӣ мусоидат кард. Мисли пештара асоси истеҳсолоти саноатии Бразилияро бофандагӣ ва ҳӯрокворӣ ташкил менамуд. Қисмати асосии саноат моҳияти касбӣ мануфактурӣ дошт. Аз рӯйи ҳисобҳои соли 1920 қариб дар нисфи корхонаҳои саноатӣ умуман ҳеҷ гуна ҳаракатдиҳандаҳои бугӣ, механикӣ ва ё барқӣ истифода намешуданд. Дар баробари ин, гуруҳи начандон зиёди фабрикаҳо зиёда аз нисфи маҳсулоти саноатии мамлакатро истеҳсол менамуданд. Дар ин корхонаҳо аз се ду ҳиссаи нерӯи қобили меҳнати мамлакат қор мекард.

Лашкаркашии «Сафи мағлубнашаванда». Баъди ба итмом расидани Чанги Якуми Ҷаҳон вазъи сиёсии Бразилия муътадил набуд. Ин ҳолат ҳатто дар артиши мамлакат ҳам ба назар мерасид. Қисме аз афсарони ҷавон дар ҳаракати «тененте» («лейтенант») иштирок мекарданд. Ҳаракати «тененте» дар Бразилия ба обрӯӣ калон соҳиб шуд, чунки зидди зӯроварии ашрофони Сан-Паулу, Минас-Жеранс ва ҳукумати ирғичии Артуро Бернардос силоҳ ба даст гирифт. Аз ҳаракати «тененте»-чиён илҳом гирифта, иттифокҳои қасаба ва кишоварзон ҳам бар зидди тартиботи зиддиҳалқӣ ба мубориза бархостанд.

Аввали соли 1922 «тененте»-чиён дар гарнизонҳои Манаус, Салвадор, Ресиф, Кампо-Гранде ва ҷойҳои дигар шӯриш бардоштанд. Ҳукумат ин намоишхоро бераҳмона сарқӯб кард. 5-уми июли соли 1922 бо роҳбарии лейтенант Антонио Сакейра Кампос дар истеҳкоми Копакабанаи Рио-де-Жанейро шӯриши нав ба амал омад. Ҳукуматдорон ин шӯришро ҳам бераҳмона фуру нишонданд. Вале ҳаракати «тененте»-чиён бо ҳамин қатъ нагардид. «Тененте»-чиён шабакаи васеи ҷосусони пинҳонкор ташкил карда, муборизаи мусаллаҳонаро давом медоданд. Тахти роҳбарии «тененте»-чиён 5-уми июли соли 1924 дар Сан-Паулу ҳам шӯриш оғоз ёфт. Баъди се рӯзи муҳорибаҳо шаҳр ба дасти шӯришчиён гузашт. Ба нерӯҳои ҳукуматӣ лозим омад, ки шаҳрро зиёда аз се моҳ муҳосира карда, бар шӯришчиён ғалаба кунанд. Дар ин шӯриш зиёда аз 4 ҳазор нафар одамон ҳалок гардиданд.

24-уми октябри соли 1924 гарнизони шаҳраки Санто-Анчело воқеъ дар ҷануби Бразилия бо шӯришчиёни Сан-Паулу ҳамроҳ шуд. Ҳамин тавр лашкаркашии «Сафи мағлубнашаванда» оғоз ёфт, ки он 647 рӯз давом кард. Ин саф дар баробари ҳарбу зарби майдони набард зиёда аз 24 ҳазор километр масофаро дар сар то сари мамлакат тай кард. Дар роҳпаймоии «Сафи мағлубнашаванда» аз 800 то 1000 нафар одамон иштирок карданд. Дар задухӯрдҳои хангоми ин роҳпаймоӣ

баамаломада тахминан 600 аскар ва 70 нафар шахрвандон халок гардиданд. Лашкаркашии қахрамононаи «Сафи мағлубнашаванда» дар шуури халқи Бразилия нақши бузург гузошт. «Тененте»-чиён соли 1927 муборизаашонро қатъ карданд. Сарфи назар аз ин, лашкаркашии «Сафи мағлубнашаванда» барои ояндаи Бразилия аҳамияти бузург дошт.

Бразилия дар солҳои бухрони иқтисодии ҷаҳон. Бухрони иқтисодии солҳои 1929 – 1933 ба иқтисоди Бразилия зарбаи сахт зад. Нархи қаҳва се баробар паст фаромад. Истехсолкунандагони маҳсулоти дигари содироти (аз он чумла пахта, қатрон, гӯшт, пӯст ва қанд)-ро дар ҳолати муфлисӣ гузошт. Муфлисшавӣ саноатро низ фаро гирифт. Масалан, соли 1930 дар Сан-Паулу зиёда аз 50 фоизи заводу фабрикаҳо баста шуданд, корхонаҳои дигар ҳафтае танҳо 2-3 рӯз кор мекарданд. Зиёда аз 2 миллион нафар одамон бекор монданд. Бад шудани аҳволи мардум афзоиши ҳаракати иҷтимоиро ба вучуд овард.

Бухрон дар байни табақаҳои ҳукмрон ҳам зиддиятро тавлид сохт. Як қисми онҳо тақозо мекарданд, ки рӯй ба ИМА оварда шавад.

Як гурӯҳ соли 1928 бо номи «Иттиҳоди либералӣ» иттифоқи сиёсии ҳудро таъсис дод. Ин воқеа дар арафаи тайёри ба интиҳоботи президентӣ рух дода буд.

Номзад ба мансаби президенти мамлакат аз «Иттиҳоди либералӣ» Жетулио Дорнеллес Варгас пешниҳод гардид. Ӯ собиқ губернатори иёлотҳои Рио-Гранде-до-Сул буд. Иттиҳоди ҳукумати ростгаро ба мансаби президент номзадии губернатори иёлотҳои Сан-Паулу - Лулио Престес

Расми 48. Президент Жетулио Дорнеллес Варгас

де Албукеркро пешниҳод намуд. Ҳар ду номзад ҳам барномаи пешазинтиҳоботии хос доштанд. Варгас барои баланд кардани обрӯю эътибори худ аз барномаи «тененте»-чиён истифода бурд. Иттиҳоди ҳукумати ростгаро муқобили ҳар гуна навгонихо буд. Вале барои ба тарафи худ кашидани интиҳобкунандагон дар бораи барҳам додани бекорӣ, муқаррар намудани рӯзи кории 8-соата, татбиқи барномаи васеи сохтмони манзил ва ғайра ваъдаҳо меод.

Вале «Иттиҳоди либералӣ» номзади ҳудро тавассути интиҳобот соҳиби мансаби президентӣ накард. Барои иҷрои ин мақсад силоҳ ба даст гирифт. Аз 3-юм то 23-юми октябри соли 1930 неруҳои ҳукумати торумор карда, ба сари ҳокимият омад.

Ҳукумати нав, ки акнун Ж. Варгас роҳбараш буд, дар зарфи якҷанд сол мамлакатро бо усули диктаторӣ идора кард. Ин усул норизоии васеи аҳли ҷомеаи Бразилияро ба вучуд овард. Коршиканӣ вусъат меёфт. Дар Ресиф, Нитеро ва шахрҳои дигар намоишҳои зиддихукуматӣ ба

амал омаданд. Дар иёлотҳои Сан-Паулу, Парана ва Санта-Катарина деҳқонон ошӯб бардоштанд.

Моҳи июли соли 1934 Конститутсияи Бразилия қабул карда шуд. К. Варгас президенти конститутсионии Бразилия интихоб гардид.

Неруҳои чапгарои Бразилия барои аз ҳокимият дур кардани Варгас ҷабҳаи ҳалқӣ ташкил намуданд. Лекин ба онҳо муяссар нашуд, ки бо роҳи зӯрӣ ба мақсади худ ноил шаванд. Соли 1935 неруҳои чапгаро дар баъзе иёлоту шаҳрҳои Бразилия ҳатто исёнҳои мусаллаҳонаи зиддиҳукумати ташкил намуданд, вале шикаст хӯрданд.

«Давлати нав» ва моҳияти он. Бо мақсади паҳш кардани ҳаракати инқилобӣ, баргараф намудани оппозитсияи сиёсӣ ва дар идораи мамлакат идома бахшидани сиёсати иртиҷоӣ Ж. Варгас моҳи ноябри соли 1937 табaddулоти давлатӣ анҷом дод. Конгрессро пароканда ва конститутсияи соли 1943-ро бекор кард. Ж. Варгас дар Бразилия конститутсияи нав ҷорӣ намуда, эълон кард, ки «Давлати нав» месозад. Ӯ тамоми ҳокимияти давлатиро мутамарказ ва хизбҳои сиёсиро пароканда кард. Амри охиринаи ӯ қаҳру ғазаби неруҳои сиёсиро ба вучуд овард. Як қисми онҳо моҳи майи соли 1938 исёни мусаллаҳона бардоштанд, вале шикаст хӯрданд.

Тибқи Конститутсияи соли 1937, ҳамаи корҳои роҳбарӣ дар корхонаҳои алоҳида, фаъолияти созмонҳои ҷамъиятӣ ва пеш аз ҳама иттифоқҳои касаба, корҳои идеологӣ, маданӣ, фаъолияти сиёсӣ ва ғайра бояд дар доираи низоми корпоративӣ - бо намояндагии баробари коргарон, хизматчиён ва соҳибкорон созмон дода мешуданд. Дар соҳаи иқтисодиёт «Давлати нав»-и Варгас як силсила ислохот анҷом дод, то ки ба пешрафти саноати милли мусоидат кунад.

Тартиботи «Давлати нав» мустаҳкам набуд. Дар Ҷанги Дуюми Ҷаҳон шикаст хӯрдани иттиҳоди давлатҳои фашистӣ ба Бразилия ҳам таъсири калон расонд. Гояҳои Ж. Варгас дар бораи ташкил намудани «Давлати нав»-и Бразилия пуч баромаданд. Дар мамлакат аз нав гояҳои инқилобию демократӣ эҳё шуданд. Дар чунин шароит шикасти гояи «Давлати нав»-и Ж. Варгас ногузир буд.

Савол ва супориш

1. Далелу рақамҳои дар шарҳи умумии ҳолати Бразилия овардашуда аз ҷӣ шаҳодат медиҳанд?
2. Оқибатҳои манфӣ ва мусбати Ҷанги Якуми Ҷаҳон дар бораи Бразилияро шарҳ диҳед.
3. «Тененте»-чиён ҷӣ мехостанд?
4. Дар бораи «Сафи мағлубнашаванда» нақл кунед.
5. Лашкаркашии «Сафи мағлубнашаванда»-и «тененте»-чиён ҷӣ аҳамият дошт?
6. Ж. Варгас аввалин бор ҷӣ тавр президенти Бразилия шуд?
7. Моҳияти Конститутсияи соли 1934-и Бразилияро шарҳ диҳед.
8. Конститутсияи соли 1937-и Бразилия ба дастовардҳои демократӣ ҷӣ зарар овард?
9. Низоми корпоративии Бразилияро маънидод кунед.

**БОБИ IV
МАМЛАКАТҲОИ ОСИЁ ВА АФРИҚО ДАР
СОЛҲОИ 1919 – 1939**

**§ 17. ЧИН - ТОБЕИ МАМЛАКАТҲОИ
ИМПЕРИАЛИСТӢ. ҲАРАКАТИ ОЗОДИХОӢ ВА
ТАҶОВУЗИ ҲАРБИИ ЧОПОН**

Расми 49. Харитаи маъмурии Чин

Чин дар оғози марҳалаи муосир. Дар оғози давраи муосири таърихи ҷаҳон Чин мамлақати аз ҷиҳати иқтисодӣ ақибмонда ва аз ҷиҳати сиёсӣ феодалию ниммустамлика буд. Мамлақатҳои империалистӣ Чинро воқеан ба мамлақати ниммустамлика табдил дода буданд. Дар бандарҳои ҷинӣ маҳаллаҳои хориҷӣ ва муассисаҳои аз тарафи империалистон идорашаванда ба вуҷуд омаданд, ки як қисми қаламрави Чинро ҳамчун «заминҳои иҷорагирӣ» моли худ қарда буданд. Мамлақатҳои империалистӣ дар Чин артиш, флот, пулис ва муассисаҳои кашф (разведка) доштанд. Дар қаламрави Чин шаҳрвандони хориҷӣ барои молҳои воридотӣ аз 5 ғоиз бештар бози гумрукӣ муқаррар қарда наметавонистанд. Қарзи хориҷии Чин бениҳоят гарон буд. Корхонаю муассисаҳои инҳисории хориҷӣ дар иқтисоди Чин нуфузи калон доштанд.

Давлатҳои империалистӣ дар Чин гайр аз истифодаи неруҳои худӣ ба ҷарбиҳои ифротии ҷинӣ низ таъҷибоваранд. Бо дастгирии сиёсӣ, молиявӣ, ҷарбию техникӣ ва гайра давлатҳои империалистӣ ҷарбиҳои ҷинӣ дар музофотҳои ҳокимияти шаҳрвандиро ба даст мебароварданд.

Бо чунин роҳу воситаҳо пули гумрукии дохилӣ ва вазифаи чамъоварию андозро соҳибӣ мекарданд, ба ҳукумати марказӣ итоат накарда, пул сикка мезаданд.

Ҳаракати «4-уми майи соли 1919». Моҳи майи соли 1919 дар Чин ҳаракати меҳанпарастон оғоз ёфт, ки сабаби он қарори Конфронси сулҳи Париж дар бораи музофоти Шандун буд. Олмон ин музофоти Чинро ҳанӯз охирҳои асри XIX ба мустамликаӣ худ табдил дода буд. Вале дар солҳои Қанги Якуми Қаҳон дар Шандун империализми Чопон мавқеи худро мустаҳкам кард. Баробари хотима ёфтани Қанги Якуми Қаҳон мардуми Чин умед дошт, ки соҳибхотии Чин бар Шандун барқарор карда мешавад. Барои ин асоси бозғоимод ҳам вучуд дошт.

Дар Қанги Якуми Қаҳон Чин бар зидди Олмон меҷангид. Вале ғайриҷаҳидошт давлатҳои империалистии ИМА, Англия ва Фаронса Шандунро ба Чопон гузашт карданд.

Қарори Конфронси сулҳи Париж дар бораи Шандун қаҳру қазаби бепоеи мардуми Чинро барангехт. 4-уми майи соли 1919 аввалин шуда донишҷӯёни Пекин дар зери шиори «мубориза баҳри соҳибхотии миллии» гирдиҳамоӣ ва намоиши эътирозӣ доир карданд. Қавонон тақозо карданд, ки хоинони миллат, ки Шандунро ба Чопон доданд, ҷазо дода шаванд. Ба намоишчиён табақаҳои дигари аҳолии низ ҳамроҳ шуданд. Ба муқобили иштирокчиёни намоиш аз қувваи пулис истифода бурда шуд. Қавобан ба ин 5-уми май донишҷӯёни Пекин дарсшиканӣ карданд. Ба онҳо донишҷӯёни Тяньзин, Шанхай ва шаҳрҳои дигар пайравӣ намуданд. Бо даъвати донишҷӯён мардуми Чин аз харидани молҳои чопонӣ даст кашиданд.

Моҳи июн ҳаракати зиёӣ ва донишҷӯён боз ҳам вусъат ёфт. Ин вақт маркази ҳаракати зиддиимпериалистӣ шаҳри Шанхай гардид. Дар натиҷаи муборизаи оммавӣ ҳукумати Чин маҷбур шуд, ки ба халқ гузашт кунад. Баъзе мансабдорони чопонимаобро аз кор сабуқдӯш кард, ба вакилони Чин фармуд, ки бо қарори Конфронси сулҳи Париж дар бораи ба Чопон додани Шандун имзо нагузоранд ва иштирокчиёни намоишҳои зиддиимпериалистии моҳи майро, ки зиндонӣ карда шуда буданд, озод кард.

Ташкилёбии ҷабҳаи муштарак. Ҳаракати 4-уми майи соли 1919 қатъ нагардид. Баъди он ки моҳи феввали соли 1923 ҳукумати Сун Ят-сен мавқеи худро дар Гуанҷжоу мустаҳкамтар кард, барои рушди ҳаракати озодихоҳӣ шароити муқоимтар фароҳам омад.

Расми 50. Сун Ят-сен

Сун Ят-сен роҳи мураккаби ҳаётро тай карда буд. Ӯро харбиён ду дафъа (солҳои 1918 ва 1922) аз Гуанчжоу ронда буданд. Сун Ят-сен ба таъсиси ҷабҳаи муштарак камар баст. Ӯ хуб мефаҳмид, ки дар сурати муттаҳид будани оммаи халқ мумкин аст дар Чин инқилоб галаба кунад. Аз ин рӯ, ба роҳбарони Ҳизби коммунистӣ пешниҳод кард, ки дар бо-раи ба ҷабҳаи муштарак неруҳои инқилобӣ дохил шудани ХКЧ анде-ша кунанд. Даре нагузашта ин пешниҳод натиҷаи мусбат дод. Анҷумани Ш Ҳизби коммунистӣ, ки моҳи июни соли 1923 дар Гуанчжоу баргузор гардид, қарор қабул кард, ки ҷабҳаи ташкилкардаи Сун Ят-сен дастгирӣ карда шавад. Ин вақт Сун Ят-сен роҳбари «Гоминдан» (Ҳизби халқии Чин) буд. Ҳамин тариқ, Ҳизби коммунистии Чин ба Ҷабҳаи Гоминдан дохил шуда, дар баробари ин мустақилии сиёсӣ ва ташкилии худро нигоҳ дошт.

Анҷумани 1-уми Гоминдан моҳи январи соли 1924 бо иштироки ком-мунистон дар Гуанчжоу баргузор гардид. Бо ҳамин Гоминдан ҷабҳаи муштарак ду ҳизб - Ҳизби халқии Чин (Гоминдан) ва Ҳизби коммуни-стии Чин таъсис ёфт. Анҷуман Кумитаи Иҷроияи марказии Гоминданро интихоб кард, ки ба он як қатор арбобони ХКЧ интихоб гардиданд. Анҷумани Гоминдан эълomia қабул кард, ки принсипи қаблан эълон-кардаи Сун Ят-сен – «миллатдӯстӣ», «ҳокимияти халқӣ» ва «неқуахволии халқ» ба тариқи зайл маънидод карда шаванд: «миллатдӯстӣ» - ҳамчун мубориза барои аз зери зулми империализм озод кардани Чин, «ҳокимияти халқӣ» – ҳамчун мубориза барои ҷумҳурие, ки дар он ҳокимият воқеан азони халқ аст ва «неқуахволии халқ» – ҳамчун баро-барии ҳуқуқи халқ ба замин дар тақсим кардани заминҳое, ки аз замин-дорони калон ҳарида шудаанд, маҳдуд кардани сармоядорӣ тавассути милликунии бонкҳо, нақлиёт ва корхонаҳои калони моҳияти инхисоридоштае, ки ба хориҷиён ва ё ба чиноҳои тааллуқ доранд.

Табаддулот дар Пекин. Мустамликадо-рони хориҷӣ кӯшиш мекарданд, ки ҳаракати озодихохиро дар Чин саркӯб намоянд. Ин замон хориҷиён дар ҷануби мамлакат мавқеи худро мустаҳкам карда, бар зидди Гуанчжоуи инқилобӣ лашкар мекашиданд, исён ва суиқасдҳо ташкил мекарданд. Моҳи октябри соли 1924 дастаҳои мусаллаҳи тоҷирони Гуанчжоу, ки роҳбарони онҳо бо империалистони англис робитаи мустаҳкам доштанд, исён бардоштанд. Исёнгарони Гуанчжоу аз Гонконг силоҳ ва ёрии моддӣ мегирифтанд. Ин исён тавассути неруҳои инқилобӣ фуру нишонда шуд. Кӯшиши ҳукумати Англия барои ташкил намудани тачовузи рӯй ростии зидди Гуанчжоуи

Расми 51. Генерал Фэн Юй-сян

инкилобӣ ба шикаст дучор гардид. Шикасти нақшаи империалистии бархам додани маркази инкилобӣ - Гуанчжоу дар тамоми Чин болоравии нави ҳаракати ватанпарваронаро ба вучуд овард. Дар зери таъсири ин ҳаракат охири соли 1924 генерали яке аз гурӯҳҳои ҳарбии Шимол - Фэн Юй-сян артиши худро «Артиши халқӣ» ном ниҳода, ғайриҷашмдошти гурӯҳҳои ҳарбии муқобили ҳамдигар дар ҳолати душманӣ қарордошта шаҳри Пекинро ишғол кард. Вале баъд маълум гардид, ки Юй-сян бо ҳукумати Гуанчжоу чандон ҳамфикр набудааст.

Дар Пекин бо ризояти Фэн Юй-сян ҳукумати чопонгаро ташкил карда шуд. Ин ҳукумат конфронс ораста, ба он гурӯҳҳо ва шахсиятҳои гуногуни сиёсии мамлақатро даъват кард. Ба ин конфронс Сун Ят-сен ҳам даъват карда шуд. Ба Пекин Сун Ят-сен дар ҳолати бемории вазнин омада, 12-уми марти соли 1925 даргузашт.

«Ҳаракати 30-юми май». Тобистони соли 1925 болоравии ҳаракати инкилобӣ марказҳои асосии Чинро фаро гирифт. Файр аз Гуандун дар музофотҳои дигари Чин бедодгарии империалистони хоричӣ ҳукмрон буданд. Яке аз ваҳшониятҳои мудҳиштарини онҳо дар сарзамини Чин воқеаи хунини 30-юми майи соли 1925 буд. Пулиси англиси маҳаллаҳои хоричинишин ба қониби иштироккунандагони намоиши зиддиҷопонии дар Шанхай ва Тсиндао баргузоргардида оташ кушод.

Куштори 30-юми май қаҳру газоби бепоеӣ мардуми Чинро ба вучуд овард. 1-уми июн дар Шанхай қоршиқании умумӣ ба амал омад, ки дар он то 200 ҳазор нафар одамон иштирок намуданд. 50 ҳазор нафар донишҷӯён дарсшиқанӣ қарданд. Савдогарон дӯкониҳои худро бастанд. Молҳои чопониро намехариданд. Дар Шанхай ба ҳаракати зиддиимпериалистӣ сармоядорони маҳаллӣ низ ҳамроҳ шуданд. Тобистони соли 1925 дар Шанхай қоршиқанӣ қатъ гардида бошад ҳам, он ба ҳаракати боз ҳам шадидтари миллию озодихоҳии халқи Чин замина гузошт.

19-уми июни соли 1925 аҳли меҳнати шаҳри Ҳонконг қоршиқании зиддиимпериалистӣ оғоз кард. Мустамликадорони англис хостанд, ин қоршиқаниро тавассути силоҳ баргараф кунанд. Бо ҳамин мақсад 23

Расми 52. Чан Кай-ши

июн намоишчиёни Гуанчжоуро тирборон қарданд. Ин қинояти англисҳо боиси авҷ гирифтани муборизаи зиддиимпериалистӣ дар Чин гардид. Дар Гонконг ва Гуанчжоу қоршиқании умумӣ доир гардид, ки дар он то 200 ҳазор нафар одамон иштирок қарданд.

Дар ин ҳолат намояндаи Гоминдан Чан Кай-ши, ки сардори мактаби низомӣ

буд, мохи марти соли 1926 табаддулоти харбӣ анҷом дода, дар мамлакат диктатураи харбӣ ташкил намуд.

Лашкаркашии ҳукумати Гуанчжоу ба Шимол. Мавҷудияти ҷабҳаи умумӣ имкон дод, ки ба Шимол лашкар кашида, Ҷумҳурии Демократии Чин ташкил карда шавад. То баҳори соли 1926 ҳукумати миллии инқилобии Гуанчжоу на танҳо музофоти Гуандун, балки музофотҳои дигари Ҷануби Чин - Гуанси ва Гуйчжоуро низ тахти назорат гирифт. Баъд музофоти Хунан ҳам ба Гуанчжоу ҳамроҳ карда шуд. Ҳамаи ин ба ҳукумати Гуанчжоу ақибгоҳи боэътимод ба вучуд оварда, имкон дод, ки барои ба Шимол лашкар кашидан шурӯъ кунад.

Лашкаркашӣ ба Шимол 9-уми июни соли 1926 оғоз ёфт. Нақшаи ин лашкаркашӣ бо иштироки фаёлонаи мушовири харбии шӯравӣ В. К. Блюхер мураттаб гардид. Артиши миллию инқилобӣ (АМИ) мохи август музофоти Хунан, моҳҳои сентябр - октябр музофоти Хубэй ва моҳҳои ноябр-декабри соли 1926 музофотҳои Сянкси ва Фуззянро ишғол намуд. То охири ҳамон сол ҳокимияти ҳукумати Гуанчжоу 7 музофотро дар бар гирифт.

Артиши миллию инқилобӣ музофоту шаҳрҳои Шимолро пайҳам ба даст мебаровард. 22-юми марти соли 1927 шаҳри Шанхай ва рӯзи дигар шаҳри Нанкин ҳам озод карда шуданд.

Шикаст хӯрдани инқилоб. Баъди озод шудани шаҳрҳои Шанхай ва Нанкин давлатҳои империалистӣ ба таҷовузи рӯйрости зидди Чин даст заданд. Дар соҳилҳои Баҳри Чин зиёда аз 170 киштии харбии онҳо ҷамъ шуда буд. 24-уми марти соли 1927 киштиҳои амрикоиву англисӣ бо артиллерияи шаҳри Нанкинро гулӯлаборон карданд. Дар баробари ин намояндагони мамлакатҳои империалистӣ аз ҳукумати миллии Ухан қатъан талаб карданд, ки ба «гунаҳгорон» ҷазо диҳад. Ҳукумати Ухан уҳдадор шуд, ки минбаъд ба намоишҳои зидди хоричиён роҳ наметаҳад ва барои «талафот»-и ба онҳо воридкарда узрҳои кард.

Гулӯлаборонкунии Нанкин барои Чан Кай-ши ишорае буд ба иқдоми ошкорои зидди инқилоб. Дар амалӣ кардани табаддулот ӯ асосан ба артиши худ таъяс кард. 12-уми апрели соли 1927 Чан Кай-ши фармуд, ки гирдиҳамоии эътирозии зидди халқи силоҳи дастаҳои мусаллаҳи кӯҳканони Шанхай тирборон карда шавад. Ин табаддулоти ақсулинқилобӣ буд. Баъди Шанхай табаддулоти ақсулинқилобӣ дар Нанкин, Гуанчжоу ва шаҳрҳои дигари Чини Шарқӣ ва Ҷанубӣ ба амал омад. Ҳазорон иштирокчиҳои инқилоб қатл карда шуданд. Инқилоб шикаст хӯрд. 18-уми апрели соли 1927 дар Нанкин ҳукумати Чан Кай-ши таъсис ёфт.

Ғоминдан дар сари ҳокимият. Баъд аз табаддулоти харбии соли 1927 Ғоминдан ба хизби ростгаро табдил ёфта, дар идораи Чин танҳо ба артиш таъяс мекард. Ташаккулёбии ҳокимияти Ғоминдан дар натиҷаи бархӯрди гурӯҳҳои гуногуни сиёсӣ иҷтимоӣ, ғоминданҳои «нав»-у харбиёни «куҳна» ва нерӯҳои минтақавӣ дар тамоми Чин «қудратталаб»

ба амал меомад. Чан Кай-ши шиори дар байни мардум машхури муттаҳид сохтани мамлакатро истифода бурда, лашкаркашии худро бар зидди дастаҳои ҳарбие, ки Чини Шимолиро дар зери назорати худ нигоҳ медоштанд, оғоз намуд. Қисмҳои артиши ба тарафи Гоминдан гузашта, моҳи июни соли 1928 Пекинро ишғол карданд. Моҳи декабри соли 1928 роҳбари нави ҳарбиёни Шимолу Шарқӣ Чжан Сюз-лян ҳукумати гоминдани Нанкинро эътироф кард. Сарфи назар аз ин, ба Чан Кай-ши муяссар нагардид, ки тамоми Чинро муттаҳид кунад. Ханӯз ҳам шахру ноҳияҳои зиёде дар ихтиёри дастаҳои силоҳбадасти маҳаллӣ буданд.

Ҳукумати Нанкин аслан манфиатҳои буржуазияи калони Чинро ифода намуда, қонибдори танзими давлатии иқтисод, марказонидани идораи давлат ва тамоми Чинро ба зери ҳокимияти худ муттаҳид кардан буд. Чан Кай-ши даъвогари ҳокимияти олий барои ба ин мақсад расидан ба генералҳо, дастгоҳи хизбӣ, кашф, таблиғоти Гоминдан ва табақаи болоии идораи маъмури таъа мекард.

Дар зери шиори Сун Ят-сен оид ба се марҳалаи идоракунӣ: марҳалаи ҳарбӣ, марҳалаи пуштибонии сиёсӣ ва марҳалаи ҳокимияти халқӣ роҳбарони Гоминдан дар Чин диктатураи саҳти ҳарбию политсиавӣ ташкил намуданд.

Тачовузи Чопон ба Чин. Чопон баъд аз Чанги Якуми Чаҳон иқтисодиёти худро барқарор карда, неруҳои ҳарбиашро бо аслиҳои замонавӣ мусаллаҳ намуда, бо давлатҳои ғарбии ҳукмрони Чин рақобатпазир шуд. Сиёсати хориҷии Чопон маҳз ба Чин ниғаронида шуда буд. Иқдоми аввалини ин нақша аз тарафи артиши Чопон ишғол кардани шимолу шарқии Чин буд, ки он ба 18 сентябри соли 1931 рост омад. Ба дастгирии мамлакатҳои хориҷӣ умед баста, Чан Кай-ши ба артиши Чин амр кард, ки бе муқобилат ба тарафи ҷануб ақибнишинӣ кунад, вале Лигаи Миллатҳо, ки Чин ба он муроҷиат карда буд, таҷовузкорро маҳкум накард ва дар ҳаққи он ягон чора ҳам наандешид. Чунин муносибат сабаб дошт. Англия, Фаронса ва ИМА андеша мекарданд, ки Чопон ҳучуми худро дар Манчурия густандод, баъд ба ИЧШС ҳамла хоҳад кард. Ин барои онҳо хатарнок буд.

Дар муносибат бо истилогарон ва муносибатҳо дар байни неруҳои сиёсӣ ҳарбии Чин ҳолати ҳайратангезе ба амал омад. Мамлакатҳои Ғарб аз ёрӣ ба Чин рӯй гардонданд, ҳукумати Гоминдан ба ҷойи зидди Чопон алайҳи Артиши Сурхи Чин ҷанг карданро афзалтар медонист. Чопон аз ин ҳолат истифода бурда, дар Чин ҷангҳои истилогаронаи худро давом медод. Моҳи январӣ соли 1932 артиши Чопон ба Шанхай ҳамла кард. Артиши 1-уми мустақар дар ин шаҳр ҳамроҳи халқ ба истилогарони Чопон муқобилати саҳт нишон медод. Задухӯрдҳо дар Шанхай зиёда аз як моҳ давом карданд. Мувофиқи қарордоди тарафайн Чопон Шанхайро ба даст даровард. Чин артиши худро аз ин шаҳр бароварда, уҳдадор шуд, ки дар Чин пеши роҳи ҳаракати зидди Чопонро бигирад. Моҳи мартӣ соли 1932 «ҳукумат»-и дастнишондаи чопонгарои

Манчурия дар бораи таъсиси «давлати соҳибистиклоли Манчжоу-Го» эълomia қабул кард. Ҳокими олии «давлат» аз соли 1924 «император» Пуи - намояндаи охирини сулолаи Тсини соли 1911 аз тарафи инқилоб сарнагуншуда эълон карда шуд.

Аввали соли 1938 артиши Ҷопон ба Чини Шимолӣ зада даромад ва ба Пекин ва Тянсзин наздик шуд. Моҳи май дар Тангу байни ҳукумати Нанкин ва Ҷопон созишнома ба имзо расид. Мувофиқи он, қисмати шимолу ғарбии музофоти Хэбэй, ки ба Манчурия ҳамсарҳад буд, минтақаи ғайриҳарбӣ эълон карда шуд. Моҳи июли соли 1935 ҳарбиёни Ҷопон ба гардани ҳукуматдорони Чин созишномаи махфияро бор карданд. Мувофиқи ин санад, Чини Шимолӣ дар амал ба доираи манфиатҳои Ҷопон табдил ёфт.

Ҷанги озодихоҳони халқи Чин. Ҷанги озодихоҳони халқи Чин бар зидди Ҷопон солҳои 1931 – 1945 сурат гирифт. Дар масъалаи мубориза бар зидди истилогарони Ҷопон ду ҳизби сиёсӣ - Ҳизби Гоминдан ва Ҳизби коммунистӣ қариб дар як мавқеъ қарор доштанд. 8-уми июли соли 1937 КМ Ҳизби коммунистӣ халқи Чинро даъват кард, ки бар зидди истилогарони Ҷопон бархезад. Ин ҳизб ба Гоминдан ҳам чунин муроҷиат кард. 17-уми июли соли 1937 Ҳизби Гоминдан тавассути Чан Кай-ши изҳор кард, ки даъвати коммунистонро қабул мекунад. Ҷанги озодихоҳонаи халқи Чин бар зидди Ҷопон як рӯз барвақттар 7-уми июли соли 1937 дар наздикии Пекин оғоз ёфт.

Дере нагузашта Ҷабҳаи Муштараки миллии зиддиҷопонӣ ташкил ёфт. Ба он ҳамаи неруҳои ватанпарвари Чин дохил шуданд. Дар як муддати кӯтоҳ артиши Гоминдан ба 3 миллион нафар расид, вале он ханӯз таҷрибаи гании ҷангӣ надошт. Аз ҳамин сабаб артиши Ҷопон моҳи июл Тянсзин ва Пекин, моҳҳои сентябр-ноябр марказҳои дигари асосии Чини шимолро забт кард. Моҳҳои ноябр-декабри соли 1937 Шанхай ва Нанкинро муҳосира намуд. Артиши Ҷопон соли 1938 ҳам ишғолкунии шаҳру навоҳӣ ва музофотҳои Чинро идома дод.

Муваффақияти артиши Гоминдан охириҳои соли 1937 ва аввалҳои соли 1938 дар маҳали ба ҳам пайвастишавии музофотҳои Шанси, Чахар, Хэбэй оғоз ёфтааст. Дар ин чо яке аз полкҳои Артиши 8-ум бо дастгирӣ халқ бар зидди артиши Ҷопон ба мубориза бархост. Баъд қисмҳои дигари ин артиш навоҳии зиёди Чини шимолро озод карданд. Дар Ҷануб соли 1938 Артиши 4-уми навташкил ба ҳучуми ҷавобӣ гузашта, дар ҳавзаи дарёи Янсзи поён шаҳру навоҳии зиёдеро озод кард. Солҳои 1938 – 1940 худуди аз артиши Ҷопон озодшуда васеъ шуд. Аҳолии ин каламрав наздики 100 миллион нафарро ташкил мекард.

Савол ва супориш

1. Чинро дар оғози давраи муосири таърихи ҷаҳон чӣ гуна дарёфтед? 2. Дар бораи «Ҳаракати 4-уми май» чихо медонед? 3. Оё мардуми Чин қарори Конфронси сулҳи Париж оид ба Чинро қабул кард?

4. Ҷабҳаи муштаракӣ Чин чӣ тавр ва кай таъсис ёфт? 5. Табаддулоти дар Пекин баамаломадаро шарҳ диҳед. 6. Се принципи халқии Сун Ят-сен дар Анҷумани 1-уми Гоминдан чӣ тавр шарҳ дода шуд? 7. Дар бораи «Ҳаракати 30-юми май» чиҳо медонед? 8. Чан Кай-ши кай табаддулоти харбӣ кард? 9. Лашкаркашии ҳукумати Гуанчжоу ба Шимол чӣ дод? 10. Чан Кай-ши кай табаддулоти ақсулинкилобӣ анҷом дод?

§ 18. ҶОПОН АЗ «ИСЁНИ БИРИНҶӢ»

ТО ТАҶОВУЗИ ЗИДДИ ЧИН ВА ХАТАРИ ФАШИСТӢ

Расми 53. Харитаи Ҷопон

«Исёни биринҷӣ»-и соли 1918. Сармоядорони Ҷопон Ҷанги Якуми Ҷаҳонро барои дар бозорҳои Чин ва мамлакатҳои дигари Шарқ мустаҳкам кардани маҳкеи худ истифода бурданд. Дар натиҷа саноат ва савдои Ҷопон боло рафта, ба ширкатҳои инхисорӣ, пеш аз ҳама ба консернҳои Митсуи, Митсубиси, Ясуда ва Умито даромади беандоза калон овард. Сарфи назар аз ин, соҳаи кишоварзии Ҷопон аз бухрон баромада натавонист. Безаминию камзаминии кишвар давом мекард, шумораи деҳқонони иҷоракор торафт меафзуд. Аз мушкilotи бо ҳуқуқворӣ таъмин кардани аҳолии истифода бурда, савдогарон нархи маҳсулоти асосии кишоварзӣ - биринҷро беҳад баланд бардоштанд. Яке аз намоишҳои оммавии мардуми камбағал ва гурусна бо ҳамин алоқаманд аст, ки онро «Исёни биринҷӣ» номидаанд.

Нархи баланди ҳаннотона ба биринҷ баҳонаи «Исёни биринҷӣ» шуд. 3-юми августи соли 1918 завҷаҳои моҳигирони яке аз маҳаллаҳои лабибахрие, ки дар вилояти Тояма воқеъ буд, кишти пури биринҷро ба даст оварданд. Баъди ин анборҳои биринҷи

ба ханнотон тааллукдоштаро валангор карданд. Сипас, ошӯбо ба Киото гузаштанд. Дар ин чо издиҳои гуруснагон дӯконҳои биринҷро кушода, биринҷро дар байни худ тақсим мекарданд. Намоиши бисёрҳазорнафараи камбағалон дар шаҳрҳои Осака, Кобэ, Нахоя, баъдтар дар Токио ва шаҳрҳои дигар ҳам оғоз ёфтанд. Дар як муддати кӯтоҳ «Исёни биринҷӣ» аз се як ҳиссаи қаламрави Ҷопонро фаро гирифт. Шумораи умумии иштирокчиёни ин ҳаракат қариб 10 миллион нафарро ташкил намуд.

Ҳукумат «Исёни биринҷ»-ро фурӯ нишонд, вале он ҳамчун ҳодисаи пурзӯри ҳаракати чамбиятӣ пурра аз байн нарафт. Ин воқеа ҳукумати Ҷопонро маҷбур кард, ки дар бораи вазъи иҷтимоии мардум андеша кунад.

Конфронси Вашингтон, аҳамияти он барои Ҷопон. Баъди Ҷанги Якуми Ҷаҳон муборизаи давлатҳои империалистӣ барои доираи нуфуз дар ҳавзаи Укёнуси Ором тезтунд шуд. Дар солҳои Ҷанги Якуми Ҷаҳон Ҷопон мавқеи худро дар Шарқи Дур мустаҳкам кард. Аз созишномаи байни Англия ва Ҷопони соли 1902 ИМА норозӣ буд, ба Англия фишор меовард. Ҷопон ҳам ба ИМА муқобилат карда наметавонист. Бинобар ин, Англия розӣ шуд, ки ин созишнома таҷдиди назар карда шавад. Моҳи ноябри соли 1921 дар Вашингтон оид ба масъалаҳои маҳдудкунии шумораи иншооти ҳарбии баҳрӣ ва доираи нуфуз дар Укёнуси Ором ва Шарқи Дур конфронси байналмилалӣ доир гардид, ки он таносуби нави қувваҳои инъикос намуд.

Ғайр аз қарордоди 9 давлат дар бораи эътирофи соҳибхитияри Чин, ИМА ба он муваффақ шуд, ки шартномаи соли 1902 дар байни Англия ва Ҷопон басташудаи иттифоқӣ аз эътибор соқит карда шавад. Дар байни 4 давлат - ИМА, Англия, Фаронса ва Ҷопон дар бораи кафолати ҳамдигарии дахлнопазир будани ҳазираҳо-мулкҳои дар Укёнуси Ором будаи онҳо ва маҳдудгардонии сатҳи борбардории флотҳои ҳарбии баҳрии ИМА, Англия, Фаронса ва Ҷопон шартномаҳо ба имзо расиданд.

ИМА тавонист, ки рақибони асосии худро аз ҳавзаи Укёнуси Ором фишор дода бароварда, барои ба мамлакатҳои ин минтақа воридшавии иқтисодию сийёи шароити мусоид фароҳам оварад.

Сарфи назар аз ин, Конфронси Вашингтон дар Шарқи Дур ва ҳавзаи Укёнуси Ором сулҳу суботи боэътимодно таъмин карда натавонист. Империалистони Ҷопон барои нуфузи худро дар ин минтақаҳо васеъ кардан бо қотеияти том ҷидду ҷаҳд мекарданд.

Вазъи дохилии Ҷопон. Аз охири соли 1923 болоравии нави иқтисодии Ҷопон оғоз ёфт. 1-уми сентябри соли 1923 дар Ҷопон заминчунбии саҳт руҳ дод. Ҳукумат ба зарардидагон, аз он ҷумла ба соҳибони корхонаҳои саноатӣ мадад расонд. Ҳамаи пардохтҳои онҳо аз тарафи давлат ба муҳлати муайян мавқуф гузошта шуданд. Ин сабукиҳо барои аз нав барқароркунии ва рушди саноат имкон доданд.

Соли 1927 иктисоди Чопон бухрони иктисодиро аз сар мегузаронид. Дар чунин шароит бахори ҳамон сол ҳукумати Танака ба сари ҳокимият омад. Танака роҳбари Ҳизби Сеюкай буд. Барномаи фаъолияти ҳукумати Сеюкай, ки дар он масъалаи ҳукмрони чаҳон шудани Чопон ва роҳҳои мушаххаси расидан ба ин мақсад баён ёфта буданд, ба императори Чопон пешниҳод карда шуд. Дар барномаи ҳукумати Танака аз ҷумла гуфта шуда буд, ки Ба хотири худмуҳофизаткунӣ ва зарурати ҳифзи дигарон агар Чопон сиёсати «хун ва оҳан»-ро амалӣ накунад, мушкilotи худро дар Осиёи Шарқӣ бартараф карда наметавонад... Барои он ки Чин забт шавад, мо бояд аввал Манҷурия ва Муғулистонро ишғол намоем. Барои забт кардани чаҳон мо бояд аввал Чинро забт кунем. Агар мо Чинро забт карда тавонем, пас ҳамаи давлатҳои хурди Осиё, Ҳиндустон тарсида, ба мо таслим мешаванд».

Аз он вақт сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҳукумати Танака баҳри иҷрои ин мақсадҳо равона карда шуд.

Бухрони иқтисодии солҳои 1929 – 1933 дар Чопон. Ин бухрон дар Чопон моҳи октябри соли 1929 оғоз ёфт. Азбаски Чопон бо ИМА робитаи иқтисодию тичоратӣ дошт, ин бухрон дар биржаи Нью-Йорк оғоз ёфта, дере нагузашта Чопонро ҳам фаро гирифт. Баробари саршавии бухрони иқтисодии чаҳонӣ робитаҳои тичоратӣ дар байни ин ду давлат низоми пештараи худро аз даст дод. Масалан, соли 1930 ИМА хариди пилларо аз Чопон то 30 фоиз кам кард. Ин иқдоми номатлуб, вале аз ноилочӣ ба иқтисоди Чопон зарбаи сахт буд, чунки қариб нисфи кишоварзони Чопон ба кирмакпарварӣ машғул буданд. Бо сабаби ба фуруш нарафтани пилла нархи он дар бозори дохилӣ хеле паст фуromaд. Шумораи кишоварзоне, ки ба кирмакпарварӣ машғул буданд, хеле кам шуд. Ин ҳолат боиси пастшавии музди меҳнат ва бекормонии кишоварзон гардид. Инчунин қорхонаҳои хурду миёнаи зиёде муфлис шуданд.

Дар солҳои бухрони иқтисодӣ Чопон мустамликаҳои худро бештар истисмор мекард. Аз ҳамин сабаб дар Тайван шӯриши қалон сар зад. Дар Корея бар зидди мустамликадорони Чопон ҳаракати миллию озодихоҳӣ вусъат ёфт.

Муборизаи фашистон барои ҳокимият. Сиёсати истилогарони хориҷӣ мусаллаҳшавии Чопонро тақозо мекард. Аз ҳад зиёд шудани нерӯҳои ҳарбии Чопон, заиф будани ҳукумат, таблиғи зӯроварӣ, даъвои ашхоси дар вазифаҳои баланди давлатибуда дар бораи ҳукмрони чаҳон шудани Чопон бегуфтугӯ дар ин мамлақати Шарқ ғояҳои фашистӣ ва нерӯҳои фашистиро ба вучуд меоварданд.

Дар шароити мусаллаҳшавии бошитоб дар Чопон гурӯҳҳои созмонҳои фашистимаоб маҳсусан, дар ҳайати афсару генералҳо хеле зиёд шуданд. Яке аз ин созмонҳо «Иттифоқи афсарони чавон» ном дошт. Ин созмон муқобили парламент буд. Аҳзоби сиёсиро но-лозим мешуморид.

Дар мамлакат нерухои фашистӣ рӯз то рӯз меафзуданд ва макоми онҳо баландтар мешуд. Ҳукумат пеши роҳи афсарону генералҳои ифротиро намегирифт. Чунин муносибат ба оқибати фоҷиаангез расонид. Моҳи октябри соли 1931 онҳо бар зидди ҳукумат суиқасд кардани шуданд. Ҳарчанд ин суиқасд ошкор шуд, вале иштирокчиёни он ҷазо нагирифтанд. 15-уми майи соли 1932 Иттифоқи афсарони ҷавон исёни нави фашистӣ бардоштанд. Дар натиҷаи ин исён нахуствазир Инукай кушта шуд. Аз ҷайби яке аз иштирокчиёни исён рӯйхатти онҳое ёфт шуд, ки бояд қатл карда мешуданд. 25-уми феврالی соли 1936 исёни навбатии Иттифоқи афсарони ҷавон ба амал омад. Дар зарфи 3 рӯз онҳо арбобони намоёни давлат – собиқ нахуствазир Сайто, вазири молия Токахаси ва генерал Ватанабэро қатл карданд. Сарвазир Икада аз қатл тасодуфан начот ёфт. Ин исён бо мушкилии зиёд фуру нишонда шуд.

Расми 54. Артиши квантуни Ҷопон- дар соҳили дарёи Халхин-Гол (соли 1939)

шимолу шарқи Чин ин ҷо барои ишғоли қисмҳои дигари Чин ва таҷовузи зидди Мугулистону ИҶШС ҳамчун таҷагоҳ хизмат карда метавонист.

Моҳи сентябри соли 1931 Ҷопон ба Манҷурия зада даромада, то аввали соли 1932 онро ишғол кард. Баъд аз ишғоли Манҷурия Ҷопон худи ҳамон сол аввал Шанхай ва баъд музофоти Жэхэро, ки он аслан Мугулистони дохилӣ аст, ба даст дароварда, баъд таҷовузи худро дар Чини шимолӣ тавсия додани буд.

Расми 55. Қўшунҳои Ҷопон ба Нанкин ворид мешаванд

Барои «дасту пойи худ-ро кушодан» Ҷопон моҳи март соли 1933 аз Лигаи Миллатҳо баромада, даъво кард, ки ҳукм-рони Осиеи Шарқӣ шавад ва эълон дошт, ки агар дар ҳавзаи Укёнуси Ором иншоотҳои харбии баҳриаш маҳдуд карда шаванд, аз шартномаи Вашингтон хориҷ хоҳад шуд.

Сиёсати таҷовузкоронаи ҳукумати Ҷопон бар зидди ИҶШС низ нигаронида шуда буд. Аз ин рӯ, Ҳукумати Шӯравӣ ба ҳукумати Ҷопон пешниҳод кард, ки барои ба ҳамдигар ҳучум накардан шартнома банданд, вале ҳукумати Ҷопон онро рад кард. Дар тӯли солҳои 1934 – 1936 артиши Ҷопон ба қаламрави ИҶШС ва Мугулистон борҳо ҳамла кард. Артишҳои Мугулистон ва ИҶШС ба таҷовузқорон ҷавоби сазовор доданд.

7-уми июли соли 1937 таҷовузи мусаллаҳонаи Ҷопон ба Шимоли Чин оғоз ёфт. Баъд артиши таҷовузқор амалиёти худро дар тамоми Чин вусъат дод. Иқтисоди Ҷопон қариб пурра барои ҷанг равона карда шуд. Ҷанги зидди Чин қариб 70 – 80 фоизи маблағи Ҷопонро ба коми худ мекашид.

Амалиёти ҷангии артиши Ҷопон бар зидди Чин, Манҷурия ва Шарки Дури Иттиҳоди Шӯравиро ҳам дар бар гирифтанд. Муҳориба дар назди кӯли Ҳасан, дар соҳили дарёи Халхин-Голи Мугулистон ва муҳорибаҳои дигари Артиши Квантуни Ҷопон дар ин бора шаҳодат медиҳанд. Дар мавриди ба таҷовузи Ҷопон гирифтгор шудани Мугулистон артиши ИҶШС ба ин давлат ёрӣ мерасонд. Бо вучуди ҷидду ҷаҳди зиёд ба артиши Ҷопон муяссар нашуд, ки Мугулистон ва қисми ИҶШС-ро ба даст дарорад.

Сиёсати иртиҷоии хориҷӣ Ҷопонро ба неруҳои иртиҷоии дигар наздик мекард. 27-уми сентябри соли 1940 ҳукумати Коноэ бо Олмони гитлерӣ ва Италияи фашистӣ «Созишномаи сегона» ба имзо расонд. Ин созишнома имкон дод, ки Ҷопон дар ҳавзаи Укёнуси Ором ва Шарки Дур истилогарихоӣ худро давом бидиҳад.

Ҷанги Ҷопон бар зидди Чин аз соли 1937 то соли 1941 давом кард. Дар ин давра Ҷопон на танҳо Чин, балки баъзе давлатҳои дигари Шарки Дур ва ҳавзаи Укёнуси Оромро низ ишғол намуд.

Савол ва супориш

1. Ҷанги Якуми Ҷаҳонӣ ба иқтисоди Ҷопон чӣ таъсир расонд? 2. «Исёни биринҷӣ»-ро шарҳ диҳед. 3. Конфронси Вашингтони соли 1921 чӣ қарорҳо қабул кард? 4. Вазъи иқтисодии сиёсии Ҷопони солҳои 20-умро баён кунед. 5. Далелҳои оред, ки дар бораи ҳаракати фашистони Ҷопон шаҳодат диҳанд. 6. Иттифоқи афсарони ҷавон чӣ ҳел созмон буд? 7. Империялизми Ҷопон оид ба сиёсати хориҷии худ чӣ ниҳоятҳо дошт? 8. Таҷовузи зидди Чинро Ҷопон қай оғоз кард? 9. Ҷопон соли 1940 чаро ҳамроҳи Италия ва Олмон ба «Созишномаи сегона» имзо гузошт?

§ 19. ИНДОНЕЗИЯ ДАР РОҶИ МУБОРИЗА БАҲРИ ИСТИҚЛОЛИ ДАВЛАТӢ

Расми 56. Харитаи Индонезия

Воридшавии Индонезия дар замони муосир. Мамлакатҳои империалистӣ ба Индонезия ҳамчун ба манбаи ашёи хоми кишоварзӣ, бозори молҳои саноатӣ, нуруи арзони корӣ ва ҷойи муносиби маблағгузорӣ назар мекарданд. Аз ҳамин сабаб иқтисоди Индонезия яктарафа пеш мерафт. Ин мамлакат на саноати сабук дошт ва на саноати вазнин. Баъд аз Ҷанги Якуми Ҷаҳон империализми Ҳолландия ҳокимияти худро дар Индонезия базӯр нигоҳ медошт.

Дар истисмори халқи Индонезия ИМА ва Ҷопон торафт фаъолна-тар ширкат меварзиданд. Ин вақт талабот ба маҳсулоти Индонезия, аз он ҷумла калъагӣ, каучук, қанд, тамоку, ҷой ва қаҳва афзуд. Соли 1937 дар Индонезия ҷамъи маблағгузориҳои мамлакатҳои сармоядорӣ зиёда аз 2 миллиарду 264 миллион долларро ташкил намуд, ки қариб нисфи он аз Голландия буд.

Коркарди аввалияи ашёи хоми Индонезия асосан ба сармоядорони давлати мустамликадор тааллуқ дошт. Танҳо баъзе навҳои саноати аъёнавӣ, аз он ҷумла корхонаҳои хурди истеҳсоли газворҳои гуногуни миллӣ - батика ба соҳибкорони Индонезия тааллуқ дошт.

Дар Ява қариб 60 фоизи аҳолии Индонезия зиндагӣ мекард. Бинобар ин, дар ҷазираи мазкур сол то сол нарасидани замини кишт хис карда мешуд. Қисми зиёди кишоварзонро иҷоракорон ва муздурон ташкил мекарданд. Андохҳои вазнин ва коркардадихӣ (баршина) онҳоеро бештар муфлис мекарданд, ки ханӯз ҳам қитъаҳои хурди заминро аз даст додани набуданд. Чунин ҳолат кишоварзонро ба ҳаракати фаёли иҷтимоӣ водор мекард. Соли 1919 кишоварзони деҳаи Чимарамеи Яваи гарбӣ аз пардохти андоз рӯй тофтанд. Соли 1920 шӯришчиён дар деҳаи Толли-Толии Сулавесии марказӣ мансабдорони маҳаллии ҳолландиро ба қатл расонданд. Маъмурияти мустамликавӣ иштирокчиёни намоишҳои халқи маҳаллиро тавассути силоҳ фуру менишонд.

Сийосати ҳукумати Ҳолландия дар Индонезия. Ҳукуматдорони ҳолландӣ ба созмонҳои индонезӣ хушрона назорат карда, баъзе

шахсиятҳои аз ҳама ғаёли ин мустамликаҳои худро таъбид мекарданд. Дар баробари ин, мустамликадорон ҳаракат менамуданд, ки аёну ашрофони маҳаллиро ба тарафи худ кашанд. Ҳанӯз соли 1918 онҳо Шӯрои Халқӣ (фолксраад) – парламенти халқиро таъсис дода буданд. Як қисми вакилони фолксраадро генерал-губернатори Индонезия ва қисми дигари онро намоёндагони ваколатдори интиҳобкунандагон аз ҳисоби «шӯроҳо»-и музофотҳои интиҳоб мекарданд. Мақоми «парламент» (фолксраад) танҳо маслиҳатӣ буд. Аз ин рӯ, қарорҳои онҳоро иҷро кардани ҳукумат шарт набуд. Дар фолксраад аксариятро ҳолландиҳо ташкил мекарданд. Вале баъд мустамликадорони ҳолландӣ маҷбур шуданд, ки ба ҳайати вакилони "парламент" намоёндагони ашрофи Индонезияро ҳам дохил намоёнд. Генерал-губернатор ваъда дод, ки минбаъд иттиҳодияҳои миллатгарои Индонезияро таъқиб намекунад.

Ҳолландиҳо баъд аз Ҷанги Якуми Ҷаҳон ҳам хилаю найрангро барои дар Индонезия дароз кардани умри мустамликадорӣ худ давом медоданд. Масалан, дар яке аз моддаҳои Конститутсияи соли 1922 Нидерландия риёкорона «Ҳиндустони Нидерландия (дар санадҳои расмӣ ҳолландиҳо Индонезияро ҳамин тавр меномиданд) – «қисми баробарҳуқуқи империя» номида шуда буд, ки ин дурӯғи маҳз аст.

Нерӯҳои озодихоҳи миллии Индонезия. Баъд аз анҷом ёфтани Ҷанги Якуми Ҷаҳон дар Индонезия ҳаракати миллию озодихоҳӣ ба марҳалаи нав қадам ниҳод. Бо роҳи зӯри фуру нишондани ин ҳаракат барои мустамликадорони Ҳолландия оқибатҳои нохуш дошт. Бинобар ин, ба Ҳолландия лозим омад, ки дар ин мустамлика усули идоракунии худро каме тағйир диҳад. Дар натиҷаи ин, дар Индонезия созмонҳои касбию сиёсии истиқлолхоҳ таъсис ёфтанд, созмонҳои қаблӣ миллию динӣ ғаёлияти худро идома доданд. Соли 1919 аз тарафи коргарон маркази муштараки иттифоқҳои касаба ташкил карда шуд, ки асоси онро иттифоқҳои касабаи нақлиётчиён ташкил медоданд.

Ҷаёлияти иттифоқҳои миллий ҳам рӯ ба густариш ниҳод. Соли 1917 созмони кӯхнатарини маданияту маърифатӣ мамлакат «Буди Утомо («Мақсади оӣ»)» бо барномаи сиёсии хос баромад кард. Дар он аз ҷумла гуфта мешуд, ки бояд ҳуқуқи аврупоӣ ва индонезиҳо баробар карда шавад. Ба ташкилҳои созмонҳои калони миллии индонезӣ мусулмон будани аксари аҳоли (дар Индонезия қариб 90 фоизи аҳоли мусулмон буд) мусоидат мекард. Як нави иттиҳоди нерӯҳои зидди империалистӣ мардумии динӣ созмони Саракати ислом (Иттифоқи ислом) буд, ки то 2 миллион нафар мусулмонони Индонезияро муттаҳид мекард. Саракати ислом барои бар зидди мустамликадорӣ Ҳолландия муттаҳид кардани халқи Индонезия омили муҳим буд.

Соли 1923 як гурӯҳи калон аз Саракати ислом ҷудо шуда, созмони Саракати ракат (Иттиҳоди халқ)-ро таъсис дод. Ғайр аз ин нерӯҳо дар Индонезия Ҳизби коммунистӣ ҳам ғаёлият мекард. Ин ҳизб низ дар мавқеи истиқлоли Индонезия меистод.

Солҳои 1926 – 1931 дар Индонезия асосан ду ҳизби сиёсӣ фаъолият мекард - Ҳизби Коммунистӣ ва Ҳизби халқӣ. Ҳизби халқӣ соли 1931 ба Ҳизби Индонезия Партиндо табдил дода шуд. Дар аввали ҳамон сол Ҳизби ягонагии халқи Индонезия ҳам таъсис ёфт. Дар солҳои 30-юм яке аз ҳизбҳои калонтарин Ҳизби халқӣ буд. Он зиёда аз 20 ҳазор аъзо дошт. Аз соли 1933 ба ин ҳизб Сукарноӣ аз ҳабс озодшуда роҳбарӣ мекард.

Шӯриши солҳои 1926 – 1927. Дар Индонезия баъд аз Чанги Якуми Чаҳон муборизаи миллию озодихоҳӣ оғоз ёфт. Он дар баъзе маҳалҳо ба шӯриши мусаллаҳона мубаддал гардид. Яке аз ин шӯришҳо соли 1926 дар шаҳри Чакартаи Ява ба амал омад. Шӯришгарон неругоҳи телефони пойтахтро ишғол карданд. Вале кӯшиши ишғоли неругоҳ, роҳи оҳан ва маҳбас натиҷаи дилхоҳ наод. Дар Бантам, ки дар ғарбтари Ява воқеъ гардидааст, чанги ҳақиқии чирикӣ ба амал омад. Шӯриш ноҳияҳои атрофи шаҳри Бандунг ва Яваи марказиро ҳам фаро гирифт. Мустамликадорон ин шӯришро бераҳмона саркӯб карда, баъд артишро аз Чакарта ба навоҳии дигари шӯришбардошта бурданд. Дар қазираи Суматра ҳам шӯриш сар зад. Сипоҳи мустамликавии Ҳолландия ин шӯришро ҳам фуру нишонд. Мустамликадорон зиёда аз 20 нафар шӯришгаронро қатл карданд, қариб 4500 нафарро ба ҳабс гирифтанд, 3 ҳазор нафари дигарро ба болооби дарёи Дигул, ки дар Мрианаи Ғарбӣ воқеъ аст, ба табиқи якумара ҳукм карданд. Баъзе роҳбарони шӯриш маҷбур шуданд, ки ба хориҷа фирор наоянд.

Шӯришҳои солҳои 1926 – 1927 нишон доданд, ки ҳолландихоро низ ба воҳима овардан мумкин аст ва дар Индонезия низоми мустамликавӣ абадӣ нест. Худи мустамликадорон ҳам хуб мефаҳмиданд, ки дар Индонезия мавқеи мустаҳкам надоранд. Аз ҳамин сабаб ба халқи маҳаллӣ гузаштҳои нав карданд,

Оқибатҳои бухрони иқтисодии чаҳонӣ дар Индонезия. Бухрони иқтисодӣ дар Индонезия аз соли 1929 то солҳои 1936 – 1937 давом карда, ба халқи ин мустамликаи Ҳолландия зарари зиёд овард. Соҳаи кишоварзии Индонезия муддати дуру дароз дар ҳолати бухрон қарор дошт. Нархҳои чаҳонӣ ба каучук, дорувор, қалъагӣ, нафт ва қанд пойин рафта, боиси кам шудани истехсоли онҳо гардид. Арзиши нафт 50 фоиз пойин рафта, қарзи хориҷӣ афзуд.

Буржуазияи Нидерландия кӯшиш мекард, ки аз бухрони иқтисодӣ тавассутӣ меҳнаткашони мустамликаҳо халос шавад. Ин аст, ки дар солҳои бухрон дар ҳолати 2 баробар камшавии хароҷоти иҷтимоӣ андозҳо то 70 – 80 фоиз зиёд шуданд. Оилаҳои буданд, ки аз гурӯҳнагӣ дар ҳолати марговар қарор доштанд. Ба ҳар сари узви чунин оилаҳо рӯзе ҳамагӣ 2 сент рост меомад. Музди меҳнати коргарон 25 - 30 фоиз ва маоши хизматчиён ду баробар кам шуд. Шумораи бекорон танҳо дар корхонаҳои истехсоли қанд ба 100 ҳазор нафар расид.

Индонезия дар арафаи Чанги Дуюми Чаҳон. Солҳои 1935 – 1939 дар иқтисоди Индонезия баъзе тағйироти мусбат ба амал омаданд. Қисми

асосии маблағгузорӣ ба соҳаи кишоварзӣ ва саноати коркарди аввалия равона карда шуд, нархи молҳои стратегӣ боло рафт. Соли 1939 ҳиссаи Индонезия дар истеҳсоли ҷаҳонии каучук 37 фоиз, қалъагӣ 17 фоиз, нафт наздики 3 фоизро ташкил мекард. Қариб 80 фоизи каучуки Индонезия ба ИМА ва Англия содир карда мешуд. Дар тичорат бо Индонезия мақоми Ҷопон афзуд. Аз ҳамин сабаб ҳукуматдорони ҳолландӣ барои содироти маҳсулот аз Индонезия ба Ҷопон монеаҳо эҷод мекарданд.

Дар ҳолати наздикшавии ҷанги нави ҷаҳонӣ маъмурияти мустамликавӣ зӯровариро бар зидди ҳаракати миллию озодихоҳии халқи Индонезия пурзӯр мекард. Генерал-губернатор Де Ёнг, ки дастнишондаи инҳисори нафти англисию ҳолландии «Шелл» буд, эълон дошт: «Ҳолландиҳо 300 сол боз Ҳиндустони Нидерландияро тавассути шамшеру калтак идора мекунанд ва мо дар ин ҷо боз сесад соли дигар ҳукмронӣ хоҳем кард!»

Дар чунин шароит нерӯҳои сиёсии Индонезия сафҳои худро мустаҳкам мекарданд. Соли 1935 созмонҳои ислохотхоҳ дар Ҳизби Индонезияи бузург (Паруандра) муттаҳид шуданд. Вале аъзои ин ҳизб он қадар зиёд набуданд. Соли 1937 Ҳизби Гериндо, яъне Ҳаракати халқи Индонезия таъсис ёфт. Ин ҳизб дар 73 бахши худ зиёда аз 10 ҳазор нафар аъзоро муттаҳид мекард. Вале аҳзоби хурд ҳар кадом дар алоҳидагӣ ба мақсади сиёсии умумимиллӣ расида наметавонистанд.

Бо ҳамин сабаб моҳи майи соли 1939 онҳо Иттиҳодияи сиёсии Индонезия (ИСИ)-ро таъсис доданд. Ин созмон дар амал федератсияи ҳамаи ҳизбҳои асосии Индонезия буд. Ба он аз ҷумла Гериндо, Саракати ислом ва Периндра ҳам дохил буданд.

Иттиҳоди сиёсии Индонезия ба маъмурияти мустамликавии Ҳолландия пешниҳод кард, ки дар Индонезия ислоҳоти демократӣ гузаронда шавад. Дар ин сурат тайёр аст, ки бо ҳукуматдорони ҳолландӣ чидду ҷаҳди худро алайҳи хатари таҷовузи зидди Индонезия, ки аз тарафи Ҷопон ба миён омадааст, равона кунад. Вале мустамликадорони Ҳолландия ин пешниҳоди Иттиҳоди Сиёсии Индонезияро қабул накарданд. Баръакс, ба таъқиби ин созмон даст заданд.

Савол ва супориш

1. Индонезия ба давраи муосири таърихи худ дар кадом ҳолати сиёсӣ иқтисодӣ ворид шуд? 2. Чаро мардуми галаҷазираи Индонезия шӯриш мебардошанд? 3. Сиёсати мустамликадории Ҳолландияро дар Индонезия бо далелҳо шарҳ диҳед. 4. Дар Конститутсияи Нидерландияи соли 1922 мақоми Индонезия чӣ гуна муқаррар карда шуда буд? 5. Дар солҳои 1926 – 1927 дар кадом навоҳии Индонезия шӯришҳо ба амал омаданд? 6. Оё дар бораи созмонҳои сиёсии Индонезия иттилоъ доред? 7. Мустамликадорони ҳолландӣ барои пешгирии қардани густариши минбаъдаи ҳаракати миллию озодихоҳии халқи Индонезия чӣ чораҳо андешиданд? 8. Дар бораи ҳолати ҷамъиятию сиёсӣ ва иқтисодии Индонезияи арафаи Ҷанги Дуюми Ҷаҳон маълумот диҳед.

§ 20. МУБОРИЗАИ МИЛЛИЮ ОЗОДИХОӢИ ХАЛҚӢОИ ӢИНДУСТОН БАӢРИ РАӢОӢ АЗ ЮӢИ МУСТАМЛИКАВИИ БРИТАНИЯ

Расми 57. Харитаи Ӣиндустон

Ӣиндустон дар огози давраи муосир. Ӣанги Якуми Ӣахон зиддиятҳои байни Англия ва мустамликаҳои он - Ӣиндустонро боз ҳам тезтундтар кард. Дар ин давра соҳибони корхонаҳои саноати Ӣиндустон сарватмандтар шуданд, алалхусус соҳибони он корхонаҳо, ки ба истеҳсоли молҳои бофандагӣ машғул буданд. Бо сабаби афзудани супоришҳои Ӣарбӣ дар Англия талабот ба ин маҳсулот афзуд ва заводи маъдани Тата васеъ карда шуд. Сармоядорони Ӣиндӣ кӯшиш мекарданд, ки бештар ба истеҳсолот маблағгузори кунанд. Дар баробари ин, соҳибкорони Ӣиндӣ дар масъалаи ба Ӣиндустон ворид сохтани таҷҳизоти саноатӣ ба Англия вобаста буданд. Ин омили сиёсати империализми англис рафти тараққиёти саноати Ӣиндустонро боздошта, имконоти соҳибкорони онро маҳлуд кард. Дар натиҷаи ин дар соҳаи иқтисодӣ байни буржуазияи миллии Ӣиндӣ ва империализми англис зиддиятҳо меафзуданд.

Дар масъалаи сиёсӣ низ чунин буд. Буржуазияи Ӣиндӣ барои дар идоракунии Ӣиндустон васеъ ширкат варзидан Ӣидду Ӣахди Ӣарбии Англияро дастгирӣ мекард. Маҳз барои хамин Конгресси миллии Ӣиндустон Ӣавонони Ӣиндиро ба артиши Англия таблиғ мекард ва дар фуруши вомбаргҳои Ӣарбӣ низ ширкат меварзид. Вале умеди буржуазияи Ӣиндустон Ӣомаи амал напӯшид. Халқҳои Ӣиндустон мисли пештара аз ҳукуки сиёсӣ бархурдор набуданд. Дар солҳои минбаъда ин ду зиддият - зиддиятҳои иқтисодӣ ва сиёсӣ манбаи асосии муборизаи миллию озодихоҳии халқҳои Ӣиндустон шуд.

Болоравии ҳаракати зиддиимпериалистӣ. Дар шароити Ҷанги Якуми Ҷаҳон дар Ҳиндустон мавқеи мустамликадории Англия як қадар заиф шуд. Аз ҳамин сабаб Англия меҳост, ки ин «камбудӣ»-ро бартараф кунад. Гайр аз ин, баъди анҷоми Ҷанги Якуми Ҷаҳон дар Ҳиндустон ҳаракати миллию озодихоҳӣ вусъат ёфт. Ана ҳамин ду сабаби асосӣ империализми англисро водор намуд, ки мақоми мустамликавии Ҳиндустонро барои худ қонунӣ гардонад. Ин корро танҳо тавассути қонун амалӣ кардан мумкин буд. Ислохотҳои пешниҳодкардаи Монтепю-Чемсфорд ва Роулетта бо ҳамин сабаб ба миён омаданд. Ислохоти аввал барои мустақкамкунии ҳолати мустамликавии Ҳиндустон ва ислохоти дуюм бар зидди иштирокчиёни муборизаи миллию озодихоҳии ин мустамлика нигаронида шуда буд. Мувофиқи қонуни дуюм, пулис ва маъмурияти мустамликавӣ ваколатҳои ғавқулода гирифтанд. Онҳо метавонистанд ҳар касеро, ки барои ҳукумат шубҳанок намояд, ҳабс карда, ба суд кашанд. Ин кирдори маъмурияти мустамликавӣ дар сар то сари мамлакат эътирози мардумро ба вучуд овард.

Огози болоравии ҳаракати миллию озодихоҳӣ дар Ҳиндустон дар шароити нав сурат мегирифт. Бинобар ин, Конгресси миллии Ҳиндустон ба ҳулоса омад, ки империализми англис танҳо тавассути ҳаракати оммавӣ ба гузашт розӣ мешавад. Ба ҳамин хотир КМҲ ба густариш додани муборизаи оммавӣ шурӯъ кард. Яке аз шаклҳои муборизаи оммавии ин ҳизб муқобилат бидуни зӯрварӣ «Сатиаграҳа» («Истодагарӣ дар ҳақиқат») буд.

Ҷаъолияти инқилобии Маҳатма Карамчанд Ганди. Муқобилат бидуни зӯрвариро Маҳатма Ганди ханӯз аз соли 1916 таблиғ мекард. Маҳатма Ганди дар мамлакат роҳбари Конгресси миллии Ҳиндустон эътироф шуд ва таълимоти ӯ дар бораи роҳҳои муборизаи озодихоҳии Ҳиндустон гоյи расмӣ ин ҳизб гардид. Шурӯъ аз соли 1918 Конгресси миллии Ҳиндустон ба ҳизби оммавии зидди империалистӣ мубаддал гардид. Маҳатма Ганди ҳамчун сарвари Конгресс намоишҳои оммавии мардуми Ҳиндустонро ташкил мекард. Ин тадбир барои ба муборизаи миллию озодихоҳӣ ҳамроҳ шудани табақаҳои васеи аҳолии мамлакат мусоидат менамуд.

Ақидаҳои Маҳатма Ганди барои ҳамаи табақаҳои ватанпарвари Ҳиндустон наздик ва фаҳмо буданд. Дар ақидаҳои сиёсии Маҳатма Ганди тамаддуни буржуазӣ ва саноати мошинӣ ба зерӣ танқиди саҳт гирифта шудааст. Ӯ қонибдори истехсолоти қосибую хунаремандӣ буд. Маҳатма Ганди маҳз онҳоро воситаи эҳёи иқтисодии Ҳиндустон медонист.

Маҳатма Ганди дар пеши худ вазифа гузошт, ки ҳамаи синфи табақаҳои қомеаи Ҳиндустонро барои мубориза бар зидди империализми Англия муттаҳид созад. Вай муқобили муборизаи синфӣ буда, буржуазияи Ҳиндустонро роҳбари табиӣ ҳаракати зидди империалистӣ меҳисобид.

Бо даъвати Махатма Ганди моҳи апрели соли 1919 дар Панҷоб, Музофотҳои Муттаҳида, Бихор, Бангола ва Мадрас бар зидди қонуни Роуллетта гирдиҳамоию рохпаймоиҳо доир гардиданд. Дар намоишҳо буржуазияи хурд, коргарон, хизматчиён ва ҷамоаҳои асосии динӣ ширкат меварзиданд. Мусалмонҳо ба ин ҳаракат барои он ҷамъ шуданд, ки империализми Англия мехост Туркияро пора-пора кунад. Султони Туркия сарвар, яъне халифаи динии мусулмонон ҳам буд. Аз ин рӯ, уламои дини мусулмонони Ҳиндустон мусулмонони ҳамаи мамлакатҳоро даъват намуданд, ки ба хифзи султони Туркия бархезанд. Ин даъват аз ҷониби оммаи мусулмонҳо ҳамчун як ишора барои иштирок дар намоишҳои зиддиимпериалистӣ қабул гардид. Ғайр аз ин, мусулмонҳои Ҳиндустон ба халқи Афғонистон, ки бар зидди истилогарони Англия мубориза мебуданд, хайрхоҳ буданд.

Ба ҳаракати зидди империалистӣ ҳодисаи моҳи апрели соли 1919 дар Амритсари Панҷоб рӯйдодда қувват бахшид. Ҳукуматдорони англис аз он шаҳр ду нафар сарвари ҳаракати миллию озодихоҳии Ҳиндустон - Китч-лу ва Сатапаларо пеш карданд. Бо нияти эътироз зидди ғайриқонунӣ пеш карда шудани ин ду нафар дар майдони Ҷалианвала-Багии ин шаҳр гирдиҳамоии 20-ҳазорнафара ба амал омад. Лашкари англис рохҳои даромад ба майдонро баста, ба сӯи ҷамъомадагон оташ кушод. Дар натиҷа садҳо нафар одамон ҳалок шуда, ҳазорон нафар захм бардоштанд. Ҷавобан ба ин дар тамоми мамлакат намоиши эътирозии мардум ба амал омад. Дар Лохур намоиш ба шӯриш табдил ёфт. Воқеаҳои Панҷоб ба тамоми рафти минбаъдаи ҳаракати миллию озодихоҳии Ҳиндустон таъсир расонданд. Дар Бомбай, Аҳмадобод, Калкутта ва шаҳрҳои дигари Ҳиндустон намоишҳои оммавӣ сар шуданд.

Қонун дар бораи идораи Ҳиндустон. Бо вучуди ин империализми англис аз мақсадҳои сиёҳи худ даст намекашид. Парламенти Англия «Қонун дар бораи идораи Ҳиндустон»-ро тасдиқ намуд. Ин воқеа вазъро дар Ҳиндустон боз ҳам тезу тундтар кард. Мувофиқи ин ислохоти конституционӣ Ҳиндустон ҳамчун мустамлика мондан гирифт. Вале бо мақсади дар Ҳиндустон мустаҳкамтар кардани мавқеи худ Англия шумораи интиҳобқунандагонро ба маҷлиси қонунгузори марказӣ ва музофотҳои он зиёд кард. Ба ҳиндустиҳои дар мақомоти ҳокимияти иҷроия мансабҳо ҷудо карда шуданд. «Қонун дар бораи идораи Ҳиндустон» низоми нави интиҳоботро муқаррар кард. Мувофиқи ин низоми, барои ҳар як ҷамоаи калонтарини динии Ҳиндустон - ҳиндуия ва ислом дар мақомоти қонунгузор теъдоди ҷойҳо муайян карда шуд.

Бо мақсади эътироз бар зидди дар Ҳиндустон гузаронида шудани ислохоти конституционӣ тобистони соли 1920 Конгресси миллии Ҳиндустон дар зери роҳбарии Махатма Ганди маъракаи итоатнакунии шаҳрвандӣ ташкил намуд, ки шиори он «сварача» - «истиклол» буд. Молҳои англисӣ харидорӣ намешуданд. Мардуми ҳинду аз қор дар муассисаҳои англисӣ даст кашиданд. Дар баъзе маҳалҳо қаторҳо аз ҳаракат бозмонданд.

Соли 1922 дар маҳаллаи Чаури-Чаура аҳолии маҳаллӣ аз кирдори мустамликадорон ба қаҳру ғазаб омада, якҷаҳд нафар пулисро қатл карданд. Принципи мубориза бидуни зӯрвариро дастури амал қарор дода, Конгресси миллии Ҳиндустон ба қарор омад, ки мардум муқобилатро бар зидди ҳукумати Англия бас карда, аз паси қор равад, андозхоро пардозанд ва ғайра. Бо ҳамин давраи аввали баъдиҷангии болоравии ҳаракати миллию озодихоҳии халқҳои Ҳиндустон анҷом пазируфт.

Ҳиндустон дар солҳои 1923 – 1927. Дар ин солҳо дар Ҳиндустон сармоядорӣ милли густариш ёфт. Шумораи фабрикаҳои, ки ба сармоядорони ҳиндӣ тааллуқ доштанд, афзуд. Вале сармояи инхисорҳои англисӣ ба воситаи бонкҳо ва идораҳои намоёндагии худ ба ворид намудани таҷҳизот, қарз ва воситаҳои дигари муҳими рушди соҳибкорӣ ҳиндӣ назорат мекард. Дар баробари ин, рақобат дар байни сармояи Англия ва Ҳиндустон махсусан дар бозори молҳои бофандагӣ пурзӯр шуд. Барои бо молҳои бофандагии соҳибкорони ҳиндӣ рақобат карда тавоништан нархи аслии молҳои истеҳсолкардари кам кардан лозим буд. Бо ҳамин мақсад соҳибкорои англис қисме аз қорғароиро аз қор пеш мекарданд. Ҳукумати Англия барои ширкатҳои англисӣ, ки дар Ҳиндустон молҳои худро мефурӯхтанд ва ё ба Англияю дигар давлатҳо мебароваранд, арзиши 1 рупияи ҳиндиро ба 1 шиллингу 6 пенс баробар кард, яъне нисбат ба пештара қимматтар. Ин имтиёз танҳо ба молҳои ширкатҳои соҳибкорони англис дахл дошт. Аз чунин чораи молиявии ғаразнокӣ ҳукумати Англия соҳибкорони англис ғоида меиданду соҳибкорони ҳиндӣ зарар.

Ҳукуматдорони Англия таъқибот бар зидди созмонҳои ҷамъиятию сиёсӣ ва махсусан бар зидди КМҲ-ро давом меоданд. Созмонҳои зиёде маҳаллии Конгресс торумор карда шуданд. Аз миллион нафар аъзои КМҲ ҳамагӣ чандсад ҳазор нафар бокӣ монд. Мустамликадорони Англия барои паст кардани ҳаракати миллию озодихоҳии халқҳои Ҳиндустон аз омилҳои динӣ устакорона истифода мебуданд. Созмонҳои

Расми 58. Маҳатма Карамчанд Ганди бо оилааш

динию мазҳабии Ҳинду - «Маҳасабҳо» ва Лигаи мусулмонро бо ҳам ҷанг меандохтанд. Соли 1923 дар байни ин ду ҷамоаи динӣ задухӯрд ба амал омад. Лигаи мусулмонӣ маъракаи ба дини мусулмонӣ гардонидани пайравони дини ҳиндуияро оғоз кард. Ҳинду - «Маҳасабҳо» низ мусулмонҳоро ба дини ҳиндуия даъват мекард.

Дар шароити сустшавии муборизаи озодихоҳӣ дар Конгресси миллии Ҳиндустон дар масъалаи

интихоби рохҳои ин мубориза ягонагӣ набуд. Бинобар ин, КМХ ба се гурӯҳ тақсим шуд. Гурӯҳи ростгаро, ки онро ҷонибдорони тағйирот менамуданд, талаб мекард, ки аз муборизаи оммавӣ даст кашавад, бо роҳи ҳамкории «конституционӣ» бо маъмурияти британи ба сӯи «Сварача» ҳаракат карда шавад. Арбоби намоёни ин гурӯҳ Мотилал Неру буд. Гурӯҳи ростгаро Ҳизби Сварачаро таъсис дод, ки баъди чанде он аз Конгресс баромад.

Ба гурӯҳе, ки «муҳолифони дигаргуниҳо» ном гирифта буд, Махатма Ганди роҳбарӣ мекард. Ин гурӯҳ ҷонибдори тақия ба омма буд. Ганди бар он ақида буд, ки бояд фаъолияти Конгресси миллии Ҳиндустон ба шароити нави сиёсӣ мутобиқ карда шавад. Бинобар ин, ӯ «Барномаи бунёдкорӣ»-ро пешниҳод кард. Нуктаҳои асосии ин барнома чунинанд: таблиғоти бофандагии касбӣ, мубориза бар зидди майпарасти, барҳам додани зуҳуроти тоқатнопазирӣ нисбат ба махавҳо.

Расми 59. Роҳбарони Конгресси миллии Ҳиндустон. Аз чап ба рост: Лаъл Лаҷпал Рой, Бал Гандахар Тилак, Бетин Чандра Пал. Соли 1918

он Ҷавохирлал Нехру ва С.Ч.Бос буданд. Гурӯҳи чапгаро аз сиёсати роҳбарони КМХ норозӣ буда, Сварачачиёро маҳкум мекард. Чапгароён тақозо мекарданд, ки муборизаи оммавии зиддиимпериалистӣ ҷоннок карда шавад. Ин гурӯҳ бештар ба ҳаракати коргарӣ ва кишоварзӣ тақия мекард.

Ҳаракати коммунистӣ ба Ҳиндустон ҳам омад. Дар ин ҷо баъди Ҷанги Якуми Ҷаҳон чандин маҳфили коммунистӣ амал мекард. Моҳи декабри соли 1925 дар шаҳри Канпур Конфронси коммунистони Ҳиндустон баргузор гардид ва Ҳизби коммунистии Ҳиндустон ташкил карда шуд.

Соли 1923 – 1927 ҳаракати миллию озодихоҳии халқҳои Ҳиндустон давраи бухронро аз сар мегузаронид. Бо вучуди ин, табақаҳои фақири

воситаи аз фақирӣ ва гуруснагӣ наҷот додани деҳқонон эълон карда шуд. Хамаи конгрессчиён ва ҷонибдорони ҳаракати зиддиимпериалистӣ сару либоси ҳудро танҳо аз газвор дӯхта мепӯшиданд. Соли 1925 дар зери сарпарастии КМХ Созмони умумиҳинди касибони газворбоф таъсис дода шуд. Конгресс инчунин чанд маъракаи хифзи ҳуқуқи инсонии махавҳоро доир кард.

Дар конгресс гурӯҳи сеюм - қаноти чапгаро ҳам ташкил ёфт, ки роҳбарони

мамлакат - коргарон ва кишоварзон ба таври муташаққил ҳам набошад, бар зидди мустамликадорони англис мубориза мебурданд.

Ҳиндустон дар солҳои 1928 – 1933. Бухрони иқтисодии ҷаҳонии солҳои 1929 – 1933 ба вазъи иқтисодӣ ва сиёсии Ҳиндустон таъсири калон расонид. Ҳиндустони мустамлика, ки ба бозори умумиҷаҳонии сармоядорӣ ворид шуда буд, ба бухрони иқтисодии хеле саҳт гарифтор шуд. Англия ҳаракат мекард, ки вазнинии бухрони иқтисодиро ба гардани мустамликаҳои худ, аз он ҷумла ба Ҳиндустон бор кунад. Бухрон нархи маҳсулоти кишоварзии Ҳиндустонро хеле паст кард, боиси кам шудани киштзори парвариши зироатҳо, афзоиши қарзи кишоварзон ва безамину муфлисшавии минбаъдаи онҳо гардид. Якҷанд музофоти Ҳиндустонро гуруснагии шадид фаро гирифт.

Аз бухрон саноати Ҳиндустон низ зарари калон дид. Муфлисшавии оммавии қосибон ва қиёми сармоядорони хурду миёна сар шуд. Барои аз бухрон раҳо ёфтани сармоядорон шумораи коргарон ва хизматчиёни корхонаҳо яшнро кам мекарданд.

Дар натиҷаи ин чора музди меҳнат кам, шиддатнокии меҳнат баланд ва шумораи бекорон зиёд шуд. Пастшавии нархи маҳсулоти кишоварзӣ ва ҷораҳои соҳибкорон ба онҳо имкон доданд, ки аз ҳисоби нисбат ба маҳсулоти кишоварзӣ баландтар будани нархи маҳсулоти саноатӣ сармояи бештар ба даст оварда, барои васеъкунии истехсолот ба қор баранд. Ин амал ба марказонида шудани сармоя, ба вучуд омадани корхонаҳои инҳисорӣ мусоидат кард. Инҳисорҳои ҳиндӣ дар ҷараёни ба Ҳиндустон воридшавии сармоя ва ҳамқорӣ бо сармоядорони қоричӣ ташаққул меёфтанд. Онҳо инчунин бо сармояи тичоратии судхӯрӣ, заминдорӣ қалон ва ҳоқимони маҳаллӣ робита доштанд.

Англия бо роҳи фиребу найранг меҳост, ки ҳукмронии худро дар Ҳиндустон давом бидиҳад. Соли 1928 лорд Саймон ба Ҳиндустон сафар кард. Вай бояд Конститутсияи Ҳиндустонро таҳия мекард. Лекин дар ҳайати комиссия ягон ҳинду набуд. Чунин муносибати мустамликадорон мавҷи пурзӯри эътирози мардуми ин мустамлиқаро ба вучуд овард.

Дар солҳои бухрони иқтисодӣ дар Ҳиндустон ҳаракати қорқарӣ авҷ гирифт. Масалан, моҳи апрели соли 1928 дар ш. Бомбай то 150 ҳазор нафар бофандагон қоршиқани қарданд. Онҳо баланд бардоштани музди меҳнат ва аз қорхонаҳо пеш нақардани қорқаронро талаб менамуданд.

Бо мақсади маҳв қардани ҳаракати миллию озодихоҳии ҳалқи Ҳиндустон маъмурияти мустамликавӣ солҳои 1929 – 1939 аз болои 32 нафар арқоби ҳаракати миллию озодихоҳӣ парвандаҳои қиноӣ қушода, ба додқоҳ пешниҳод намуд. Муқофияи додқоҳӣ аз рӯи ин парванда қариб қор сол давом қард.

Усулҳои муборизаи Конгресси миллии Ҳиндустон созмонҳои пинҳон амалқунандаро қонё қарда наметавонист. Онҳо роҳҳои диқарро интиқоб қарданд. Масалан, Созмони сотсиалистии Қумхурии Ҳиндустон террорро воситаи бехтарин мешуморид.

Моҳи апрели соли 1929 як гурӯҳи ин созмони террористӣ бинои марказии Маҷлиси қонунгузоро тарконд. Иштирокчиёни ин тарқиш дастгир ва ҳабс карда шуданд. Дар шаҳру музофотҳои гуногуни Ҳиндустон барои ҳифзи террористони ҳабсшуда гирдиҳамоиву намоишҳо баргузор гардиданд. Додгоҳ ба террористон ҷазои саҳт дод. Роҳбари созмон Бҳабат Сингх қатл карда шуд.

Ҳаракати пинҳонкории террористӣ натиҷаи мусбат надод. Бо ҳамин Созмони сотсиалистии Ҷумҳурии Ҳиндустон мавҷудияташро қатъ кард.

Аз тарафи Конгресси миллии Ҳиндустон интиҳоб карда шудани усулҳои муборизаи миллию озодихоҳӣ дуру дароз давом кард. Ин ҳизб оқибат ба ҳулоса омад, ки ҳамаи неруҳои ватанпарварро муттаҳид кардан лозим аст. Ин буд, ки конфронси яқояи ҳизбҳои гуногуни Ҳиндустон таҳти роҳбарии Мотилол Неҳру кумитаи муштараке интиҳоб кард. Ин кумита лоиҳаи Конститутсияи Ҳиндустонро таҳия намуд, ки дар он ба Ҳиндустон дода шудани ҳуқуқи доминионро пешбинӣ карда буд. Моҳи декабри соли 1928 лоиҳаи Конститутсияи Ҳиндустон аз тарафи иҷлосияи Конгресси миллий тасдиқ карда шуд. Вале қисмати чапгарои Конгресс муҳолифи ин конститутсия баромада, истиклоли пурраи Ҳиндустонро тақозо намуд. Соли 1929 дар Лоҳур иҷлосияи навбатии КМҲ баргузор гардид, ки он дар бораи зарурати то ба даст овардани истиклоли Ҳиндустон идома додани мубориза қарор қабул кард.

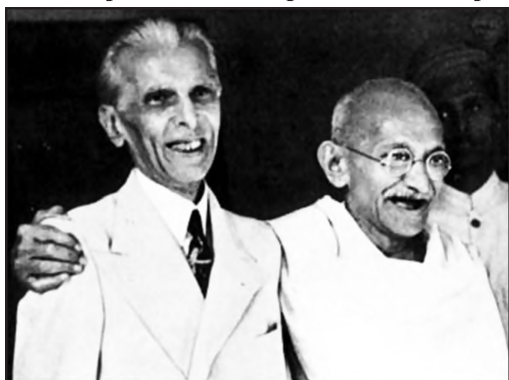
Моҳи марти соли 1930 Маҳатма Ганди ҳамроҳи гурӯҳи начандон калони ҷонибдорони худ аз Аҳмадобод ба деҳаи Дандии воқеъ дар соҳили баҳри Араб рафта, дар он ҷо оби шӯрро бухор карда, намаки хушк ҳосил намуд. Ин иқдоми Маҳатма Ганди чунин маъно дошт, ки аз ҳамон рӯз расман инҳисори Англия дар Ҳиндустон ба намак барҳам дода шуд. Миёнаҳои моҳи апрели ҳамон сол маъракаи расмии итоатнакунии шаҳравандӣ аз нав оғоз ёфт. Мардуми Ҳиндустон аз итоат ба маъмурияти англисӣ даст кашид. Импералистони англис хостанд, ки маъракаи итоатнакунии шаҳравандии мардуми Ҳиндустонро фуру нишонанд. Бо ҳамин мақсад моҳи майи соли 1930 Конгресси миллии Ҳиндустонро гайриқонунӣ эълон карданд. Маҳатма Ганди, Мотилол Неҳру, Ҷавоҳирлол Неҳру, роҳбарони дигари Конгресс ва зиёда аз 60 ҳазор нафар иштирокчиёни ҳаракати миллию озодихоҳӣ ба маҳбас андохта шуданд. Сарфи назар аз ин террор, онҳо ҳаракати итоатнакунии шаҳравандиро манъ карда натавонистанд. Итоатнакунии шаҳравандӣ музофоти Шимолу Ғарбии наздисарҳадӣ ва шаҳри калонтарини он - Пешоварро ҳам фаро гирифт. Дар ин ҷо итоатнакунии шаҳравандӣ ба шӯриш табдил ёфт ва шаҳр ба дастии шӯришчиён гузашт. Мустамликадорон танҳо баъди ду ҳафта тавонистанд, ки ҳокимияти худро дар ин шаҳр аз нав барқарор кунанд.

Вазъ дар бисёр шаҳру музофотҳои Ҳиндустон ноором буд. Аз ҳамин сабаб тобистони соли 1930 ҳукуматдорони мустамликавӣ дар шаҳрҳои Пешовар, Шолапур, Читтагонг, Бомбай, Калкутта, Мадрас ва баъзе шаҳрҳои дигари Ҳиндустон вазъи фавқулода эълон карданд.

Тобистони соли 1931 дар шаҳри Лондон бо иштироки намояндагони хизбу ҷамоаҳо ва сарварони музофотҳои Ҳиндустон конфронси «Мизи мудаввар» баргузор гардид. Дар конфронс намояндаи Конгресси миллии Махатма Ганди иштирок дошт. Империалистони англис дар ин конгресс кӯшиш намуданд, ки иттифоқи худро бо сарварони музофотҳои Ҳиндустон мустақкам карда, дар байни аҳзоби динии хиндуия ва ислом тухми низоъ қоранд. Кӯшиши Махатма Ганди барои ба сари мақсади ягона овардани ҳамаи намояндагони Ҳиндустон натиҷаи мусбат надод. Ӯ конфронсро тарк карда, ба Ҳиндустон омад ва бо қарори Кумитаи корғарии Конгресси миллии маъракаи нави итоатнакунии шаҳрвандиро доир кард. Мустамликачиён Махатма Ганди ва ҳамаи иштирокчиёни иҷтимоии навбатии Конгрессро ба ҳабс гирифтанд. Дар ҳабс Махатма Ганди ҳамчун эътироз ба қарори ҳукумати мустамликавӣ дар бораи ба ҷамоаи алоҳида ҷудо кардани маҳавҳо гуруснагӣ эълон кард. Ҷарчанд ин гуруснанишинии Махатма Ганди дар як қатор шаҳру музофотҳо ошӯбҳои алоҳидаро ба вуҷуд овард, вале аз соли 1931 ҳаракати миллию озодихоҳии халқи Ҳиндустон рӯ ба таназзул ниҳод.

Ҳиндустон дар арафаи Ҷанги Дуюми Ҷаҳон. Сарфи назар аз ақибмонӣ, Ҳиндустон яке аз мустамликаҳои аз ҷиҳати саноат тараққиқардатарини Англия ба ҳисоб мерафт. Дар солҳои пеш аз Ҷанги Дуюми Ҷаҳон шумораи корхонаҳои бофандагӣ ва истеҳсоли маъдан зиёд шуд. Иттиҳодияҳои инҳисории қаблан ба вуҷуд омада мустақкамтар шуда, инҳисорҳои нав тавлид ёфтанд.

Болоравии сармоядории миллии дар байни буржуазияи Ҳиндустон ва сармоядорони хориҷӣ барои ба даст овардани бозори дохилӣ рақобати тезтунде ба вуҷуд овард. Барои дар ин мубориза мустақкам кардани мавқеи инҳисорҳои англисӣ, соли 1936, ҳукуматдорони мустамликавӣ қонун дар бораи идораҳои намояндагиро тасдиқ намуданд. Ин қонун имкон меод, ки аз ҳисоби кам кардани даромади соҳибкорони хиндӣ даромади инҳисорҳои англисӣ зиёд карда шавад.

Расми 60. Муҳаммадалиш Ҷинноҳ ва Махатма Ганди

Бо мақсади назорат ба сармояи Ҳиндустон англисҳо дар ин ҷо Бонки захираи Ҳиндустонро таъсис доданд. Бонки мазкур сармояи Ҳиндустонро истифода бурда, ба саноати он қарз намедод. Ин кирдори Бонки захираи Ҳиндустон ба таври сунъӣ рушди саноати Ҳиндустонро бозмедошт.

Сарфи назар аз ин монеаҳо, сармоядорони хиндӣ тавонистанд, ки

мавқеи сармояи хориҷиро дар Ҳиндустон як дараҷа суғай гардонанд. Ба саноат воридшавии сармояи хориҷӣ оғоз ёфт. Ин иқдоми мусбат дар навбати аввал дар саноати коркарди ҷуд дида мешуд. Соли 1938 чандин конҳои маъдан ва ангишт аз дасти англисҳо ба соҳибкорони Ҳиндӣ гузаштанд. Сарфи назар аз пирузӣҳои сармоядорони Ҳиндӣ, мақоми роҳбарӣ дар иқтисоди Ҳиндустон ханӯз ҳам дар дасти инхисорҳои англисӣ буд.

Мустамликадорони Англия ба ҳаракати миллию озодихоии Ҳиндустон зарба зада, баъд зӯрвариро бар зидди истиклолхоҳони ин мустамлика пурзӯр карданд. Созмонҳои демократӣ ва миллиро манъ ва арбобони зиёди муборизаи миллию озодихоии Ҳиндустонро ҳаёс карданд.

Ин вақт дар байни нерӯҳои миллии Ҳиндустон ягонагӣ набуд. Ҳар кадом манфиатҳои миллат ва ё динро Ҳимоя мекард. Масалан, Лигаи мусулмонон, ки роҳбараш Муҳаммадали Чиноҳ буд, барои ташкили давлати Покистон мубориза меборд.

Соли 1935 ҳукуматдорони Англия «Қонун дар бораи идораи Ҳиндустон»-ро қабул карданд. Ин қонун дар ҳолати мустамликавӣ мондани Ҳиндустонро қонунӣ гардонд. Ду иҷлосияи дар соли 1936 баргузоргардидаи Конгресси миллии Ҳиндустон ҳамчун вазифаҳои асосӣ мубориза бар зидди «конституцияи гуломона» ва тақозо роҷеъ ба интиҳоб кардани Маҷлиси муассисони Ҳиндустонро дар асоси интиҳоботи умумӣ ба миён гузоштанд.

Расми 61. Муҳаммадали Чиноҳ

Расми 62. Муҳаммад Иқбол

Ҳамин тариқ, дар арафаи Чанги Дуюми Чахон ҳаракати миллию озодихоии халқҳои Ҳиндустон вусъат пайдо кард. Ин ҳолат барои дар Ҳиндустон тавлид ёфтани ҷабҳаи муштаракӣ зиддиимпериалистӣ шароити зарурӣ фароҳам меовард.

Мутафаккири бузурги Ҳиндустон Муҳаммад Иқбол дар ташаккули бедории миллии халқҳои Ҳиндустон макоми хосса дошт. Ӯ мардуми Ҳиндустон ва тамоми Шарқро даъват мекард, ки аз хоби гарон бархезанд ва истиқлоли давлатӣ ба даст оранд.

Савол ва супориш

1. Огози давраи муосири Ҳиндустонро чӣ гуна дарёфтед? 2. Дар бораи ислоҳоти Монтею - Чемсфорд ва Роуллетта чӣ медонед? 3. Оё қонунҳои оид ба Ҳиндустон қабулкардаи Англия вазъи ҷамъиятию сиёсии Ҳиндустонро муътадил гардонданд? 4. Дар бораи фаъолияти инқилобии Махатма Ганди мухтасар маълумот диҳед. 5. Соли 1919 дар Амритсар чӣ воқеа рӯй дод? 6. Маъракаи «итоатнакунии шаҳрвандӣ» ва «хунсои молҳои англисӣ»-ро шарҳ диҳед. 7. Ҳукуматдорони мустамликавӣ бар зидди созмонҳои ҷамъиятию сиёсии Ҳиндустон чӣ тавр мубориза мебуданд? 8. Дар байни созмонҳои ду дини асосии Ҳиндустон - «Махасабха» ва Лигаи мусулмонон кай бархӯрд ба амал омад? 9. Ҳиндустон дар арафаи Ҷанги Дуюми Ҷаҳон дар қадом ҳолат қарор дошт?

§ 21. ҶАНГИ СЕЮМИ АНГЛИЯЮ АФҶОНИСТОН ВА ИСТИҚЛОЛИ ДАВЛАТИИ ҚИШВАР

Расми 63. Харитаи Афғонистон

Сохибистиқлол гардидани Афғонистон. Дар Афғонистон ҳаракати миллию озодихоҳӣ бар зидди Англия нигаронида шуда буд. Дар ин мубориза неруҳои гуногуни ватанпарвар ширкат варзиданд. Лекин неруи аз ҳама суботқору дорои ақидаҳои пешқадам Ҷавонафғонҳо буданд. Иштирокчиёни ин ҳаракат баҳри истиқлоли Афғонистон ва амалӣ кардани ислоҳоти идораи давлатӣ, иқтисод ва маданият мубориза мебуданд.

Расми 64. Шоҳи Афғонистон – Ҳабибуллоҳон

зи чамбият - Пирафғонҳо низ муҳолиф буданд. Ин нуру дар зери шиори «хифзи исломи азали», дар Афғонистон маҳдуд кардани нуфузи хориҷиёро тақозо мекард.

Дар солҳои 1919 – 1929 вазъи тичорати хориҷии Афғонистон вазнин гардид ва аз ҳамин сабаб даромади гумрукӣ кам шуд. Барои ҷуброни он ҳукумати амир Ҳабибуллоҳон дар мамлакат андозҳои нав ҷорӣ намуд. Ин иқдом вазъи бе ин ҳам вазнини мардумро боз ҳам вазнинтар кард. Бо сабаби камшавии маош дар артиш боз норизоии хизматчиёни ҳарбӣ меафзуд.

Моҳи феввали соли 1919 Ҳабибуллоҳон дар натиҷаи табaddулотӣ давлатӣ кушта шуд. Баъд аз чанд рӯзи мубориза ба тахт яке аз писарони Ҳабибуллоҳон – Амонуллоҳон нишаст. Амири нав бо Ҷавонафғонҳо алоқаи зич дошт. Аз ин рӯ, аҳолии Кобул ва артиш ба Амонуллоҳон изҳор доштанд, ки ўро дастгирӣ мекунанд. Амонуллоҳон ва ҷонибдорони ў ваъда доданд, ки ба истиклоли Афғонистон муваффақ шуда, дар мамлакат ислоҳот мегузаронанд.

28-уми феввали соли 1919 Амонуллоҳон истиклоли Афғонистонро эълон кард. Ин хабар дар мамлакат бо хушию хурсандӣ истикбол гардид.

Ҷавонафғонҳо чандон зиёд набуданд. Бо вучуди ин, барномаи фаъолияти онҳо ба аксари ҷомеаи Афғонистон наздик ва фаҳмо буд.

Роҳбарони Афғонистон барои вусъат ёфтани муборизаи миллию озодихоҳӣ ба ҳаракати Ҷавонафғонҳо ва нуруҳои дигари мамлакат имкон наметоданд. Режими Ҳабибуллоҳон бо ҳукуматдорони Англия созиш мекард.

Сиёсати Ҳабибуллоҳон, ки ба барҳам додани ҳолати ниммустамликавии Афғонистон зид буд ва имкон медод, ки мавқеи сармоияи Англия дар иқтисоди Афғонистон мустаҳкам шавад, норизоии ҳаракати Ҷавонафғонҳо ба вучуд меовард. Ба ин кирдори ҳукумат на танҳо Ҷавонафғонҳо, балки арбобони бонуфу-

Расми 65. Шоҳи Афғонистон Амонуллоҳон

Амонуллохон ҳамчун чораҳои таъхирнопазир маоши аскару афсаронро зиёд кард ва гумруки дохилиро барҳам дод.

То аввали моҳи марти соли 1919 ҳокимияти Амонуллохон дар тамоми мамлакат қорӣ шуд.

3-юми марти соли 1919 ҳукумати Афғонистон ба ҳукуматдорони Британияи Кабири дар Ҳиндустон буда дар бораи аз нав баррасӣ кардани муносибатҳои тарафҳо - байни Англияю Афғонистон, дар асоси баробарҳуқуқӣ муроҷиат кард. Вале дар ҷавоби баъд аз якуним моҳ ба Қобул расида аз Амонуллохон талаб карда мешуд, ки шартҳои созишномаи асоратовари қаблӣ риоя шаванд. Маълум буд, ки госибони Англия нияти ба Афғонистон ташкил кардани таҷовузро доранд.

Дар мустаҳкам кардани мавқеи байналмилалии Афғонистон ва пешгирӣ намудани таҷовузи Англия ҳукумати Амонуллохон ба ҚШСФР (Чумхурии Шӯравии Федеративии Сотсиалистии Русия) умед мебаст. Русияи Шӯравӣ истиқлоли Афғонистонро ба расмият шинохт. Дар байни Афғонистон ва ҚШСФР муносибатҳои дипломатӣ барқарор гардида, дар ин бора созишнома ҳам ба имзо расид. Русияи Шӯравӣ ваъда дод, ки дар мубориза бар зидди империализм ба Афғонистон ёрӣ хоҳад расонд.

Ҷанги сеюми Англия бар зидди Афғонистон. Моҳи майи соли 1919 Англия зидди Афғонистон ҷанги сеюми истилогарона оғоз кард. Артиши хуб мусаллаҳ ва аз ҷиҳати шумора чандин баробар зиёди Англия аз самти Хайбар ба қаламрави Афғонистон зада даромад ва ният дошт, ки Қобулро ишғол кунад. Артиши Афғонистон, ки дар сарҳадҳои ҷанубӣ ва ҷанубу шарқӣ мустақар буд, аз ҳисоби қабिलाҳои маҳаллӣ пурра гардида, ба таҷовузкорон муқобилати шадид нишон медод. Неруҳои харбии Русияи Шӯравии дар Осӣи Марказӣ буда бар зидди сипоҳиёни англис ба ҳучум гузаштанд. Миёнаҳои моҳи майи соли 1919 қабिलाҳои пашту бар зидди англисҳо шӯриш бардоштанд. Ин вақт дар Ҳиндустон ҳаракати миллию озодиҳои зидди Британияи Кабир боз ҳам вусъат ёфта, ахvoli англисхоро дар Афғонистон вазнин кард.

Ҷамаи ин Англияро маҷбур сохт, ки баъди як моҳи оғози ҷанг, 3-юми июни соли 1919 бо афғонҳо дар бораи сулҳ гуфтушунидро сар кунад. Созишномаи пешакии сулҳи байни Афғонистон ва Англия 8 августи ҳамон сол дар шаҳри Равалпиндии Ҳиндустон ба имзо расид. Мувофиқи ин созишнома Англия истиқлоли давлатии Афғонистонро эътироф кард. Истиқлоли Афғонистонро чандин давлати дигари ҷаҳон, аз он ҷумла Эрон, Туркия ва ҚШСФР низ эътироф намуданд ва дар байни онҳо муносибатҳои дипломатӣ барқарор гардид. Созишномаи ниҳони сулҳи Англия ва Афғонистон моҳи ноябри соли 1921 баста шуд.

Вазъи дохилии ҳукумати Ҷавонафғонҳо. Дар шароити истиқлоли давлатӣ солҳои 20-ум дар Афғонистон ислоҳоти муҳим доир гардид. Мақсад аз ислоҳот рушди иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва идораи самаранокӣ

давлати Афғонистонро таъмин кардан буд. Зимни ислохот дастгоҳи идораи марказӣ ва маҳаллӣ мустаҳкам шуд. Соли 1923 Конститутсияи якуми Афғонистон эълон гардид, ки дар он дахлнопазирии моликият ва манзил, дар назди қонун баробар будани шаҳрвандон ва ҳуқуқҳои дигари шаҳрвандӣ инъикос ёфта буданд. Ҳукумат ҳокимияти хонҳои қабилаҳоро маҳдуд ва ҳуқуқи онҳоро дар ҷамъоварии андози давлатӣ бекор кард. Ҳуқуқи рӯҳониёнро дар масъалаи идораи додгоҳ ва маориф маҳдуд ва шумораи муассисаҳои таълимии дунявиро зиёд кард.

Қонун дар бораи саноат, ки соли 1921 қабул шуд, ба соҳибкорони миллӣ имтиёзҳои калон дод. Ҳукумат дар қори созмон додани ширкатҳои сахҳомӣ мусоидат кард. Соли 1923 Қонун дар бораи замин интишор гардид. Ин қонун заминро ҳамчун моликияти хусусӣ ба соҳибони он дод. Соҳибони заминро ғайр аз андози замин аз уҳдадорихои дигар озод кард. Андози молӣ (натуралӣ)-ро бо андози пулӣ иваз кард.

Солҳои 1927 – 1928 Амонуллоҳон ба хориҷа сафари дуру дароз кард. Дар рафти ин сафар ӯ дар Ҳиндустон, Миср, Туркия, Эрон, ИҶШС ва баъзе давлатҳои дигар хуб таҷрибаи давлатдорӣ омӯхт. Баъди бозгашт кӯшиш кард, ки дар мамлакат фаъолияти ислохотпешагии худро вусъат диҳад.

Сабабҳои сар задани инқилоби мардумӣ дар Афғонистон. Амонуллоҳон дар Афғонистон ислохотро татбиқ кард, ки на ба ҳамаи табақаҳои аҳолии мамлакат маъқул буд. Аз он, махсусан, мардуми одӣ ягон беҳбудии зиндагиро эҳсос накард. Иддае аз арбобони сиёсӣ ва исломӣ низ аз ислохоти Амонуллоҳон норозӣ буданд.

Моҳи августи соли 1928 гурӯҳи калони рӯҳониёни баландмартабаи Кобул, ки дар байни онҳо Қозӣ Абдурраҳмони Пағмонӣ, Қозӣ Фазлулҳақон ва Абдулқодири Пағмонӣ ҳам буданд, ҷамъ 400 нафар тахти роҳбарии М. Сиддиқхони Мучаддадӣ ба муқобили Амонуллоҳон исён бардоштанд. Онҳо Амонуллоҳонро кофир ва бедин эълон доштанд. Баъд ба Пактиё рафта, он ҷо дар байни халқи одӣ муҳтавои ин қарори худро ташвиқу тарғиб карданд. Онҳо мехостанд, ки мардуми Пактиё пешниҳодотро барои гирифтани пеши роҳи харобгардии Афғонистон ба подшоҳ бифиристанд. Вале қабिलाҳои ҷанубӣ бо ин исёнгарон ҳамроҳ нашуданд. Пас онҳо ба сипоҳиёни дар Гардез буда мурочиат карданд. Фармондеҳони ин артиш пешниҳодро қабул накарданд ва онҳоро дастгир карда, ба ҳукумат супурданд. Амонуллоҳон исёнгаронро қатл кард. Танҳо М. Мучаддадиро ба хоҷири хизматҳои падараш - Шамсулмасоих Мучаддадӣ, ки гозӣ ва мучоҳиди зидди англисҳо буд, раҳм карда, ба ҳабси якумра маҳкум кард.

Гурӯҳи дигар бо сардории генерал М. Нодирхон барои ишғоли тоҷу тахти Афғонистон бар зидди Амонуллоҳон мубориза мебард. Барои расидан ба мақсади худ тирамоҳи соли 1928 дар байни мардуми қабिलाҳои Шарқӣ ҳар гуна варақаю расмҳои Амонуллоҳон ва хонаводаи ӯро беобрӯйкунанда паҳн мекарданд. Ин муҳолифон, аз ҷумла

исбот карданӣ мешуданд, ки малика Сурайё асилзода ва афгон нест. Бо далелҳои зиёди худ Амонуллохонро ба ғарбпарастии дар байни мардуми Афғонистон ва хусусан дар байни духтарону занони афгон паҳн кардани бадахлоқию бешармӣ муттаҳам мекарданд.

Яке аз сабабҳои дигар, ин шӯриши қabilaҳои шинворӣ буд, ҳарчанд он сабаби асосии ин ҳаракат шуда наметавонист.

То соли 1928 бо қарори ҳукумат қabilaҳои Шарқии Афғонистон аз пардохти ҳама гуна андоз ва боҷ ба муҳлати 4 сол озод шуда буданд. Тирамоҳи ҳамон сол ҳукумат қарор баровард, ки қabilaҳои Шарқӣ ҳамаи андозҳои 4 соли қаблан напардохтаре пардозанд.

Ин иқдоми ҳукумат каҳру ғазаби қabilaҳои шинвориро ба вучуд овард. Моҳи декабри соли 1928 ошӯбҳо на танҳо қabilaҳои мазкур, балки тамоми қabilaҳои шарқиро фаро гирифтанд. Дар ин замина ҳатто дар байни қabilaҳои сангухелӣ ва шинворихо задухӯрд ҳам ба амал омад. Шинворихоро аксари қabilaҳои ин минтақа дастгирӣ карданд. Дастаҳои низомии шинворихо аз ҳисоби қabilaҳои дигари ин ҷой ба тезӣ меафзуданд. Шӯришгарон чандин маҳалро ишғол ва аскарони ҳукуматиرو шикаст дода, шаҳри Ҷалолободро муҳосира намуданд.

Оғози инқилоби мардумӣ дар Афғонистон. Тавре ки дар болотар гуфта шуд, ҳукумат Аҳмад Алихонро ба Кӯҳистон ва Кӯҳдоман барои ҷамъоварии аскар фиристод. Ӯ дар Ҷабал-ус-Сироч чиргаи мардуми вилоятҳои шимолро доир намуд. Дар ин чирга намояндагони мардуми Кӯҳдоман, Кӯҳистон, Соланг ва вилоятҳои дигар аз сиёсати иҷтимоии ҳукумат норизой баён намуданд. Сарфи назар аз ин норизой, шимолӣҳо иброз доштанд, ки тайёранд 6 ҳазор аскар ҷамъ карда, ба ихтиёри ҳукумати Амонуллохон бидиҳанд. Дар ин чирга масъалаи «Бачаи Саққо» (ҳукумати Амонуллохон ва душманонаш ин таҳаллуси тахкиромезро ба шахси шучоу некӯкор Ҳабибуллоҳи Қалақонии Кӯҳдоманӣ дода буданд) ҳам ба миён омад. Аҳмад Алихон аз байн бурдани уро тақозо кард. Чанд нафар пешниҳод карданд, ки минбаъд Ҳабибуллохон тавба кунад ва ба қасе қордор нашавад. Вале аксари мутлақи иштирокдорони чирга аз «Бачаи Саққо» пуштибонӣ карданд. Илова бар ин, чирга талаб кард, ки ҳар қасе бо гуноҳи ҳамқорӣ бо «Бачаи Саққо» дастгир ва ба ҳабс гирифта шудааст, бояд ба таъхир озод карда шавад. Ҳукуматдорон ночор бо Ҳабибуллохон тавассути Қуръон аҳду паймон карданд. Мувофиқи ин аҳду паймон Ҳабибуллохон мебоист ба дастаи аскарон сарварӣ карда, дар сарқуб қардани қabilaҳои Шарқӣ ширкат меварзид. Ҳамин тарик, ба Ҳабибуллоҳони Қалақонӣ рутбаи афсарии бригад, 3 ҳазор рупия маоши ҳармоҳа, 81 туфанг ва 200 ҳазор дона тир доданд.

Вале баъди як рӯз аз тарафи ҳукумат аҳдшикани рух дод ва 12-уми декабри соли 1928 дастаи мусаллаҳи Ҳабибуллоҳони Қалақонӣ ба қалъаи

Саройи Хоча ҳамла карда, қӯрхонаи пур аз силоҳро ба даст даровард. Баъди хуб мусаллаҳ шудан дастаи Ҳабибуллоҳони Қалақонӣ ду

*Расми 66. Ҳабибуллохони
Калаконӣ (Бачаи Саққо)*

таксим шуд. Яке бо роҳбарии Саид Ҳусейнхон ба тарафи Чоряккор ва дастаи дигар дар зери роҳбарии худи Ҳабибуллохони Калаконӣ ба ҷониби Кобул раҳсипор гардид.

Саид Ҳусейнхон Чоряккорро ба даст дароварда, бо дастаи 300 - нафара ба сӯи Кобул ҳаракат кард. Дар Кобул тахминан аз 2 то 3,5 ҳазор нафар ихтиёриёни аз Кӯҳистон ва Кӯҳдоман ҷамъшуда чанд рӯз боз сарсонуну саргардон ва дар ҳолати номуайянии буданд. Ин аскарон аз амали Ҳабибуллохони Калаконӣ ва Саид Ҳусейнхон боҳабар шуда, ба яке аз кӯрхонаҳои дигар – Шерпур ҳамла карда, онро ба даст дароварданд ва мусаллаҳ шуданд.

Баъди чор рӯзи аз Саройи Хоча баромадан Ҳабибуллохони Калаконӣ ба Кобул омада расид. Шаҳрро танҳо 11 нафар шогирдони мактаби низомӣ ҳимоя мекарданд. Ҳамаи аскарон барои сарқуб кардани шӯриш ба минтақаи Шарқ рафта буданд. Кобул ба дасти шӯришчиён гузашт.

Ҳукумати Амонуллохон нерӯҳои ҳарбии дар гирду атрофбударо муттаҳид карда, бар зидди Ҳабибуллохони Калаконӣ ва Саид Ҳусейнхон равон сохт. Ба Амонуллохон муяссар шуд, ки тавассути ин қувваҳо шӯришчиёнро ба ақибнишинӣ маҷбур кунад.

Амонуллохон саросемавор тамоми ҷораҳоро меандешид, то ки мавҷи шӯришро паст кунад. Бо назардошти зиддияти пурзӯри мардум маҷмуи ислохоти худро иборат аз 18 модда бекор эълон кард. Баъди ин қисме аз арбобони дини ислом фатво доданд, ки ҳукумати Амонуллохонро дастгирӣ мебояд. Ба зери ин санад 14 нафар рӯҳониёни машҳур ва бонуфузи мамлакат имзо гузоштанд, лекин он пеши роҳи инкилобро гирифта натавонист.

Ғалабаи инкилоб. Тахти роҳбарии Ҳабибуллохон дастаи калони шӯришчиён аз Шакардара то Вазиристон қад-қадӣ кӯҳҳои Хинҷон бо-суръат ба сӯи Кобул ҳаракат карда, баъди чандин залухӯрди наздишаҳрӣ ба Кобул зада даромаданд. То соати 10-и 15-уми январӣ соли 1929 қариб тамоми шаҳр дар дасти шӯришгарон буд. Аскарони ҳукумати таслим ва халъи силоҳ карда шуданд. Майдони хавой низ ба дасти шӯришгарон гузашт. Амонуллохон ҳис кард, ки муковимат дигар ғоида надорад. Бинобар ин, аз вазифаи подшоҳии Афғонистон ба истеъфо рафтани худро эълон карда, тахту тоҷи подшоҳиро ба бародари калониаш Иноятуллохон супорид. Вале подшоҳии Иноятуллохон ҳамагӣ 3 рӯз давом кард.

Иноятуллохони навақас ба тоҷу тахти Афғонистон соҳибшуда хай-атеро иборат аз Муҳаммад Содикхони Мучаллаӣ, Муҳаммад Усмоҳон ва Қозӣ Муҳаммад Акбархон ба назди Ҳабибуллохони Калаконӣ

фиристонд, то ки ӯ подшохи нави Афғонистонро эътироф кунад. Ин ашхос ба чойи он ки супориши Иноятуллохонро ба чо биёранд, ҳар кадом кӯшиш ба ҳарч меод исбот намояд, ки ба вазифаи шоҳи Афғонистон маҳз ӯ сазовортар аст. Вале шахси ба Ҳабибуллохони Калаконӣ наздик – Шерхони Соҳибзода, ки марди оқил ва зирак буд, лаҷоми суҳбатро ба даст гирифта, ба сафирони Иноятуллохон иброз дошт, ки чаро ин вазифаро ҳуди Ҳабибуллохони Калаконӣ ба уҳда нагирад. Охир, маҳз ӯ Кобулро ишғол кард. Ҳамин тариқ, Ҳабибуллохони Калаконӣ 18-уми январӣ соли 1929 шоҳи нави Афғонистон эълон шуд.

Вазъи сиёсии Афғонистон баъди ғалабаи инқилоб. Ҳукумати Ҳабибуллохони Калакониро, ба истиснои як қисми ками музофотҳои Ҷанубӣ ва Шарқӣ, табақаҳои зиёди аҳолии мамлакат дастгирӣ мекарданд.

Ислоҳоти иқтисодию иҷтимоии Ҳабибуллохони Калаконӣ, ки дар эълонии ӯ аз 18-уми январӣ соли 1929 инъикос гардидааст, аз масъалаҳои марказӣ ва муҳимтарин буд. Ин мушкилотро ҳазинаи давлатии иборат аз 18 ҷувол пулҳои тилоиву нукрагии аз тарафи Амонуллохон ва Иноятуллохон ба яғмо бурдашуда боз ҳам мушкилтар кард. Бе маблағи зарурӣ ислоҳотро дар амал татбиқ кардан амри муҳол буд. Ҳабибуллохон тасмим гирифт, ки бар зидди ришвахӯрӣ, ришваситонӣ ва суистеъмол аз вазифа муборизаи беамон барад. Лекин барои иҷрои бомуваффақияти барнома иллатҳои ҷомеа ҳалал мерасониданд.

Бояд гуфт, ки ҳукумати Ҳабибуллохони Калаконӣ аз уҳдаи иҷрои чунин қори мушкил баромада наметавонист, чунки вай алҳол дар сар то сари мамлакат ҳокимияти худро мустаҳкам накарда буд. Гузашта аз ин, дар маҳалҳо ҳоҳталабони нав ба майдон мебаромаданд. 20-уми январӣ соли 1929 дар Ҷалолобод Алӣ Аҳмадхон худро подшоҳи Афғонистон эълон карда, ҳамон замон аз Англия ёрии молиявӣ ҳарбӣ дархост кард, то ки ҳукумати Ҳабибуллохони Калакониро сарнагун созад.

Таҷовузи ҳарбии Иттиҳоди Шӯравӣ бар зидди ҳукумати Ҳабибуллохон. Музокироти Москва барои Амонуллохон мусбат ҳал шуд. Ҷузъу томҳои Шӯравӣ дар шимоли Афғонистон зерӣ роҳбарии В. Примаков ва гумоштаи Амонуллохон - Фулом Набихони Ҷархӣ ба амалиёти ҳарбии зидди ҳукумати Ҳабибуллохони Калаконӣ шурӯъ карда, Мазори Шарифро ишғол карданд.

Артиши ҳукумати Ҳабибуллохони Калаконӣ дар Мазори Шариф бар зидди аскарони шӯравӣ муқовимат карда натавонист ва то 3 ҳазор нафар аскарӣ худро талаф дод.

Баъди ғалаба дар Мазори Шариф аскарони Шӯравӣ ба Кобул раҳсипор шуданд. Дастаи 3-ҳазорнафараи ҳукумати Ҳабибуллохони Калаконӣ бо сардории Саид Ҳусейнхон пеши роҳи аскарони Шӯравиро гирифт, то ки ба Кобул даромада натавонанд. Вале ин даста аз ҷониби аскарони Шӯравӣ дар наздикии Ойбек торумор карда шуд. Аз 3 ҳазор аскарӣ Саид Ҳусейнхон тақрибан 1000 нафар ҷон ба саломат бурданд.

Хабари фирори Амонуллохонро шунида, Хукумати Шӯравӣ чузъу томҳои худро аз Афғонистон баровард, чунки ин «ёрӣ» ба хотири ӯ расонида шуда буд.

18-уми сентябри соли 1929 М. Нодирхон ба воситаи вакили махсуси худ Ҳочӣ Муҳаммад Акбар ба муншии умумии қорҳои хориҷии Ҳиндустон Д. Бора номаи маҳрамона фиристод. Дар он аз Англия ёрии харбӣ хоста, дар баробари ин барои Британияи Кабир дар Афғонистон имтиёзҳои зиёде ваъда кард.

Ӯ баъди ёрии моддӣ, молӣ ва низомии Англия аз ҷумлаи унсурҳои иртиқӣ то 12 ҳазор нафар аскарӣ зархарид чамъ оварда, онҳоро мусаллаҳ кард.

Мухорибаи ҳалқунанда дар байни неруҳои ҳукумати Ҳабибуллоҳони Калақонӣ ва неруҳои М. Нодирхон дар Қобул ва маҳалҳои гирду атрофи он ба амал омад. Дар ин мухориба фармондеҳи бехтарини Ҳабибуллоҳони Калақонӣ Пурдилхон қаҳрамонона ҳалок шуд.

Ҳабибуллоҳони Калақонӣ бо дастаи хурд бо мушкilotи зиёд худро ба Чоряққор расонд, то ки қувваҳои худро муттаҳид сохта, бар зидди М. Нодирхон муборизаро давом бидиҳад. Вале дар шароити нави ба амал омада галабаи Ҳабибуллоҳони Калақонӣ бар Нодирхон аз эҳтимол дур буд.

Ба сари қудрат омадани Муҳаммад Нодирхон. 15-уми декабри соли 1929 М. Нодирхон ворида Қобул шуда, ваъдаҳои қаблӣ худро дар бораи даъвогарӣ тоҷу тахти Афғонистон набудан «фаромӯш» ва худро подшоҳи мамлакат эълон кард.

М. Нодирхон баъди эълони подшоҳии худ намояндагонашро ба назди Ҳабибуллоҳони Калақонӣ фиристода, тақозо кард, ки муқовимат бар зидди ӯро бас кунад. М. Нодирхон бо Қуръон қасам хӯрд, ки ба ӯву ҳамроҳонаш осебе намерасонад. Ҳабибуллоҳони Калақонӣ ба Нодирхон бовар карда, ба Қобул омад, лекин подшоҳи нав ба қавлаш вафо накарда, Ҳабибуллоҳони Калақонӣ ва 16 нафар аъзои ҳукумати ӯро дар аввалҳои моҳи ноябри соли 1929 дар маҳаллаи Чаман ба дор овехт. Ҳамин тариқ, ҳукумати Ҳабибуллоҳони Калақонӣ Кӯҳдоманӣ, ки воқеан мардумӣ буду баҳри аз байн бурдани ҳокимияти хонадонии қавмӣ, зулму истибод ва ба хотири ягонагии мардуми Афғонистон хизмат мекард, аз байн бурда шуд. Ба ин ҳам омилҳои дохилӣ ва ҳам хориҷӣ сабаб шуданд. Муборизаи Ҳабибуллоҳони Калақонӣ ва ҳамроҳонаш дураҳшонтарин саҳифаи таърихи муосири Афғонистон буд.

Афғонистон дар солҳои 30-юми асри XX. Сиёсати дохилии Нодирхон ба мустаҳкам кардани ҳокимияти заминдорон ва давлати буржуазӣ равона карда шуда буд. Ӯ ҳокимияти марказиро мустаҳкам намуда, баъзе имтиёзҳои хонҳо ва рӯҳониёнро аз нав барқарор кард. Рӯҳониёни исломӣ дар қори адолати додҳои ва маорифи Афғонистон ба мақоми аввалаи худ соҳиб шуданд. Дар баробари ин фаъолияти онҳо аз тарафи давлат мавриди назорат қарор гирифт. Ба идораи давлатӣ табақаи бо-лоии тоҷирон ҳам роҳ дода шуд.

Расми 67. Муҳаммад
Нодирxon

Сиёсати ҳукумати нав дар Конститутсияи соли 1931 эълонкардаи Афғонистон таҷассум ёфт. Конститутсия мақоми рӯҳониёнро дар адолати додхохию маориф ва иштироки бевоситаи қabilaхоро дар фаъолияти мақомоти марказӣ ва маҳаллии ҳокимият мустаҳкам кард, дар асоси конститутсия дар соҳаи қонунгузорӣ ҳамчун мақоми интихобии дорои ҳуқуқи маслиҳатӣ Шӯрои халқӣ таъсис дода шуд. Қонуни асосии соли 1931 дар ташаккули давлати Афғонистон барои аз мутлақияти номаҳдуд ба мутлақияти конститутсионӣ гузаштан қадами нав гардид. Соли 1933 баъд аз вафоти Нодирxon ба тахти подшоҳии Афғонистон Муҳаммад Зоҳиршоҳ

нишаст. Дар замони ҳукмронии ин шох сиёсати дохилию хориҷии Афғонистон тағйир наёфт.

Дар арафаи Ҷанги Дуюми Ҷаҳон мамлакатҳои империалистӣ, аз ҷумла Олмон, Италия ва ИҶШС мехостанд Афғонистонро аз ҷиҳати иқтисодӣ ва сиёсӣ ба худ тобеъ кунанд. Махсусан инҳисорҳои Олмон робитаҳои иқтисодии худро бо Афғонистон мустаҳкам карданд. «Мутахассисон» ва «мушовирон»-и олмонӣю италийӣ ба дастгоҳи ҳокимияти давлатӣ ва артиши Афғонистон дохил гардиданд. Ин сиёсат ба нафъи Олмону Италия ва бар хилофи манфиатҳои ИҶШС буд.

Расми 68.
Муҳаммад Зоҳиршоҳ

Савол ва супориш

1. Дар Афғонистон баъд аз Ҷанги Якуми Ҷаҳон кадом нерӯҳои сиёсӣ ҷамъиятӣ барои истиқлоли давлатии Афғонистон мубориза мебуданд? 2. «Ҷавонафгонҳо» ва «Пирафгонҳо» чӣ мехостанд? 3. Дар бораи ҷанги сеюми Англия бар зидди Афғонистон маълумот диҳед. 4. Дар бораи вазъи дохилии ҳукумати ҷавонафгонҳо чӣ гуфта метавонед? 5. Солҳои 1927 – 1928 ҷаро Амонуллоҳон ба давлатҳои хориҷӣ сафари дурудароз кард? 6. Сабабҳои инқилоби мардумии солҳои 1928 – 1929 Афғонистонро муайян кунед. 7. Дар бораи оғози шӯриши дастаи Ҳабибуллоҳони Калакони далелҳо оред. 8. Дар бораи ҷанги нерӯҳои Шӯравӣ бар зидди ҳукумати Ҳабибуллоҳони Калакони чӣҳо медонед? 9. Ба тахти подшоҳии Афғонистон соҳиб шудани М. Нодирxon чӣ гуна сурат гирифт? 10. Дар бораи тақдирӣ Ҳабибуллоҳони Калакони Кӯҳдоманӣ чӣҳо медонед?

§ 22. ЭРОН ДАР СОЛҲОИ АВВАЛИ БАЪД АЗ ЧАНГИ ЯКУМИ ЧАҲОН ВА ВУСЪАТЁБИИ ЗИДДИЯТҲОИ ДОХИЛИ

Расми 69. Харитаи Эрон

Эрон дар оғози давраи муосир. То соли 1919 Эрон давлати ақибмондаи кишоварзӣ, ниммустамликаи Англия ва Русия буд. Иқтисоди он дар ҳолати харобӣ қарор дошт. Низоми молия таназзул ёфт, савдои дохилию хориҷӣ, майдони кишт ва саршумори чорво ниҳоят кам, нархи нон ва дигар хӯрокворихо баланд шуд. Ҳанноти ривоч ёфта, гуруснагӣ амри воқеӣ гардид, вабо ва бемориҳои дигар зиёд шуданд.

Зиёда аз нисфи аҳолии Эронро деҳқонони муқимӣ ташкил намуда, аз чор се хиссаи қабилаҳои гуногун, аз он ҷумла курдҳо, лурҳо, баҳтиёрҳо, балучҳо, кашқонҳо, туркманҳо ва арабҳо ба чорводорию кучнишини машғул буданд. Аз панҷ як хиссаи аҳолии мамлакат дар шаҳрҳо сукунат дошт.

Дар Эрон ғайр аз корхонаҳои саноатии иҷоравии хориҷӣ масалан, конҳои нафти ҷанубӣ ғарбӣ, коркарди моҳӣ дар баҳри Хазар ва роҳсозӣ, перугоҳҳои барқии пачаидон калон, фабрикаҳои бофандагӣ, зарфбарорӣ, коркарди чарм ва фабрикаҳои дигари милли мавҷуд буданд. Аксари ин корхонаҳо дар рақобат бо хориҷиён тоб наоварда, муфлис мешуданд.

Эрон тоҷирони хурди бисёр дошт. Лекин рақобат бо хориҷиён, худсарии ҳукумати шох, хонҳо ва заифии ҳарбии Эрон ба ахволи онҳо

таъсири манфӣ мерасонид. Тоҷирони калон ва мулкдорони калон асосан ба сармояи хориҷӣ робита доштанд. Бинобар ин, аҳволи онҳо бад набуд. Ин табақаи тоҷирон аслан ҳамчун буржуазияи миёнарави байни Эрон ва хориҷиён шинохта шудааст.

Соҳти сиёсии Эрон мутлақияти тавассути конституцияи солҳои 1906 – 1907 маҳдудкардашуда ва сарвараш сулолаи шоҳони Қочорҳо буд.

Баъди дар Русия галаба кардани Инкилоби Октябр Русияи Шӯравӣ ҳаракат мекард, ки дар қаламрави зерин назораташ будаи Эрон ҳам галабаи ин инкилобро таъмин намояд. Ин қор тахти шиори ба истиклоли давлатии Эрон қонибдор будани Русия ба ҷо оварда мешуд. Бо ёрии мақомоти маъмурию ҳарбии Русияи Шӯравӣ соли 1918 дар Техрон иттифоқҳои касабаи кормандони матбааҳо, напзҳо, омӯзгорон ва ғайра таъсис ёфта, инчунин қоршиқани ноширон ва кормандони вазорати нақлиёт ташкил карда шуд. Аз ҳисоби намоёндагони инкилобии аскарони рус ва аҳолии маҳаллӣ дар Рашт, Энзели, Табриз, Ҳамадон ва Кирмоншоҳ шӯроҳо таъсис дода шуданд. Дар Гелон дастаҳои қоршиқонӣ чангалӣ фаъолияти худро вусъат доданд ва ҳатто Раштро ишғол намуданд. Вале Ҳукумати Шӯравӣ бо сабаби вазнинии вазъи дохилии мамлакат натавонист ҳокимияти худро дар тамоми Эрон густириш диҳад. Англия дар Эрон бочурағатона амал мекард.

Эронро ишғол кардани Англия. Бо мақсади дар Эрон фуру нишондани ҳаракати миллию озодихоӣ, ба Ҳиндустон роҳ надодани Эрон, ба худ бештар тобеъ гардонидан ва онро ба тақягоҳи таҷовузҳои оянда табдил додан Англия дар ибтидои соли 1918 ба пурра ишғол намудани Эрон шурӯъ кард. Ба шимоли ғарби Эрон дастаи генерал Денстервил фиристода шуд. Ин генерал вазифадор карда шуд, ки аввал Рашт ва баъд Қафқозро ишғол кунад. Ба шимоли шарқи Эрон нерӯҳои ҳарбии Англия бо сардории Маллесон равон карда шуд. Вай бояд вилоятҳои Туркистон ва Мовароӣ Хазарро ишғол мекард. Моҳи августи соли 1918 сарвари чангалиҳо Кучунхон бо англисҳо дар бораи ба Боку роҳ додан ва бо озука таъмин намудани онҳо қарордод ба имзо расонид. Баъди ин англисҳо Раштро ишғол намуда, ба Боку зада дароманд.

Моҳи августи соли 1918 дар Техрон бо сардории Восикуддава Ҳукумати рӯ ба Англия ташкил карда шуд. Ин ҳукумат намоёндаи аввалини дипломати Шӯравӣ И. О. Коломийсевро, ки моҳи ноябри соли 1918 ба Эрон омада буд, эътироф накард. Сафорати русҳо торумор карда шуд. Моҳи июли соли 1919 И. О. Коломийсев бори дуюм ба Эрон омад, вале дар ин ҷо дастгир ва дар маҳаллаи Бандари Гоз қатл гардид.

9-уми январӣ соли 1919 қарордоди Эрон ва Англия ба имзо расид, ки мувофиқи он артиш, молия, сохтмони роҳҳо, тижорати хориҷӣ ва чанде аз соҳаҳои дигари ҳаёти иқтисодӣ ва ҷамъиятию сиёсии Эрон ба зерин назорати мушовирон ва мутахассисони англис гузаштанд.

Баъди ба имзо расидани қарордоди мазкур англисҳо таъҷилан ба татбиқи он шурӯъ намуданд. Молияи Эрон ба мушовири молиявии

англис Э. Смит тобеъ карда шуд. Афсарон ва мутахассисони Англия бар артиши Эрон назорат чорй карданд. Дар бораи гумруки Англияю Эрон қарордоди махсус ба имзо расид, ки мувофиқи он ба молҳои англисӣ нархҳои пасти гумрукӣ ва ба молҳои аз Русияи Шӯравӣ омада нархҳои баланди гумрукӣ муқаррар карда шуданд.

Ҳамин тарик, Эрон ба Англия тобеъ карда шуд.

Болоравии ҳаракати миллию озодихоҳӣ дар Эрон. Истилои Эрон аз ҷониби англисҳо махсусан дар шимоли мамлакат ҳаракати зидди-империалистиро ба вуҷуд овард. 7-уми апрели соли 1920 дар Табриз бар зидди ҳукумати иртиҷоии шох ва империалистони англис шӯриш ба амал омад, ки ба он роҳбари Ҳизби демократии Озарбойҷон шайх Муҳаммади Хиёбонӣ сарварӣ мекард. Дар шӯриш табақаҳои гуногуни ин минтақа иштирок карданд. Демократҳои Озарбойҷон ба муқобили қарордоди соли 1919-и Англияю Эрон баромада, истиклоли давлатӣ, ҷумҳурӣ эълон карда шудани Эрон, татбиқи ислоҳоти демократӣ ва барои Озарбойҷон мухториятро тақозо мекарданд. Шӯришчиён аз Табриз губернатори шох ва мансабдорони дигари иртиҷоиро ронданд. Онҳо ҳокимиятро дар Табриз ва шаҳру навоҳии Озарбойҷон ба даст дароварданд. Баъди чанде дар зери роҳбарии англисҳо дар Табриз суиқасди ақсулинқиқобӣ ба амал омад. Моҳи сентябри соли 1920 нерӯҳои муштараки англисҳо, сипоҳиёни шох ва ашхоси иртиҷоьпешаи маҳаллӣ шӯришро сарқӯб карданд. Шайх Муҳаммади Хиёбонӣ ва ҷонибдорони ӯ қатл карда шуданд.

Соли 1920 ҳаракати миллию озодихоҳӣ дар музофоти дигари шимолии Эрон – Гелон ҳам вусъат ёфт. Баъди аз Боку ва тамоми Қафқоз ронда шудани англисҳо, моҳи майи соли 1920, дастаҳои ҷангалиҳо аввал Рашт ва баъд тамоми Гелонро то Манчил ва қисме аз Мозандаронро то шаҳри Барфорӯш ишғол карданд. 5-июни соли 1920 Ҷумҳурии Гелон эълон карда шуд.

Ҳаракати миллию озодихоҳӣ дар Озарбойҷону Эрон ва Гелон ба болоравии ҳаракати миллию озодихоҳӣ ва демократӣ дар вилоятҳои дигари Эрон тақони бузург дод. Ин ҳаракат ба он овард, ки моҳи июни соли 1920 ҳукумати Воиқуддавла ба истеъфо рафт. Ҳукумате, ки онро иваз кард, аз эътирофи қарордоди бо Англия басташудаи барои Эрон асоратовар худдорӣ кард.

Дар Эрон чунин вазъ ба амал омад: агар Англия Эронро маҷбур мекард, ки қарордоди соли 1919-ро ба тасвиб расонад, пас дар Эрон ҳаракати миллию озодихоҳӣ пузӯр мешуд. Аз ин рӯ, империалистони англис усули дигарро ба қор бурданд. Тасмим гирифтанд, ки ин қарордодро тавассути беобрӯй кардани роҳбарони эронӣ татбиқ намоянд. Барои ин қор аз табаддулоти давлатӣ ҳам рӯй намегардониданд. Онҳо дар Техрон бо сардории Саид Зиёвуддини Табатабӣ, ки бо англисҳо робита дошт, 21-уми феввали соли 1921 табаддулоти давлатӣ анҷом доданд. Дар ин суиқасд подполковник Ризоҳон ва

афсарони сангари чузъу томҳои артиши эрониро ва казакҳо ширкат варзиданд.

Бо сардории Саид Зиёвуддини Таботабой ҳукумати нав ташкил шуд. Ризоҳон аввал сарвари дивизияи казакӣ, баъд вазири ҳарбӣ таъин гардид. Бо мақсади паст кардани шиддати ҳаракати миллию озодихоҳӣ ин ҳукумат дар бораи «мубориза бар зидди ашрофон» эълomia нашр кард. Дар ин ҳуҷҷат мустақилии сиёсати хориҷии Эрон ва аз эътибор соқит шудани қарордоди соли 1919-и Англияю Эрон эълон шуд.

Дар баробари Англия ҳукумати Эрон ба ҳамсоия шимолӣ - Русияи Шӯравӣ ҳам аҳаммияти калон меод. 26-уми феврالی соли 1921 дар шаҳри Москва байни Русияи Шӯравӣю Эрон шартнома баста шуд, ки маъқеи байналмилалӣ Эронро то дараҷае баландтар кард. Ин қарордод муҳолифи манфиатҳои Англия буд.

Шӯриш дар Хуросон. Тобистони соли 1921 дар Хуросон шӯриш ба амал омад, ки он бар зидди империализми Англия ва ашхоси иртиҷоъпешаи маҳаллӣ нигаронида шуда буд. Норизоии аҳоли ба кайфияти чузъу томҳои артиш ва пулис низ асар кард. Роҳбарии онҳоро Муҳаммад Тақиҳон ба уҳда дошт. Вақте ки тобистони соли 1921 дар Техрон ҳукумати Қавом ташкил ёфт, Муҳаммад Тақиҳон аз иҷроӣ фармонҳои ӯ сар печид, чунки, ба ақидаи ӯ, Қавом шахси иртиҷоъпеша ва ҷосуси хориҷиён аст. Дар Машҳад Кумитаи миллие таъсис ёфт, ки манфиатҳои буржуазияи милли ва зиёёнро ифода мекард. Кумитаи милли ва Муҳаммад Тақиҳон тақозо карданд, ки Эронро аз зери зулми аҷнабиён озод карда, дар мамлакат интиҳоботи Мачлис гузаронида, озодихоҳи демократӣ амалӣ шаванд. Баъд аз Машҳад бар зидди ҳукумати Қавом дар минтақаи Хуросон ҳам ҳаракати ҷамъиятӣ вусъат ёфт. Кишоварзони ин ҷо аз пардохти андозҳо ва иҷроӣ уҳдадорҳои дигар даст кашида, замин, чорво ва захираи озуқаи заминдоронро кашида гирифтанд.

Қавом хонҳои иртиҷоии қурдҳои Хуросонро, ки дастаҳои мусаллаҳ доштанд, ба муқобили Муҳаммад Тақиҳон барҳезонд. Барои сарқуб кардани шӯриши Хуросон ба он ҷо сарбозони ҳукуматӣ равон шуданд. Моҳи октябри соли 1921 Муҳаммад Тақиҳон дар задухӯрд бо қурдҳо дар маҳаллаи Кучана кушта шуд. Бо ҳамин дар Машҳад ҳокимияти Қавом аз нав барқарор гардид.

Бо вучуди он ки то охири соли 1921 ҳаракати миллию озодихоҳӣ дар Озарбойҷон, Гелон ва Хуросон фуру нишонда шуд, англисҳо ва неруҳои иртиҷоии дохилӣ ҳаракати зиддиимпериалистӣ ва демократиро дар Эрон сарқуб карда натавонистанд.

Моҳи феврالی соли 1922 дар Табриз шӯриши нав ба амал омад. Ин дафъа роҳбари он полковники политсия Лоҳутӣ буд. Шӯришгарон талаб карданд, ки Ризоҳон аз ҳокимият дур, истиқлоли давлатии Эрон таҳким ёбад ва дар мамлакат ислоҳоти демократӣ гузаронида, маоши жандармҳо пардохта шавад. Вале шӯриши Лоҳутӣ ба ноқомӣ дучор шуд.

хокимияти давлатӣ ва мубориза ба муқобили ҷудоихоҳии хонҳои саркаш ба манфиатҳои ин табақаи чамъиятӣ мувофиқат мекард.

Аввали соли 1922 ҷузъу томҳои гуногун, аз он ҷумла казакҳо, сарбозҳо ва жандармҳо ба артиши ягонаи марказонида таъсис доданд. Тобеъкунӣ ва ҳалӣ силоҳи дастаҳои ашрофони казак, аз он ҷумла хонҳо оғоз ёфт. Солҳои 1922 – 1923 хонҳои Эрони Шимолӣ ва соли 1923 хонҳои Луристон ба ҳукумати марказии Эрон тобеъ шуданд.

Ба ҳокимияти марказӣ тобеъ кардани хонҳо, ҳокимони вилоятҳо, заминдорони калони саркаш ва фуру нишондани ҳаракати демократӣ асосан тавассути неруҳои ҳарбии зерӣ роҳбарии Ризоҳон ба иҷро мерасид. Ин иқдом оғоз ба таъсиси ӯро дар байни заминдорони калон ва буржуазия, ки тақрибан асосии Ризоҳон буданд, баланд кард. Ризоҳонро Иттиҳоди миллии аввали соли 1922 таъсис ёфта, ки аз намоёндагони буржуазияи миллии, заминдорони калони миллатгаро, зиёӣони пешқадам, қосибон ва қорғарон иборат буд, дастгирӣ мекард.

Вале, мутаассифона, Ризоҳон ба ҳокимияти диктаторӣ беш аз пеш майл мекард. Ин буд, ки дар Иттиҳоди миллии ҷудой ба амал омад. Қисмати ростгарои Иттиҳоди миллии ва заминдорони калон ба Ризоҳон бештар наздик шуда, ҳизби «Ғаҷаддуд»-ро таъсис доданд. Қисмати чапгарои Иттиҳоди миллии, ки манфиатҳои табақаи неруҳои демократиро ифода менамуд, бар зидди қўшишҳои диктатории Ризоҳон баромад.

Расми 71. Ризошоҳи Паҳлавӣ

Барҳам хўрдани ҳукмронии сулолаи

Қочорҳо дар Эрон. Моҳи октябри соли

1923 Ризоҳон нахуствазир таъйин шуд. Дар интиҳобот ба Маҷлиси Панҷум, ки дар зерӣ фишори артиш ва политсия доир гардид, теъдоди зиёди ҷонибдорони Ризоҳон интиҳоб гардиданд.

Бо мақсади беобрӯӣ кардани мақоми сулолаи Қочорҳо Ризоҳон қўшиш ба ҳарч метод, ки ҳаракати охири соли 1923 вусъат ёфтаи ҷумҳуриятхоҳонро истифода барад. Вале баъди ба ҳаракати оммавӣ таъсис додани он тарсида, бар зидди ҷумҳуриятхоҳон аз зўрварӣ қорғарифт.

Моҳи феввали соли 1925 Маҷлис дар зерӣ фишори неруҳои ҳарбӣ Ризоҳонро бо вақолатҳои номаҳдуд сарфармондеҳи олий таъйин кард. 31-уми октябри соли 1925 Маҷлис дар бораи барҳам додани ҳокимияти сулолаи Қочорҳо ва муваққатан ба Ризоҳон дода шудани ҳокимияти шохии Эрон қарор қабул кард. 12-уми декабри соли 1925 Маҷлиси муассисони аз ҷумлаи ҷонибдорони нахуствазирӣ интиҳобшуда мансаби шохии Эронро ба Ризошоҳи Паҳлавӣ меросӣ эълон намуд.

Болоравии иқтисоди Эрон. Сарфи назар аз он ки дар деҳоти Эрон ханӯз ҳам муносибатҳои кишоварзӣ – мулкӣ бобой ҳукмрон буданд, дар шаҳрҳо охишта-охишта муносибатҳои сармоядорӣ саноатӣ ба вучуд меомаданд. Дар Эрони Шимолӣ хоҷагиҳои калони кишоварзӣ пайдо шуданд, ки меҳнати кироҷро истифода мебарданд. Бо вучуди ин, чунин хоҷагиҳо бо маънии том сармоядорӣ набуданд.

Солҳои 20-ум давлат ҷораҳои андешид, ки дар Эрон нуфузи мамлакатҳои империалистиро маҳдуд ва истиклоли давлатии Эронро мустаҳкамтар кунад. Созишномаи соли 1927 бо ИЧШС баимзорасидаи баробарҳуқуқии Эрон аз ҷумлаи чунин ҷораҳо буд. Соли 1928 ба Эрон муяссар шуд, ки тартиботи таслимро нисбати худ барҳам диҳад.

*Расми 72. Муҳаммад
Ризошоҳи Паҳлавӣ*

Ҳамин тариқ, Эрон бо роҳи истиклол пеш мерафт. Соли 1928 Бонки миллии Эрон таъсис дода шуд, ки он ҳуқуқи ҷопи арзи миллиро аз Бонки шӯҳаншоҳии Англия кашида гирифт. Чандин қонуну қарорҳои дигар ҳам қабул карда шуданд, ки истиклоли сиёсӣ ва иқтисодии Эронро таъмин намуданд.

Сиёсати пуштибонии давлат ба рушди саноати миллии замина гузошт. Дар баробари корхонаҳои хусусӣ корхонаҳои давлатӣ ҳам сохта шуданд. Дар натиҷаи ин хусусан саноати бофандагӣ ва коркарди аввалияи ашёи хом тараққӣ кард. То соли 1940 дар Эрон 25 фабрикаи бофандагӣ, 8 корхонаи мохутбофӣ, коркарди тамоқу, чармгарӣ, 8 заводи қанд, қир (семент), глитсерин, даҳҳо

осиёб, фабрикаҳои шохию пахтадозакунӣ ва ғайра кор мекарданд. Дар кӯҳҳои Албурз ангиштсанг истеҳсол мешуд. Дар байни солҳои 1928 – 1933 шохроҳи оҳани Эрон ва роҳҳои нақлиётгарди дарозии умумиашон 20 ҳазор км сохта шуданд, ки Техронро ба вилоятҳои мамлакат мепайвастанд.

Сиёсати хоричии Эрон дар солҳои 30-юми асри XX. Соли 1933 Эрон бо ширкати нафти Англия қарордоди нав ба имзо расонд. Ба ивази ба ҳазинаи Эрон як қадар зиёд кардани пардохти маблағ муҳлати иҷораи истеҳсоли нафти Эрон то соли 1993 тамдид карда шуд. Мисли пештара ҳуқуқ ва имтиёзҳои истифодаи нафти Эрон дар ихтиёри Англия боқӣ монд.

Солҳои 30-юм Ризошоҳ робитаи Эронро бо ИЧШС маҳдуд карда, баъд нисбат ба ин давлат мавқеи душманонаро ишғол намуд ва соли 1938 аз бастанӣ созишномаи нави тижоратӣ бо ИЧШС даст кашид. Дар арафаи Ҷанги Дуюми Ҷаҳон Эрон бо Олмони фашистӣ наздик шуд. Олмон нийят дошт, ки қаламрави Эронро ба тақягоҳи ҳарбии худ табдил дода, нақшаҳои истилогаронаи худро дар амалӣ гардонад.

Дар арафаи Ҷанги Дуюми Ҷаҳон дар тичорати хориҷии Эрон сахми Олмон 40-45 Ҷоизро ташкил мекард. Олмон ба Эрон ворид кардани таҷҳизоти роҳи оҳан ва саноати ро инҳисор карда буд. Мутахассисони олмонӣ дар Эрон барои ҳавопаймоҳои Олмон фурудгоҳҳо месохтанд, ба ин ҷо лавозимоти ҳарбӣ меоварданд, заводҳои ҳарбӣ ва корхонаҳои муассисаҳои дигарро ба зерин назорати худ мегирифтанд.

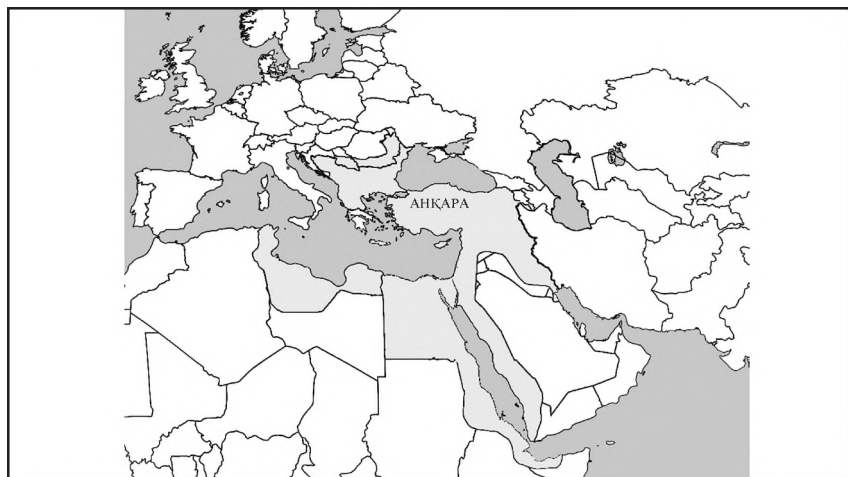
Савол ва супориш

1. Ҷаро иҷозатномаҳои солҳои 1921 ва 1923-и ба ширкатҳои нафти амрикоӣ додаи Эрон бекор шуданд? 2. Соли 1922 мушовирони амрикоӣ бо кадом мақсад ба Эрон омаданд? 3. Сиёсати марказонидаи Эрон ҷӣ таърифи татбиқ карда шуд? 4. Ҷаро Иттиҳоди миллии Ризоҳонро дастгири мекард? 5. Сулолаи шохҳои эронии Қочорҳо кай барҳам дода шуд? 6. Аз тарафи Маҷлиси муассисон кай мансаби шохии Эрон ба Ризоҳон меросӣ эълон карда ва ба ӯ ҷӣ тахаллус дода шуд? 7. Кадом соҳаҳои саноати Эронии солҳои 20-уми 30-юмро медеданд? 8. Дар бораи сиёсати хориҷии Эронии арафаи Ҷанги Дуюми Ҷаҳон ҷӣ фикру андеша доред?

§ 24. ИНҚИЛОБИ МИЛЛИЮ ДЕМОКРАТИИ СОЛҲОИ 1918 – 1923 ДАР ТУРКИЯ

Созишномаи Мудрос. Моҳи март ва то тобистони соли 1918 нерӯҳои ҳарбии Туркия Гурҷистони Ҷанубӣ, қисми зиёди Арманистони Шарқӣ ва Озарбойҷонро ишғол карданд. Вале бӯҳрони сиёсии дар Туркия пухтарасида охишта-охишта артишро ҳам фаро гирифт. Истилогарон ба муковимати шадиди мардуми Қафқоз дӯҷор шуданд. Аз ин рӯ, дар ин минтақа давом додани таҷовуз барои Туркия номумкин гардид. Аз ҳамин сабаб Туркия ба баровардани нерӯҳои ҳарбии худ аз Қафқоз сар кард.

Туркия дар Қафқоз шикаст хӯрда, минбаъд пеши роҳи хучуми нерӯҳои ҳарбии Антантаро дар Байнаннаҳрайн, Фаластин ва Сурия гирифта натавонист. 30-юми октябри соли 1918 империяи Усмониҳо таслим шуда, бо мамлакатҳои Антанта Созишномаи сулҳи Мудросро ба имзо расонд (Мудрос бандарест дар ҷазираи Лемнос). Ин созишнома барои Туркия бениҳоят вазнин буд. Давлатҳои Антанта ба пора-пора кардани Империяи Усмониҳо ва азони худ намудани мулкҳои арабии он қонеъ на-шуда, ҳуқуқ пайдо карданд, ки ҳар қучои Туркияро, ки мехоханд, забт кардан гиранд. Артиши Туркия пароканда гардид, лавозимоти ҳарбии дар Туркия буда ба нерӯҳои ҳарбии Антанта дода шуданд. Антанта ба ҳуқумати Туркия баъди баста шудани Созишномаи сулҳи Мудрос назорат ҷорӣ кард. Баъди ин ҳамчун давлати соҳибистиклол боқӣ мондани Туркия зерин суол монд.

Расми 73. Харитаи Империяи Усмониҳо дар аввали асри XX

Расми 74. Артиши Британия дар Бағдод

Тачовузи харбии хоричӣ ба Туркия. Баъди ба имзо расидани Созишномаи сулҳи Мудрос Султон Меҳмети VI Воҳидиддин ва ҳукумати ӯ дар амал ба лӯхтак табдил ёфтанд. Давлатҳои Антанта ба Туркия қувваи харбӣ дароварданд, то ки онро истило карда, ба мустамликаӣ худ табдил бидиҳанд. Англия ҷануби шарқии Анатолия ва бо ҳамроҳии Фаронса Фракияи шарқию гулӯғоҳҳои Баҳри Сиёхро ишғол кард. Дастаҳои мусаллаҳи ватандӯсти Туркия то метавонистанд ба истилогарон муқовимат мекарданд.

Тачовузи хоричӣ ва оғози дар байни мамлакатҳои империалистӣ тақсим шудани Туркия ҳисси ватанпарварии буржуазияи миллӣ, зиёӣён ва харбиёнро бедор кард. Онҳо ба ташкил додани созмонҳои худ шуруъ

карданд. Дар сар то сари мамлакат бахшҳои «Чамбияти хифзи ҳукуки миллати турк» таъсис ёфтанд. Дар байни буржуазияи миллӣ генерал Мустафо Камол ба мақому мартабаи калон соҳиб буд. Ин вақт ӯ ба муборизаи миллию озодихоҳии халқи турк бар зидди истилогарон роҳбарӣ мекард. Аз рӯйи номи ин шахс муборизони миллатгарои буржуазию инқилобии Туркияро «камолчиён» меномиданд.

Оғози муборизаи зиддиимпериалистӣ. Тачовузкорон ҳамдигарро дастгирӣ мекарданд. Юнон аз дасттирии Англия, Фаронса ва ИМА рӯҳбаланд гардида, 15-уми июни соли 1919 кувваҳои ҳарбии худро ба Измир фурувард, то ки яке аз навоҳии тараққикардатарини Туркия - Анатолияи гарбиро ишғол намояд. Дар якҷанд маҳали соҳилҳои Баҳри Миёназамин кувваҳои ҳарбии Италия ва Фаронса фурумада, каламрави истилои Туркияро дар ҷануби шарқии мамлакат васеъ карданд.

Измиро ишғол кардани Юнон, аз тарафи Антанта ишғол шудани навоҳии нав ва хатари тақсим шудани Туркия мавҷи ҳаракати зиддиимпериалистии халқи ин мамлакатро ба вучуд овард. Дар Истамбул ва шаҳрҳои дигари Туркия гирдиҳамоию намоишҳои эътирозӣ ба амал омаданд. Дар баъзе ҷойҳо дастаҳои мусаллаҳи ҷирикӣ ташкил меёфтанд.

Маркази оммавии ҳаракати муқовимат Анатолияи Шарқӣ буд. Дар он ҷо Мустафо Камол бо ҷуръату илҳоми баланди ватандӯстона фаъолият дошт, то ки чамбиятҳои парокандаи хифзи ҳукуки туркро муттаҳид созад. Моҳҳои август - сентябри соли 1919 анҷуманҳои ин созмонҳо дар Эрзурум ва Сивас таҳти роҳбарии Мустафо Камол маркази роҳбарии умумитуркӣ – Кумитаи намояндагии ҷамоатҳои хифзи ҳукукро таъсис доданд. Кумитаи намояндагии чамбиятҳои хифзи ҳукук дар амал ҳукумате буд, ки дар муқобили ҳукумати султон меистод. Султон бошад, қариб пурра тобеи мамлакатҳои империалистӣ гардида, аслан дар муборизаи миллию озодихоҳии халқи турк саҳм надошт. Маҳз танҳо Кумитаи намояндагони ҷамоатҳои хифзи ҳукук ба муборизаи миллию озодихоҳии халқи турк роҳбарӣ мекард.

Дере нагузашта ҳаракати таъсисдодаи Мустафо Камол ҷунун пузӯр шуд, ки онро ҳам истилогарон ва ҳам султон эътироф карданд. Камолчиён барои созиш кардан тайёр буданд. Бинобар ин, охири соли 1919 бо ИМА, Фаронса ва вазирони ҳукумати султони гуфтушунид карданд.

Ҳукумати султони Туркия ба бӯхрони сиёсӣ гарифтор шуда буд. Аз ин рӯ, охири соли 1919 ба палатаи поёнии Маҷлиси мамлакат интихобот доир кард. Дар интихобот иттиҳоди миллатгароён ва иттифокчиёни

Расми 75. Мустафо Камол
Отатурк

онҳо галаба карданд. Моҳи январи соли 1920 дар Истанбул Палатаи намояндагон ба қор шурӯъ карда, «Эъломияи миллий»-ро қабул кард, ки дар он тақозои камолчиён дар бораи дар ҳайати Анатолия, Фракияи Шарқӣ ва минтақаи гулӯгоҳҳо таъсис додани давлати миллии Туркия баён шуда буд. Палатаи намояндагон дар ин ҷо назорати хориҷиро мамнуъ эълон кард.

Ҳукуматдорони Англия фаъолияти вакилонро ҳилофи манфиатҳои худ ҳисобида, 16-уми марти соли 1920 ишғоли Истанбулро эълон карданд, ҳол он ки қувваҳои ҳарбии Антанта онро ханӯз моҳи ноябри соли 1918 ишғол карда буданд. Бо ҷидду ҷаҳди ҳукумати султони давлатҳои Антанта Палатаи Намояндагон пароканда ва аксари вакилони он ҳаёс шуданд. Ҷавобан ба ин кирдори истилогарон ва ҳукумати султони Мустафо Камол ба вакилони халқи ҳаёсношуда пешниҳод кард, ки барои иштирок дар Маҷлиси бузурги миллии Туркия (МБМТ) ба шаҳри Анкара ҳозир шаванд.

Болоравии муборизаи озодихонаи халқи турк. 23-юми апрели соли 1920 дар шаҳри Анкара Маҷлиси муассисони намояндагони буржуазияи миллий, заминдорон, зиёиён ва рӯҳониён баргузор гардид. Маҷлиси бузурги миллии Туркия барои садоқат ба халқу ватан савганд ёд кард. Дар ин ҷо Мустафо Камол расман роҳбари МБМТ интиҳоб шуд. 3 марти соли 1920 Ҳукумати Туркия таъсис дода шуд, ки ба он ҳам Мустафо Камол роҳбарӣ мекард. Бо ҳамин дар мамлакат духокимияти ба амал омад - ҳукумати султони ва ҳукумати Камол.

*Расми 76. Ҳалифаи Туркия Меҳмеди VI Воҳидиддин
17-уми ноябри соли 1922 дар киштии британи
«Малайя» Истанбулро тарқ кард.*

Ҳукумати Анкара ба таъсис додани артиши худ шурӯъ кард, ки асоси онро боқимондаҳои артиши султони ба тарафи камолчиён гузашта ташкил мекард. Ин артиш дар аввал аз уҳдаи муборизаи мустақим бар зидди истилогарон баромада наметавонист. Аз ин рӯ, шакли асосии муборизаи он ҳаракати ҷирикӣ буд, ки то ин вақт шуморааш боз ҳам зиёдтар шуда, қаламрави фаъолияташ густариш ёфт.

Ин вақт иттифоқчиён нишондодҳои Созишномаи сулҳи Севр (воқеъ дар наздикии шаҳри Париж)-ро иҷро мекарданд. Аз ин созишнома аз ҳама зиёдтар Англия фоида мебардошт. Ба Созишномаи сулҳи Севр ҳукумати султони Туркия 10-уми августи соли 1920 имзо гузошт. Мувофиқи ин созишнома қисми зиёди Туркия бояд дар байни Англия, Фаронса, Италия ва Юнон тақсим мешуд. Шимоли шарқии Туркия ба Арманистон мегузашт. Тахти пуштибонии Англия давлати Курд таъсис меёфт. Дар ин ҳолат Туркия ҳамчун давлат аз байн мерафт.

Камолчиён ба муқобили истилогарони хориҷӣ танҳо мубориза мебарданд. Онҳо 20-уми январи соли 1921 Конституцияи муваққати Туркияро қабул карданд. Ин конституция Маҷлиси бузурги миллии Туркияро ҳокимияти олии мамлакат эълон кард.

Шикасти тачовузи Англия, Юнон ва Туркия. Баҳори соли 1921 қувваҳои ҳарбии Юнон ва Антанта бо силоҳу муҳиммоти замонавӣ дар самти Анатолияи марказӣ ва Анқара ба ҳучуми густарда шурӯъ карданд. Баъди муҳорибаҳои шадид 2-юми сентябри соли 1921 ба неруҳои камолчиён муяссар гардид, ки неруҳои душманро аз пешравӣ боздоранд. Вале ин замон дар байни давлатҳои Антанта муҳолифатҳо ба вучуд омаданд. Фаронса дар Каликия амалиётҳои ҳарбиро қатъ карда, 20 октябри соли 1921 дар шаҳри Анқара бо ҳукумати МБМТ созишномаи оташбас ба имзо расонд. Италия неруҳои худро аз Осиёи Хурд кӯчонд. Ҷар дуи ин давлатҳо бо Туркия муносибатҳои тичоратии худро аз нав ба роҳ монданд. Дар муқобили Туркия танҳо Англия монд. Юнон то миёнаҳои соли 1922 бар зидди Туркия ягон навь амалиёти ҳарбӣ анҷом наод.

Камолчиён ба ҳучуми ҷавобӣ ҳаматарафа тайёрӣ дида, 26-уми августи соли 1922 бар зидди Юнон амалиёти ҳарбӣ оғоз карданд ва баъди якҷанд муҳорибаи зафарманд моҳи сентябр онро аз қаламрави Анатолия ронданд. Моҳи октябри соли 1922 давлатҳои Антанта ва Юнон дар шаҳри Мудания созишномаи бо Туркия хотима бахшидани ҷангро ба имзо расонданд. Ҳамин тариқ, ҷанги озодихонаи халқи турк бо галабаи пурраи ӯ анҷом пазируфт.

Барҳам дода шудани соҳти подшоҳӣ-султонӣ дар Туркия. Ҳарчанд ҳукумати МБМТ на танҳо дар дохили Туркия, балки дар хориҷи кишвар низ кайҳо эътироф гардида буд, дар Истанбул ҳокимияти султонӣ вучуд дошт, ки воқеан ба манфиати Антанта фаъолият мекард. Барои ба имзо расидани созишномаи ниҳонии сулҳ бо Туркия мамлакатҳои Антанта конфронси байналмилалӣ даъват карданд. Ба ин конфронс дар қатори ҳукумати МБМТ ҳукумати султонӣ низ даъват шуд. Ин воқеа камолчиёнро водор кард, ки тақдири ҳукумати султонино ба вақти дигар мавқуф нагузоранд. 1-уми ноябри соли 1922 МБМТ ҳукумати султонино барҳам дода, хилофати Туркияро нигоҳ дошт. Султони охири Туркия Меҳмеди VI Воҳиддидин дар киштии англисӣ ба қазираи Малта фирор кард. 18-уми ноябр МБМТ дар бораи аз мансабҳои султон ва халифаи

Туркия маҳрум кардани Меҳмеди VI Воҳидиддин қарор қабул кард. Халифаи Туркия шоҳзода Абдулмачид интиҳоб шуд.

1-уми апрели соли 1923 МБМТ худро пароканда ва интиҳоботи парламенти Туркияро эълон кард. Худи ҳамон моҳ таҳти роҳбарии Мустафо Камол Ҳизби халқии Туркия таъсис ёфт. Ин ҳизб дар интиҳоботи парламенти соли 1923 пурра ғалаба кард. 29-уми октябри соли 1923 парламенти Туркия барои мамлакатро Ҷумҳурии Туркия эълон қардан қарор қабул кард. Президенти аввалини Туркия Мустафо Камол интиҳоб шуд. Ин шахс дар мамлакат обрӯи бениҳоят баланд дошт.

Ҳамин тариқ, инқилоби миллию буржуазии Туркия, ки «инқилоби камолчиён» ҳам ном дошт, бо ташкили Ҷумҳурии Туркия анҷом пазируфт. Ин инқилоб соҳти мутлақияти рӯҳонии мамлакатро барҳам дода, истиклоли сиёсии Туркияро барқарор кард.

Созишномаи сулҳи Лозанна. Гуфтушунид дар байни давлатҳои аъзои Антанта ва Туркия 20-уми ноябри соли 1922 дар шаҳри Лозаннаи Швейцария оғоз ёфта, 24-уми июли соли 1923 Созишномаи сулҳ ба имзо расид.

Мувофиқи Созишномаи сулҳи Лозанна давлатҳои Антанта истиклоли Туркияро дар ҳудуди Фракияи Шарқӣ, Осиёи Хурд, паҳнкӯҳи ғарбии Арман ва қисмати шимолии дашти Сурияю Байнаннаҳрайн эътироф қарданд. Созишномаи сулҳи Лозанна инчунин таслими Туркияро, ки дар қарордодҳои гуногуни бо ин давлат баимзорасида инъикос гардида буд, бекор кард. Ҳукумати Анқара дар баъзе масъалаҳо, аз он ҷумла дар масъалаи қарзи хориҷии Туркия, иҷора, нархномаҳои гумрукӣ ва баҳсҳои гуногуни марбут ба каламрави Туркия, масалан, оид ба масъалаи минтақаи гулӯғоҳҳои Баҳри Сиёҳ ба давлатҳои Антанта гузашт қард.

Созишномаи сулҳи Лозанна ҳамчун санади байналмилалӣ дар эътирофи давлати нави соҳибистиклоли миллии Туркия, ки дар натиҷаи муборизаи озодихонаи халқи турк тавлид ёфтааст, дорои аҳаммияти бузурги таърихӣ мебошад.

Савол ва супориш

1. Мухтавои Созишномаи сулҳи Мудросро баён кунед. 2. Чаро мамлакатҳои аъзои Антанта ба Туркия таҷовуз ташкил қарданд? 3. Дар бораи Ҷамъияти хифзи ҳукуқи миллати турк чӣ медонед? 4. Муборизаи миллию озодихонаи халқи турк бар зидди истилогарони хориҷӣ кай ва чӣ тавр оғоз ёфт? 5. Мустафо Камол дар Анатолия ба кадом иқдом даст зад? 6. Дар бораи интиҳобот ба Палатаи Намояндагон ва «Эъломияи миллий»-и қабулқардаи он маълумот диҳед. 7. Дар бораи болоравии ҳаракати миллию озодихонаи халқи турк бар зидди истилогарони хориҷӣ далелҳо биёред. 8. Ҳукумати Анқара чӣ тавр артиш ташкил кард? 9. Дар бораи шартҳои созишномаи Севр чӣ медонед? 10. Таҷовузи Антанта бар зидди Туркия кай ва чӣ тавр шикаст хӯрд? 11. Соҳти султони Туркия кай барҳам дода шуд? 12. Туркия кай ҷумҳурӣ эълон шуд?

§ 25. ҶУМҲУРИИ ТУРКИЯ ДАР МАРҲАЛАИ ТАҲКИМИ ИСТИҚЛОЛ ВА КАЛАВИШҶОИ СИЁСАТИ ХОРИҶИ (СОЛҶОИ 1923 – 1939)

Расми 77. Харитаи Ҷумҳурии Туркия

Сиёсати иқтисодии камолчиён. Туркия дар марҳалаи мубориза барои истиқлол яке аз мамлакатҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ сустраракқикардаи ҷаҳон буд. Иқтисоди моҳиятан кишоварзӣ, ниммустамликавӣ ва ба сармояи хориҷӣ тобеъ дошт. Туркияро ширкатҳои пурзӯри ҷаҳон аз соли 1911 сар карда, бетанаффус гораат мекарданд.

Баъди ба истиқлоли давлатӣ расидани Туркия, галабаи инқилоби миллию буржуазӣ ва эълон шудани Ҷумҳурии Туркия камолчиён барои истиқлоли иқтисодии мамлакат чандин тадбирро амалӣ карданд. Ҳукумат корхонаҳои саноатӣ ва роҳҳои оҳани хориҷиёро харид, инҳисори тамоқуи хориҷиёро миллий кард, ҳуқуқи мутлақии сикка задан ва ба муомилот баровардани арзҳои қоғазиро ба даст гирифт. Барои ин кор Бонки марказии Туркия таъсис дода шуд. Сохтори асосии сиёсати иқтисодии ҳукумат этатизм (маблағгузори давлатӣ ба саноат ва нақлиёти роҳи оҳан) буд. Минбаъд этатизм дар соҳаҳои дигари иқтисоди Туркия низ ҷорӣ шуд. Дар баробари маблағгузори давлатӣ ташаббуси хусусии соҳибкорони турк низ дастгирӣ мешуд.

Этатизм ҳамчун шакли сармоядорӣ давлатӣ дар Туркия аҳаммияти мусбат дошт, дар он марҳала таъсири сармояи хориҷиро дар мамлакат маҳдуд мекард.

Сиёсати иқтисодии ҳукумати Мустафо Камол то як дараҷа нерухи истиҳсолкунандаи мамлакатро тараққӣ дод, вале барои тараққиёти

хаматарафа ва босуръати хочагии халқи мамлакат заминаи устувор ба вучуд оварда натавонист. Махсусан сохти кишоварзӣ суғуст пеш мерафт, чунки замин мисли пештара дар дасти заминдорони калон буд. Ин соҳаи иқтисоди Туркия ханӯз дар зинаи муносибатҳои тосармоядорӣ қарор дошт, ҳатто хочагиҳои натуралӣ ва чорякқорӣ ҳам мавҷуд буданд.

Дар солҳои 20-уму 30-юм дар Туркия қорхонаҳои аввалини саноати хӯроқворӣ ва саноати сабуқ сохта шуданд. Масъалаи нақлиёт дар Туркия хеле ҷиддӣ буд. Аз ин рӯ, ҳукумат барои беҳтар кардани ин соҳа чораҳои зарурӣ меандешид. Савдои хориҷии Туркия ҳоси мамлакатҳои суғустараққӣ буд, яъне ба хориҷа асосан ашёи хом ва маҳсулоти аз қоркарди аввалия гузашта бароварда мешуд.

Ислоҳоти давлатӣ дар Туркия. Барои Туркияи ҷумҳуриявӣ ислоҳот дар сохтори идораи давлатӣ, қонунгузорӣ, фарҳанг ва тарзи зиндагии мардум хеле муҳим буд.

Силсилаи тадбирҳои давлатӣ оид ба маориф ба ин соҳа моҳияти дунявӣ бахшиданд. То ин вақт маорифи Туркия асосан моҳияти динӣ дошт. Моҳи март соли 1924 Хилофати Туркия барҳам дода шуд. Ҳамаи аъзои сулолаи Усмонӣ аз мамлакат ронда шуданд. Вазорати дин ва вақф барҳам хӯрд. Рӯҳониҳо аз моликияти хусусии худ маҳрум гардидаанд. Ҳамаи мактабҳои исломӣ баста шуданд. Назорат ба таълимгоҳҳо ба ихтиёри вазорати маориф гузашт. Адолати додгоҳӣ аз ихтиёри рӯҳониён гирифта шуд.

Ислоҳоти маъмури асосан ба вилоятҳо тақсим карда шудани мамлакатро дар бар гирифт. Вилоятҳо бевосита ба марказ тобеъ карда шуданд.

Ислоҳоти солҳои 1923 – 1924 асоси Конститутсияи Ҷумҳурии Туркияро ташкил кард, ки он 20-уми апрели соли 1924 қабул карда шуд. Конститутсияи Туркия миллати ягонаи ин давлат туркхоро ном мебард. Дар он ақаллиятҳои миллӣ инъикос наёфта буданд.

Солҳои 1925 – 1929 қонунҳои ҷинойӣ ва шаҳрвандие қабул карда шуданд, ки ба қонунҳои аврупоӣ монанд буданд. Қонуни шаҳрвандӣ бисёрзаниро манъ карда, дар масъалаи никоҳ ва талок ҳуқуқи занонро бо ҳуқуқи мардон баробар эълон кард. Тақвим ва сару либоси аврупоидӯхт қорӣ карда шуданд. Духтарону занони турк тарқи фаранҷӣ карданд. Алифҳои арабиасос ба алифҳои лотинӣ иваз карда шуд. Соли 1928 аз конститутсия нишондод дар бораи он ки ислом дини давлатӣ аст, бардошта шуд ва бо ҳамин Туркия ба ҷумҳурии дунявӣ мубаддал гардид.

Ислоҳоти анҷомдодаи Мустафо Камол (аз соли 1924 ба ин ному насаби ӯ таҳаллуси «Отатурк» ҳамроҳ гардид) ҳаёти ҷамъиятию сиёсӣ ва иқтисодию иҷтимоии Туркияро тақон бахшид. Баъди дар Туркия амалӣ кардани сиёсати этатизм ва дар рафти ислоҳот гоյи камолгарой (аз номи Камол) пурра ташаккул ёфт, ки онро «Отатуркизм» ҳам меноманд. Ин арзиши гоյавӣ дар барномаҳои Ҳизби халқӣ-ҷумҳуриятҳои, ки солҳои

1927 ва 1931 қабул карда шудаанд, инъикос ёфтааст. Принципҳои асосии ин ғояи Камол Отатурк чунин эълон карда шуданд: 1) «ҷумҳуриятҳои»; 2) «миллӣ»; 3) «эгатизм»; 4) «лаитсизм» (ҷудо будани ислом аз қорҳои давлатӣ ва маориф); 5) «яғонагии халқи турк»; 6) «инқилобӣ» (садоқат ба ғояҳо ва ислоҳоти Камол).

Моҳи октябри соли 1923 пойтахти Туркия аз Истанбул ба Анкара кӯчонда шуд.

Бухрони иқтисодии солҳои 1929 – 1933 дар Туркия. Бухрони иқтисодии ҷаҳонии солҳои 1929 – 1933 ба иқтисоди Туркия зарбаи сахт зад, вале зарбаи он ба Туркия нисбат ба дигар давлатҳои сармоядорӣ камтар буд. Сиёсати эгатизм имкон дод, ки солҳои бухрон истехсолот танзим карда шавад. Мувофиқи сиёсати эгатизми Камол Отатурк бахш (сектор)-и давлатӣ дар иқтисоди Туркия хеле бузург буд. Сабаби дигари ин таъсир ба хусусиятҳои кишоварзии Туркия вобастагӣ дошт. Туркия ба хориҷа бештар маҳсулоти зироатҳои техникӣ, мева, зироатҳои полизӣ, аз он ҷумла тамоку, меваи хушк ва чормағз мебаровард. Дар солҳои бухрони иқтисодӣ дар бозорҳои ҷаҳонӣ нархи ин маҳсулот нисбат ба маҳсулоти ғалладона ё пахта каме паст шуд. Ҳукумат барои паст кардани таъсири манфии бухрон чораҳо меандешид. Масалан, кам кардани воридот ва зиёд намудани содиротро ҳарчониба дастгирӣ мекард. Истехсолкунандагони дохилӣ ба ин гуна тадбирҳо аз он сабаб ҳавасманд буданд, ки маҳсулоти истехсолкардаи онҳо дар дохили мамлакат харидор меёфт. Ба ҳукумати Туркия муяссар гардид, ки дар солҳои бухрони иқтисодӣ ҳам қурби арзи миллӣ – лирро устувор нигоҳ дорад. Ин буд, ки Туркия аз бухрони иқтисодӣ тезтар баромад.

Барои бехтар кардани вазъи иҷтимоии мардум ҳукумат чораҳои таъсирбахши дигар ҳам меандешид. Соли 1936 дар таърихи Туркия аввалин бор қонун дар бораи меҳнат қабул карда шуд, ки дар он қорӣ кардани рӯзи қорӣ 8-соата, рӯзи истироҳат ва руҳсатии меҳнатии ҳарсолаи пулақӣ инъикос ёфтааст. Дар баробари ин, қонуни мазкур қоршиқаниро манъ кардааст.

Вале дар солҳои бухрони иқтисодӣ тамоми Туркия ором набуд. Соли 1930 қурдҳои Туркия шӯриш бардоштанд. Шӯришчиёни қурд аз созмонҳои қурдии Сурия, Ироқ ва Эрон ёрӣ мегирифтанд. Ҳукумат ба навоҳии шӯришбардошта – Игдир, Боязит ва Ван қувваи қарбӣ равон кард. Соли 1932 манбаъҳои охиринаи ин шӯриш аз байн бурда шуданд. Бо қарори додгоҳ 4 нафар роҳбарони шӯриши қурдҳо ба қатл расонда шуданд.

Муносибати камолчиён бо оппозиция. Соли 1938 Камол Отатурк вафот кард. Президенти нави Туркия Исмет Инёню интихоб шуд. Дар солҳои 30-юм бар зидди ҳукмронии камолчиён оппозиция ташаккул ёфт. Ҳанӯз хангоми барҳаёт будани Камол Отатурк муносибатҳо дар байни ғарафҳои муҳолиф то дараҷае тезтунд шуда буданд. Баъди ба сари ҳокимият омадани Исмет Инёню оштишавии неруҳои ҳукмрон бо

оппозитсия ва наздикшавии камолчиён бо рақибони деринаи худ ба амал омад. Ин иқдоми мусбат имкон фароҳам овард, ки роҳбарони оппозитсия аз муҳоҷират ба ватан баргарданд. Дар шароити ошғӣ будани ҳукумат бо оппозитсия, буржуазияи миллӣ бо буржуазияи миёнарав, ки онро дар байни сармоядорони дохилӣ ва хориҷӣ компрадор (мустамликадор) ҳам меноманд, ҳамкорӣ вучуд дошт, чунки ҳам ин ва ҳам он бо инҳисорҳои хориҷӣ робитаи ноғузастанӣ доштанд. Ин ҳолати буржуазияи миллӣ аз он далолат мекард, ки доираҳои ҳуқумрони Туркия ба давлатҳои империалистӣ наздик мешаванд. Ба давлатҳои империалистӣ наздикшавии Туркия дар солҳои 30-юм беш аз пеш вусъат меёфт. Ин сиёсатро оппозитсия ҳам дастгирӣ мекард.

Сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Туркия.

Ҳукуматдорони Ҷумҳурии Туркия умед доштанд, ки баъди ба Созишномаи Лозанна имзо гузоштан мамлакатҳои бузург бо Туркия муносибатҳоро дар асоси баробарҳуқуқӣ ба роҳ мемонанд, вале ин тавр нашуд. Онҳо тасдиқ кардани санадҳои Лозаннаро кашол медоданд, то ки ҳукумати Туркия ба онҳо гузашт кунад. Танҳо соли 1924 Созишномаи Лозанна бо ҳамаи замимаҳои

*Расми 78. Президенти Туркия
Исмет Инёню*

ба маҷрои иҷро даромад. Лекин баъди ин ҳам Англия ва Фаронса нисбат ба Туркия ҳисси эҳтиром надоштанд. Англия дар Туркия нерӯҳои иртиҷоиро дастгирӣ мекард. Фаронса тавонист, ки қарзҳои султони Усмонӣро ба гардани Ҷумҳурии Туркия бор кунад. Фашистони Италия бошанд, даъво мекарданд, ки Анатолияи нопадоданор ба ёрии маданӣ ва мустамликадорӣ онҳо эҳтиёҷ дорад.

Моҳи майи соли 1930 Олмон бо Туркия қарордоди тичоратӣ имзо кард. Даре нагузашта дар тичорати хориҷии Туркия ин мамлакат ба ҷойи аввал баромад. Ҳамзамон Англия ва Фаронса кӯшиш мекарданд, ки таъсири худро ба Туркия пурзӯр намоянд. ИМА ҳам аз соли 1930 муносибатҳои тичоратии худро бо Туркия васеъ кардан гирифт.

Соли 1932 Туркия ба Лигаи Миллатҳо дохил шуд. Дар зери фишори мамлакатҳои империалистӣ соли 1933 Туркия муҳлати иҷрои иҷораи Бонки Оттоманро таъдид кард. Ин бонк дар Туркия силоҳи асосии сармояи Англия ва Фаронса буд. Бонки Оттоман, сарфи назар аз мушкилоти зиёд, ба пардохти қарзи хориҷии ҳукумати подшоҳии пешин шурӯъ кард. Туркия соли 1934 бо Юнон ва Югославия созишнома бааст.

Аз соли 1938 сар карда дар Туркия Олмони фашистӣ ҳам фаъол шуд.

Дар конфронси байналмилалии моҳҳои июн ва июли соли 1936 оид ба гулугоҳҳои баҳри Сиёҳ дар Монтрёи Швейтсария барпошуда Туркия ба қабул шудани конвенсияи байналмилалӣ муваффақ шуд. Мувофиқи ин санад, назорати байналмилалӣ ба гулугоҳҳои баҳри Сиёҳ

Расми 79. Санҷаки Хатай (дар қисмати ҷанубии Туркия ишора шудааст)

бекор карда шуд. Туркия ҳуқуқ пайдо кард, ки гулугоҳҳои баҳри Сиёҳро гайриҳарбӣ эълон кунад. Акнун Туркия ҳам дар замони осоишта ва ҳам дар замони ҷанг муҳофиз ва назоратчии ягонаи ин гулугоҳҳо буд.

Баъди ба имзо расидани конвенсияи Монтрё Англия муборизаро барои пайдо намудани ну-

фуз дар Туркия пурзӯр кард. Бо ин мақсад ба Туркия лавозимоти ҳарбии зиёд дод. Соли 1937 Туркия ба иттифокномаи Саадобод имзо гузошт, ки он ба таъсиси Антантаи Шарқи Наздики мояи сиёсати империалистии Англия боис гардид. Бо мақсади ба тарафи худ кашидани Туркия ҳукуматҳои Англия ва Фаронса бо ҳам маслиҳат карда, ба ҳулосае омаданд, ки Санҷаки Александретро аз Сурия ҷудо карда, ба Туркия диҳанд. Ин Санҷак соли 1939 бо номи вилояти Хатай ба ҳайати Туркия дохил карда шуд.

Дар арафаи Ҷанги Дуюми Ҷаҳон доираҳои бонуфузи ҳукмрони Туркия ба ҷониби Англия, Фаронса ва ИМА майл дошанд. Дар баробари ин, неруҳои зиёде ва махсусан ҳарбиёни Туркия ҷонибдори ҳамкорӣ бо Олмони фашистӣ буданд.

Савол ва супориш

1. Сиёсати иқтисодии камолчиёнро шарҳ диҳед.
2. Этатизм чист?
3. Ислоҳоти солҳои 1923 – 1924 кадом соҳаҳои Туркияро фаро гирифт?
4. Қай пойтахти Туркия аз Истанбул ба Анқара кӯчонда шуд?
5. Конституцияи Ҷумҳурии Туркия қай қабул карда шудааст?
6. Кадом қонунҳои тарзи зиндагии мардуми Туркияро дар бар гирифтанд?
7. Принсипҳои асосии идеологияи Камол Отатуркро, ки бо номи «камализм» машҳур аст, ном бурда, шарҳ диҳед.
8. Чаро камолчиён бо оппозитсия оштии шуданд?
9. Дар бораи мақоми Англия, Фаронса, Олмон ва ИМА дар Туркия чӣ гуфта метавонед?
10. Чаро Англия ва Фаронса Санҷаки Александретро, ки дар ҳайати Сурия буд, ба Туркия доданд?

§ 26. АРАБИСТОНИ САУДӢ – ТАЪСИСИ ДАВЛАТИ САУДӢ ВА ҲАМКОРӢ БО ШИРКАТҲОИ НАФТИ ИМА

Расми 80. Харитаи Арабистони Саудӣ

Таъсис ёфтани Арабистони Саудӣ. Соли 1920 амир Ибни Сауд ном шахс аморати Ваҳҳобиёнро дар Начд барпо намудааст. Солҳои 1920 – 1925 Ибни Сауд қисми Асир ва Ҳичозро ба Начд ҳамроҳ намуд. Соли 1927 Ибни Сауд қаламрави давлати худро боз ҳам васеътар кард ва расман ба тахти подшоҳии Арабистони Саудӣ (1927 – 1933) нишаст. Ин давлат соли 1932 номи Арабистони Саудиро гирифтааст.

Арабистони Саудӣ дар нимҷазираи Арабистон давлати ягона набуд. Дар муқобили он Ямани пурқувват ҳам меистод. Ин давлатҳо барои забт кардани қаламрави ҳамдигар борҳо ҷанг кардаанд. Яке аз ин бархӯрдҳо соли 1934 ба амал омад, ки ба фоидаи Арабистони Саудӣ анҷом ёфт. Дар натиҷаи ин пирузӣ Арабистони Саудӣ тавонист, ки тамоми Асир ва қисми ханӯз ишғолнашудаи Начдро ишғол намуда, ба худ ҳамроҳ кунад. Дар худудҳои ҳозираи худ Арабистони Саудӣ аз ҳамин давра вучуд дорад.

Соҳти сиёсии Арабистони Саудӣ. Арабистони Саудӣ давлати динӣ ва тарзи идоракунии он мутлақияти подшоҳӣ мебошад. Сардори давлат ва ҳукумат подшоҳ аст. Вай ҳам сарвари сиёсӣ ва ҳам сарвари рӯҳонӣ (исломӣ)-и мамлакат мебошад. Исломи идеологияи расмӣи давлатӣ аст. Аз ин рӯ, қонунҳои Арабистони Саудӣ дар асоси шароити исломӣ таҳия

карда шудаанд. Подшоҳ ҳокимияти иҷроия ва қонунгузорро дар ихтиёр дорад. Ҳамзамон нахуствазир сарфармондеҳи неруҳои мусаллаҳ ва додҳои олии Додгоҳи Олии Арабистони Саудӣ мебошад.

Расми 81. Шоҳи Макка Ибни Сауд (Арабистони Саудӣ)

Вазъи иқтисодии Арабистони Саудӣ. Нафт асоси иқтисоди Арабистони Саудиро ташкил менамуд. Захираҳои он дар мамлакат бениҳоят зиёд буданд. Дар солҳои 30-юм қустуҷӯи нафти Арабистони Саудӣ босуръат пеш рафт ва дар он ҷо даҳҳо қони нафт кашф карда шуданд. Ба қустуҷӯ ва истихроҷи нафти Арабистони Саудӣ асосан хориҷиён машғул буданд. Соли 1933 қорхонаҳои нафтистеҳсолкунии инхисории Америка барои қустуҷӯ ва истеҳсоли нафт дар қисми зиёди қаламрави мамлакат иҷозатнома (консессия) гирифтанд. Дар Арабистони Саудӣ истеҳсоли саноати нафт, яъне аз нафт ҳосил кардани бензин, керосин, сояра, афтол, солидол ва ғ. соли 1938 оғоз ёфтааст.

Қорхонаи инхисории Америка «Стандарт ойл Компани оф Калифорния» ба истеҳсоли нафти Арабистони Саудӣ асос гузоштааст. Ин қорхонаи инхисории амриқой ба истеҳсоли нафти Арабистони Саудӣ танҳо машғул нашуд. Бо қарордоди дутарафаи Арабистони Саудӣ ва инхисории номбурда ширкати муштаракӣ «Калифорния арабиен стандарт ойл компани» таъсис ёфта, дар мамлакат қариб 6-7 сол ба истеҳсоли нафт машғул шуд. Соли 1943 ба истеҳсол ва фуруши нафти Арабистони

Ҳукумат аз ҷумлаи аъзои хонадони подшоҳ ташкил карда мешавад. Дар назди подшоҳ Шӯрои Маслиҳатӣ амал мекунад. Ин мақом, тавре ки аз номаш ҳам бармеояд, маслиҳатӣ буда, дар мавриди баррасии масъалаҳои гуногуни сиёсати дохилию хориҷӣ ба подшоҳ пешниҳодҳо ироа менамояд. Аз тарафи подшоҳ қабул ва ё иҷро карда шудани пешниҳодоти Шӯрои Маслиҳатӣ шарт нест.

Мансаби подшоҳ аз соли таъсис ёфтани Арабистони Саудӣ меросӣ аст. Дар сурати ғавтидани подшоҳ ба ин вазифа яке аз аъзои сулолаи Саудҳо менишинад.

Расми 82. Манзараи имрӯзаи пойтахти Арабистони Саудӣ – Арриёз (Эр-Рияд)

Саудӣ ширкати дигар – «Арабиен Америкэн ойл компани», ки онро маъмулан дар шакли мухтасар «Арамко» меноманд, машғул шуд. Ин ширкати навташқил қариб 90 фоизи истеҳсоли нафти Арабистони Саудиро дар ихтиёр дошт.

Аз ҷиҳати истеҳсоли нафт Арабистони Саудӣ он вақт дар байни давлатҳои ҷаҳон баъди ИМА ҷойи дуюмро ишғол мекард. «Арамко» аз истеҳсол ва фурӯши маҳсулоти нафти ин давлат даромади қалон ба даст меовард. Тахминан 92 фоизи даромади миллии Арабистони Саудӣ аз ҳисоби фурӯши нафт буд.

Ғайр аз нафт, ба миқдори кам ҳам бошад, дар Арабистони Саудӣ тило, нуқра, оҳан, мис ва маъданҳои дигар низ истеҳсол карда мешуданд.

Дар Арабистони Саудӣ ҳунармандӣ ва касибӣ низ тараққӣ карда буд. Вале коркунони ин соҳа хеле кам буданд. Қариб 75 фоизи аҳолии мамлакат ба кишоварзӣ машғул буд. Он вақт соҳаи асосии кишоварзии Арабистони Саудӣ чорводорӣ ба шумор мерафт. Дар музофоти Асир ва баъзе минтақаҳои дигари мамлакат гандум, ҷав, чуворимақка, чуворӣ, шолӣ, сабзавот, нахл, қаҳва, мевачоти ситрусӣ, анор, анчир, бодом ва ғайра парвариш карда мешуданд. Як қисми аҳолии соҳилҳои баҳру дарёҳо ба моҳигирӣ ва ё чамбоварии марворид, марҷони сиёҳ ва қахрабо машғул буд.

Савол ва супориш

1. Арабистони Саудӣ дар кучо воқеъ гардидааст? 2. Дар бораи таъсис ёфтани Арабистони Саудӣ маълумот диҳед. 3. Сохти сиёсии Арабистонро шарҳ диҳед. 4. Ҷанги байни Арабистони Саудӣ ва Яман дар соли 1934 чӣ дод? 5. Сарвати асосии Арабистони Саудӣ чист? 6. Дар бораи «Стандарт ойл компани оф Калифорния» ва «Арабиен Америкэн ойл компани» нақл кунед. 7. Ибни Сауд дар Арабистони Саудӣ кадом солҳо ҳукмронӣ кардааст? 8. Дар бораи вазъи кишоварзии Арабистони Саудӣ ҳикоя кунед. Аз мавзӯи хулоса бароред.

§ 27. СУРИЯ – ДАВЛАТИ ЗЕРВАКОЛАТИ ФАРОНСА

Сурия дар оғози давраи муосир. Сурия тӯли қариб 400 сол дар зери юги мустамликавии Туркия буда, дар охири ҷанги Якуми Ҷаҳон аз гарафи артиши Антанга ишғол карда шуд. Мувофиқи қарорди Конфронси сулҳи Париж, Сурия қаламрави зерваколати Фаронса гардид, ки ин баробар буд ба габдил ёфтани он ба мустамликаи Фаронса.

Дар давраи истилои Фаронса соҳиби ҷамъиятии Сурия мулкдорӣ бар замин ва машғулияти асосии аҳолии он кишоварзӣ буд. Заминҳои зиёди киштбоб дар дасти заминдорони қалон буданд. Қисме аз деҳқонон (фаллоҳон) дар ихтиёри худ қиъаҳои начандон қалони замин доштанд. Қисми дигари кишоварзон аз сабаби камзаминӣ ба мардикорӣ машғул буданд.

Расми 83. Харитаи Сурия – зерваколоти Фаронса

Молҳои арзони истеҳсоли фабрикавии хориҷӣ ба бозорҳои Сурия роҳ ёфта, ба рушди истеҳсолоти касобию хунармандии ин давлат монеъ мешуданд. Саноати Сурия хеле суст пеш мерафт. Мардуми ихтисосманд ва зиёиён дар ватан қор намеёфтанд. Бинобар ин, маҷбур мешуданд, ки дар қустуҷӯӣ қор ба давлатҳои хориҷӣ қўч банданд.

Сармоядорони Сурия дар шароити воридшавии сармояи Фаронса ба саноат бештар ба савдою судхӯрӣ маблағгузорӣ карда, замин ҳам меҳариданд. Вале сармоядороне, ки замин меҳариданд, дар истифодаи он муносибатҳои сармоядориро истифода намебуранд.

Баъди ба Сурия омадани Фаронса дар ин ҷо сохти сиёсӣ ва иҷтимоӣ тағйир наёфт. Ҳокимияти муқарраргардида барои мустақкам қардани ҳукмронии Фаронса истифода мешуд. Аҳволи халқи Сурия боз ҳам вазнинтар шуд. Акнун ӯ маҷбур буд, ки як қисми қарзи империяи Усмонӣро пардозад. Ба зиммаи халқи араби Сурия пардохти товони ҷанги Туркия низ бор карда шуд. Ширкатҳои инхисории Фаронса аз Сурия барои иҷора иҷозатномаҳои ғоидоавар мегирифтанд. Тоҷирони Фаронса бозорҳои Сурияро аз молҳои саноатӣ пур мекарданд. Дар баробари ин аз Сурия маҳсулоти ҳӯроқвориро бо нархи арзон харида содир менамуданд.

Муборизаи озодихонаи халқи Сурия. Сурия аз зери зулми империяи Усмонӣ ҳалос шуда, ба доми мустамликавии империализми Фаронса гирифтанд. Тақдирҳои Сурияро мамлакатҳои империалистӣ ҳал карданд. Халқи он баҳри истиқлоли ватани худ аз нав ба мубориза бархост. Дар Сурияи Ғарбӣ дастаҳои ҷирикҳои фаллоҳон ва қўчиён ташкил ёфтанд. Шӯриши аввалини зидди фаронсавиҳои истилогар моҳи майи соли 1919 дар вилояти Латак ба амал омад. Дар Сурияи Шарқӣ бо номи «клубҳои арабӣ» марказҳои ҳаракати зиддиимпериалистӣ машҳур буданд.

Конфронси сулҳи Париж истиқлоли Сурияро эътироф накард.

Моҳи ноябри соли 1919 Шӯрои миллии халқ таъсис ёфт, ки ба он намоёндагонии ҷараёнҳои гуногуни сиёсӣ ҷамъиятии ақсар шахру

навоҳии вилоятҳои Сурия дохил шуданд. Шӯрои миллии халқ аз тариқи маблағи чамъовардаи худ дастаҳои ихтиёриёно мусаллаҳ мекард. Барои муназзам сохтани ҷараёни муборизаи озодихона ва идораи минтақаҳои аз истилогарон озод кардашуда моҳи декабри соли 1919 Ҳукумати Сурияро ташкил намуд.

Ба рушди ҳаракати миллию озодихонии халқи Сурия амир Файсал ва наздикони ӯ монеъ мешуданд. Файсал дар аввали соли 1920 ҳатто бо нахуствазири Фаронса Клемансо қарордоде ҳам имзо кард, ки мувофиқи он, қисмати шарқии мамлакат ба зери сарпарастӣ (протекторат)-и Фаронса даромад. Ин кирдори Файсал хиёнати рӯйрости зидди халқ ва давлати Сурия буд. Неруҳои истиклолҳои Сурия ба муқобили ин хиёнати амир эътироз баён намуда, иброз доштанд, ки қарордоди имзокардаи амир Файсалро эътироф намекунанд.

Файсал бар зидди неруҳои ватанпарвари Сурия ба мубориза ҳам даст зад, ки он дар амал табаддулот буд. Ӯ фармон дод, ки Шӯрои миллии халқ пароканда карда шавад. Моҳи марти соли 1920 Файсал худро подшоҳи Сурия эълон кард.

Моҳи апрели соли 1920 Конфронси Сан-Ремо Сурияро ба қаламрави зерваколати Фаронса супурд. Моҳи июл қувваҳои ҳарбии Фаронса ба Сурияи Шарқӣ ворид карда шуданд.

Солҳои 1920 – 1922 дар вилояти Хайрон - шимоли Сурия ва шаҳри Димишқ борҳо шӯриш ва гирдиҳамовиву намоишҳои зидди Фаронса доир гардиданд.

18-уми октябри соли 1925 дастаҳои чирикҳои хуб мусаллаҳшуда ба шаҳри Димишқ даромаданд. Қувваҳои ҳарбии Фаронса бо чирикҳои Сурия муқовимат карда натавониста, маҷбур шуданд, ки шаҳрро тарк кунанд.

Моҳи майи соли 1926 қувваҳои ҳарбии Фаронса ҳучуми густурдаи зидди шӯришчиёни Сурияро оғоз намуданд. Фаронсаविҳо вилояти Чабан-Друзро забт намуда, Димишқро гулӯлаборон карда, баъд ба мавзеи Гуга ва Сурияи Шимолӣ ҳамла карданд. Даҳҳо ҳазор нафар чирикҳои машғул ба чамъоварии галладона боз ба артиш баргаштанд. Дар натиҷа зимистони соли 1926 ва баҳори соли 1927 ҷанг дар байни артиши истилогарон ва ватандӯстони Сурия аз нав авҷ гирифт. Истилогарони Фаронса дар натиҷаи истифодаи силоҳи навтарин ва сафарбарии неруҳои иловагӣ танҳо баҳори соли 1927 тавонистанд ба размандағони Сурия ғалаба кунанд.

Сурия дар арафаи Ҷанги Дуюми Ҷаҳон. Дар арафаи Ҷанги Дуюми Ҷаҳон дар Сурия ҳаракати қоршиқани зидди ҳукумати маҳаллӣ, соҳибқорон ва маъмурияти мустамликавӣ пурзӯр шуд. Моҳҳои январ - феввали соли 1936 дар Сурия қоршиқани умумии зидди ҷазоидихии иштирокчиёни ҳаракати миллию озодихонии Сурия доир гардид. Дар рафти ин қоршиқани дар сар то сари мамлакат намоишҳои яқдилӣ бо қоршиқанон ба амал омаданд.

Ин дафъа ҳаракати зиддифаронсаवि ҷунон пурзӯр буд, ки мустамликадорон онро ҳатто тавассути силоҳ ҳам фуру нишонда натавонистанд.

Аз ҳамин сабаб маҷбур шуданд, ки гузашт кунанд. Амали конститутсияро аз нав chorī намуданд. Аз намояндагони Иттиҳоди миллии кабинети вазирони Сурияро ташкил карданд. Дар натиҷаи музокироти роҳбарони ин ҳизб бо ҳукумати Фаронса моҳи сентябри соли 1936 қарордоде имзо карда шуд, ки яке аз моддаҳои он дар зарфи се соли оянда зерваколоти Фаронса будани Сурияро бекор мекард. Вале дар баробари ин модда ба қарордоди мазкур ҷандин моддаҳои ҳам дохил карда шуданд, ки баъди аз зери ваколат баромадан ҳам назорати Фаронса ба қорҳои харбӣ, иқтисодӣ ва сиёсии Сурия боқӣ мемонд. Сарфи назар аз гузаштҳои иловагии ҳукумати Сурия, ин қарордодро парламенти Фаронса тасдиқ накард. Нерӯҳои иртиқои парламенти Фаронса мехостанд, ки дар Сурия тарғиботи ваколат нигоҳ дошта шавад.

Дар арафаи Ҷанги Дуюми Ҷаҳон парламенти Сурия пароканда карда шуд. Дар Сурия диктатураи бевоситаи Фаронса ҳукмрон гардид. Вале ба империализми Фаронса муяссар нагардид, ки ҳаракати миллию озодихоҳии халқи Сурияро сарқӯб намояд.

Ба халқи Сурия лозим омад, ки муборизаро бар зидди мустамликадорони Фаронса давом диҳад. Ба вай танҳо соли 1943 муяссар гардид, ки ба бекор карда шудани ваколоти Фаронса бар Сурия муваффақ шавад. Баъди ба даст овардани истиқлол ҳам ба Сурия лозим омад, ки худро аз Фаронса ва давлатҳои дигари империалистӣ ҳимоя кунад.

Савол ва супориш

1. Сурияи оғози давраи муосирро чӣ гуна дарёфтед? 2. Зерваколоти Фаронса будани Сурияро шарҳ диҳед. 3. Шӯрои миллии халқ баъд аз таъсис ёфтани ба қадом қорҳои машғул шуд? 4. Дар бораи муборизаи миллию озодихоҳонаи халқи Сурия мисолҳо биёред. 5. Вазъи ҳаракати миллию озодихоҳии халқи Сурия дар арафаи Ҷанги Дуюми Ҷаҳон чӣ гуна буд? 6. Дар арафаи Ҷанги Дуюми Ҷаҳон гузашти мустамликадорони Фаронса ба халқи Сурия аз чӣ иборат буд? 7. Сурия қай истиқлоли давлатӣ ба даст овард?

§ 28. МУБОРИЗАИ МИЛЛИЮ ОЗОДИХОҲИИ ИРОҚ БАР ЗИДДИ ЗҶУРОВАРИИ АНГЛИЯ

Ироқро ишғол кардани Англия. Дар солҳои Ҷанги Якуми Ҷаҳон Ироқ аз тарафи қувваҳои харбии Англия ишғол карда шуд. Сиёсати горагғаронаи Туркия ва амалиёти харбии англисҳо хоҷагии халқи Ироқро ба ҳолати нугувор гирифтдор карданд. Дар натиҷаи ба қувваҳои харбии Англия ва қорпуҳои меҳнатии Туркия сафарбар карда шудани мардҳои нарасидани нерӯи қорӣ ҳис карда мешуд. Бо ҳамин сабаб қариб 50 ғоизи заминҳои ҳосилхези вилояти Мосул бекор ҳобида буданд. Қосибии анъанавӣ ва саноати нававледи Ироқ низ рӯ ба таназзул ниҳод.

Расми 84. Харитаи Ироқ

Аҳолии мамлакат аз нарасидани озука азоб мекашид. Нархи наво аз се то панҷ баробар боло рафт, ханногӣ авҷ гирифт. Дар мамлакат вабо, махав ва домана паҳн шуд. Аз гурӯснагӣ ва беморӣ даҳҳо ҳазор нафар одамон фавтиданд.

Англия Ироқро забт карда, хост, ки онро ба мустамликаи худ табдил бидиҳад. Дар марказ ва дар маҳалҳо тамоми ҳокимият дар дасти маъмурияти англисҳо буд. Барои ба тарафи худ кашидани аҳоли Англия дар Ироқ ислохоти замин гузаронид. Мувофиқи ин ислохот, замин ба шайхҳои қабिलाҳо, ашрофони рӯхонӣ ва буржуазияи миёнарав (компрадор) дода шуд. Вале ислохот сиёсати умумии мустамликадорони Англияро тағйир наод. Ироқ дар ҳолати мустамликавии беҳуққ мондан гирифт.

Шӯриши озодихонаи солҳои 1918 – 1920. Халқ ва табақаҳои гуногуни иҷтимоии мамлакат, аз он ҷумла арабҳо, курдҳо, буржуазияи калон, аҳли илму фарҳанг, рӯхонӣ, коргарон, деҳқонон ва кӯчиён ба сиёсати аз тарафи Англия мустамликасозии Ироқ бо нафрат менигаристанд. Англисҳо ба қорҳои дохилии ҷамоаҳо ва уламои динӣ даҳлат мекарданд. Ҳатто мухторияти шаҳрҳои муқаддаси шиаҳо - Начаф ва Қарбалоро бекор карданд, ки ин қаҳру қазаби пайравони ин мазҳаби дини исломро ба вучуд овард.

Чунин вазъ ватандӯстони Ироқро маҷбур месохт, ки бар зидди мустамликадорон мубориза баранд. Онҳо созмони ватанпарваронаи «Посбони Истиклол»-ро таъсис доданд. Дар баробари ин созмон, инчунин созмони «Назри Ироқ» ҳам тавлид ёфт, ки ҳадафи он ҳамкорӣ бо Англияро дошт.

*Расми 85. Шоҳи Ироқ –
Файсали I (ваф. соли 1933)*

Муборизаи миллию озодихоҳии халқи Ироқ асосан тахти роҳбарии шайхҳои қабилаҳо ва сарварони дини ислом сурат мегирифт. Дар солҳои Чанги Якуми Ҷаҳон ин мубориза авҷ гирифта, ба шӯриш ҳам табдил ёфта буд.

Яке аз шӯришҳои калонтарини зидди Англия баҳори соли 1918 дар Начаф ва чандин шаҳри дигари Фуроти миёна ба амал омад. Моҳҳои май-июни соли 1919 шӯриши аз ҳама калонтарину дарозмуддат шӯриши курдҳо буд, ки роҳбарии онро шайх Маҳмуд ба уҳда дошт. Ин шӯриш шиори ташкил кардани давлати соҳибистиклоли Курдистонро ба миён гузошт.

Аввали соли 1920 маркази ҳаракати миллию озодихоҳӣ ба вилоятҳои арабнишини Ироқ кӯчид. Зимистон ва баҳори соли 1920 қабилаҳои бадавӣҳо қариб тамоми Байнаннаҳрайн - мобайни дарёҳои Дачла ва Фуроти шимолтари Бағдодро аз истилогарон озод ва лашкаркашӣ ба Мосулро оғоз карданд. Роҳбарони Назри Ироқ бо мақсади ба гузашт розӣ кардани Англия дар конгресси Ироқ, ки дар шаҳри Ҳалаб баргузор гардид, 8-уми марти соли 1920 истиқлоли Ироқро эълон карданд. Вале ин қарордод танҳо дар рӯйи коғаз монд.

Конфронси Сан-Ремо қарор қабул кард, ки Ироқ зерваколати Англия доништа шавад. Ба муқобили ин қарор моҳҳои май-июни соли 1920 дар Бағдод ва бисёр шаҳрҳои дигари Ироқ намоишҳои эътирозии оммавӣ доир гардиданд. Иштирокчиёни онҳо истиқлоли давлатии Ироқро тақозо намуданд. Дар маҷлиси созмони «Посбони Истиқлол» шайхҳои қабилаҳои Ироқи марказӣ ва уламои шиъа дар бораи оғози шӯриши мусаллаҳона қарор қабул карданд. Ин шӯриш 30-юми июни соли 1920 аз намоиши қабилае дар Рамайса оғоз ёфта, дере нагузашта ба чанги озодихоҳонаи умумихалқии Ироқ мубаддал гардид. Дар давоми ҳамагӣ як моҳ шӯришчиён қисмати арабии Ироқро қариб пурра озод карданд. Танҳо нуқтаҳои тақягоҳи воқеъ дар водии Дачла (байни Басра ва Бағдод) зери тасарруфи англисҳо монд. Мустамликадорони Англия бар зидди размандагони Ироқ артиши 150-ҳазорнафараи худро равон карданд. Қувваҳои ҳарбии Англия дар миёнаҳои моҳи ноябри соли 1920 неруҳои асосии қабилаҳои Ироқро торумор намуданд. Лекин чирикҳои Ироқ боз чандин моҳи дигар бар зидди англисҳо муборизаро давом доданд.

Ироқ дар давраи ваколат. Комиссарии олии Англия дар Ироқ моҳи октябри соли 1920 ҳукумати муваққатии Ироқро таъсис дод. Бо ҷидду ҷаҳди Англия 23-юми августи соли 1921 писари ҳокими Ҳичоз Файсал ал-Ҳошимӣ подшоҳи Ироқ эълон карда шуд.

Ба ҳамаи мақомоти ҳукумати подшоҳӣ мушовирони англис дохил карда шуданд. Дар музофотҳо нозирони англис ҳокими мутлақ буданд. Ҳукмрони воқеии Ироқ комиссари олии Англия буд. Мувофиқи қарордоди соли 1922 ҳукумати подшоҳӣ дар масъалаи сиёсати байналмилалӣ ва молиявӣ бояд ба «маслиҳат»-ҳои комиссари олии Англия таъя мекард. Англия дар Ироқ қувваҳои ҳарбӣ ҳам дошт.

Шартҳои асоратовари қарордоди мазкур аҳли ҷамъияти Ироқро ба қаҳру ғазаб оварданд. Ба ҳаракати эътирозии мардуми Ироқ, ки тамоми мамлакатро фаро гирифта буд, Ҳизби миллии Ироқ бо роҳбарии Абутиман, Ҳизби эҳёи Ироқ бо сардории Ас-садр ва уламои маъруфи шиа сарварӣ мекарданд. Мустамликадорон соли 1924 намоишҳои зидди маъмурияти мустамликавиरो сарқӯб карда, ба нафъи худ бо Ироқ қарордод ба имзо расонданд. Баъди ин Конститутсияи Ироқ тасдиқ карда шуд, ки онро Вазорати мустамликаҳои Британияи Кабир таҳия карда буд.

Расми 86. Шоҳи Ироқ
Ғозӣ ибн Ғайсал
(1934 – 1939)

30-юми июни соли 1930 арбоби маъруфи давлатӣ Нурӣ Саид, ки чанде пеш ба ҳукумати Ироқ роҳбарӣ мекард, қарордоди нави Англия ва Ироқро ба муҳлати 25 сол имзо кард. Мувофиқи қарордоди мазкур, Ироқ давлати соҳибистиклол эълон карда шуд. Англия мувофиқи қарордоди соли 1930 ҳуқуқ гирифт, ки дар масъалаҳои сиёсати хориҷӣ «маслиҳатчӣ»-и

Ироқ бошад. Пойгоҳҳои ҳарбии Англия мисли пештара дар Ироқ мондан гирифтанд. Англия инчунин ҳуқуқ дошт, ки мушовирони ҳарбии худро ба Ироқ раво кунанд.

Моҳи ноябри соли 1930 созмони «Бародарии милли» таъсис ёфт, ки ба он нерӯҳои нисбат ба ҳукумати Нурӣ Саид дар оппозиция буда муттаҳид шуданд. Моҳи январӣ соли 1931 ба ҳайати «Бародарии милли» Ҳизби миллии Ироқ Абутиман ҳам дохил шуд. Ин ҳаракат тақозо мекард, ки созишномаи соли 1930 аз эътибор сокист карда, ҳукумат ба истеъфо равад. Талабҳои созмони мазкурро оммаи халқ дастгирӣ мекард.

Ҳукумати Нурӣ Саид ба қувваҳои ҳарбии Англия таъя карда, вусъати минбаъдаи ҳаракати миллию озодихоро дар Ироқ боздошт ва 3 октябри соли 1932 уҳдадорҳои Ироқро оид ба созишномаи соли 1930 расман эълон кард. Бо ин роҳ ҳукумати Нурӣ Саид барои ба Лигаи Миллатҳо қабул шудани Ироқ муваффақ гардид.

Ғарчанде ки моҳи мартӣ соли 1933 бо роҳбарии Равдид Алӣ Алҳайданӣ ҳукумати «Бародарии милли» ба сари қудрат омад, вазъ тағйир наёфт. Ин ҳукумат низ ваъда дод, ки созишномаи соли 1930-ро риоя мекунад.

Моҳи августи соли 1933 ҳукумати «Бародарии миллӣ» ба муқобили ошурҳои сокини Ироқ куштор ташкил кард. Ҳизби миллии Ироқ бар зидди ин майлони фаъолияти ҳукумат баромад. Ҳукумати Рашид Алӣ Алхайданӣ маҷбур шуд, ки ба истеъфо равад.

Моҳи март соли 1935 қабилаҳои сокини минтақаи Фуроти Миёна шӯриш бардошанд. Ин воқеаро «Бародарии миллӣ» барои аз нав ба сари ҳокимият омадани худ истифода бурд. Вале гайр аз ваъдаҳои зиёд кори дигаре накард. Мақоми мустамликавии Ироқ мувофиқи ҳамон созишномаи соли 1930 мондан гирифт.

Ироқ дар арафаи Чанги Дуюми Чаҳон. Муқобилони ҳукумати «Бародарии миллӣ» торафт зиёд мешуданд. Дар ҳайати онҳо харбиён ҳам буданд.

29-уми октябри соли 1936 нерӯҳои ба Бағдод наздикшудаи генерал Бакр Сидқӣ ба подшоҳ – Ҷози I талаби қатъӣ пешниҳод карданд, ки ҳукумати «Бародарии миллӣ» ба истеъфо равад. Подшоҳ ин талабро қабул кард ва ба Ҳикмат Сулаймон супориш дод, ки кабинети нави вазиронро таъсис бидиҳад. Аз ҳафт аъзои ҳукумат се нафарашон намояндагони гурӯҳи «Ал - Ахалӣ» (ашхоси дар атрофи рӯзномаи «Ал-Ахалӣ» муттаҳидшуда) буданд, аз он ҷумла Абуттиман ва Алӣ Чадарҷӣ. Генерал Бакр Сидқӣ сардори ситоди кулли артиши Ироқ таъйин карда шуд.

Ҳикмат Сулаймон ва Абуттиман, ки вазифаи вазири молияро ишғол карда буд, иброз дошанд, ки дар мамлакат ислоҳоти

Расми 87. Яке аз қисматҳои Бағдод, пойтахти Ироқ

васеъ мегузaronанд. Ислоҳот, аз он ҷумла, ба дехқонони безамин тақсим кардани заминҳои давлатӣ, афви маҳбусони сиёсӣ, мусоидат ба рушди саноати миллӣ, таъминоти иҷтимоӣ, хавасманд кардани фаъолияти иттифоқҳои касаба ва гайраро дар назар дошт. Вале ин ҳукумат аз уҳдаи иҷрои ваъдаҳои худ марбут ба ислоҳот баромада натавонист. Баръакс, бар зидди ҳаракати халқӣ роҳи зӯрвариро пеш гирифт. Аз ин рӯ, ҳамчун эътироз вазирони «Ал - Ахалӣ»-чиён ба истеъфо рафтанд.

Вазъи баамаломадаро нерӯҳои вафодор ба Англия мохируна истифода бурда, 11-уми августи соли 1937 Бакр Сидқиро кушанд. Баъди 5 рӯз ҳукумати Ҳикмат Сулаймон фаъолияти худро қатъ кард. Дар мамлакат ҳокимияти нерӯҳои англисимаоб аз нав барқарор карда шуд. 25-уми декабри соли 1938 ҳукумати нави Нурӣ Саид таъсис ёфт. Ӯ барои баргараф кардани нерӯҳои оппозитсионӣ чораҳои мушаххас андешид.

Моҳи марти соли 1939 Нурӣ Саид «суиқасди зиддиҳукуматӣ»-ро баҳона карда, гурӯҳи калони муҳолифинро ҳаёс кард. Файсали II-и 4-сола подшоҳи Ироқ эълон карда шуд. Сарпарастии подшоҳи хурдсол шохзода Абдуллоҳ эълон гардид. Ин шахс ҳамакидаи Нурӣ Саид буд.

Савол ва супориш

1. Англия Ироқро забт намуда, дар он ҷо кадом тадбирҳоро амалӣ кард? 2. Кадом воқеаҳои шӯриши соли 1920-и Ироқро ном бурда метавонед? 3. Файсал ал-Ҳошимӣ дар Ироқ кай ва бо ёрии кӣ подшоҳ эълон карда шуд? 4. Оё халқи Ироқ ба ҳолати зерваколати Англия будани ватани худ розӣ буданд? 5. Ироқ кай истиқлол ба даст овард? 6. Баъди эълони истиқлол мақоми Англия дар Ироқ чӣ гуна муқаррар карда шуд? 7. Нурӣ Саид Ироқи «соҳибистиклол»-ро чӣ тавр идора мекард? 8. Дар бораи ҳукумати «Бародарии миллӣ» нақл кунед. 9. Нурӣ Саид кай ва барои чӣ табaddулоти давлатӣ анҷом дод?

§ 29. МИСР: ҲИМОЯИ ИСТИҚЛОЛИ МИЛЛӢ АЗ АНГЛИЯИ АБАРҚУДРАТ

Расми 88. Харитаи Миср

Вусъатёбии ҳаракати миллию озодихоҳӣ. Империализми Англия ҳанӯз дар ҷорӣ охиринаи асри XIX Мисрро ба юғи мустамликавӣ гирифтанд, ба манбаи ашёи хомӣ худ табдил дода буд. Англичҳо аз ин ҷо барои саноати бофандагии худ пахта мегирифтанд. Халқи Миср ба ҳолати мустамликавӣ худ тан наодо, ба муқобили хоҷаҳои англис

ба муборизаи озодихона бархост. Дар ин роҳ ҳукумати мамлакат низ бо ӯ буд.

Баробари ба охир расидани Чанги Якуми Чаҳон, моҳи ноябри соли 1918 як гурӯҳ арбобони маъруфи Миср бо сардории Саъд Зағлуллошо, ки ноиби президенти маҷлиси қонунгузори аз тарафи англисҳо пароканда кардашуда буд, ба назди комиссари олии Англия омада, талаб карданд, ки ба Миср истиклол дода шавад, вале ҳукумати Англия ин талабро рад кард. Ҷавобан ба ин раддия охири соли 1918 бо сардории Саъд Зағлуллошо бо номи «Вафд-Мисрӣ» (Вакилони мисрӣ) кумита таъсис дода шуд. Вале аввали моҳи марти соли 1919 англисҳо фаъолияти «Вакилони мисрӣ»-ро манъ ва роҳбарони онро ба ҷазираи Малта таъбид карданд. Ин кирдори мустамликадорон қаҳру газаби мисриёнро овард.

9-уми марти соли 1919 оммаи халқ ба кӯчаҳои шаҳри Қоҳира бароманд. Тӯли 3 рӯз намоишҳои эътирозии мардуми ин шаҳр тахти шиори «Миср барои мисриён» идома ёфтанд, вале намоиши осойишта аз тарафи англисҳо ба ҳоку хун кашида шуд. Хабарӣ куштори англисҳо дар Қоҳира зуд дар сар то сари мамлакат паҳн гардид. Баъди ин фочиа намоишгарон ба амали фаъолон гузашта, дар Қоҳира идораи рӯзномаҳои англисимаобро ба ҳок яксон карданд ва бар зидди англисҳо ба ҳучум гузаштанд. Ошӯбҳо шаҳру ноҳияҳои дигари Миср, алаҳхусус

Мисри поён ва Мисри болоро фаро гирифтанд. Англисҳо бар зидди мардуми Миср аз қувваи харбӣ истифода карданд. Дар натиҷаи ин ҳазорҳо нафар мисриён ҳалок шуданд ва захм бардоштанд. Сарфи назар аз ин, шӯриш идома меёфт. Ҳаракати катораҳо дар байни Қоҳира ва Порт - Саид қатъ гардид.

Ба шӯриш одамони гуногунпеша – коркунони роҳҳои оҳан, саноати газ, неругоҳҳои барқӣ, дӯкандорон, трамвайронҳо ва дигарон ҳамроҳ мешуданд.

Маъмурияти мустамликавӣ бар зидди шӯришчиён чораҳои ваҳшиёна ба қор мебард. Англисҳо танҳо дар деҳаи Дейрут 51 нафарро барои ба дор овехтан ҳукм карданд. Онҳо дар зарфи 3 ҳафта зиёда аз 1000 нафар мисриёнро ба қатл расониданд.

Муборизаи миллию озодихонии мардуми Миср рӯз то рӯз авҷ мегирифт. Аз ҳамин сабаб ҳукуматдорони Англия маҷбур шуданд, ки Зағлуллошоро аз таъбид озод карда, иҷозат бидиҳанд, ки дар Конфронси сулҳи Париж ширкат варзад. Вале кӯшиши Зағлуллошо барои ба истиклоли Миср муваффақ шудан ба шикаст дучор

Расми 89. Нахуствазир
Саъд Зағлуллошо

шуд. Мувофиқи Созишномаи сулҳи Париж сарпарасти (протекторат)-и Англия бар Миср муқаррар карда шуд.

Ҳукуматдорони Англия хуб мефаҳмиданд, ки протекторати Англия бар Миср дурудароз давом карда наметавонад. Ҳаракати миллию озодихоҳии халқи Миср баъд аз Конфронси сулҳи Париж аз нав авҷ гирифт. Охири соли 1921 қоршикании умумии сиёсӣ оғоз ёфт. Дар сангарҳои шаҳрҳои қалони Миср бар зидди неруҳои мустамликадорони англис муқорибҳои шадид ба амал меомаданд. Мардуми деҳот ба ҷанги ҷирикӣ гузашт.

Англисҳо шӯриши солҳои 1919 – 1921-и мисриёро сарқӯб карда бошанд ҳам, акнун нақшаи худро бе назардошти манфиатҳои неруҳои сиёсӣ Миср яктарафа – танҳо ба фоидаи Англия ҳал карда наметавонистанд. Бинобар ин, роҳҳои барои онҳо қобили қабул, вале барои худ безарарро ҷустуҷӯ мекарданд.

Эълони истиқлоли Миср ва Конститутсияи соли 1923. 28-уми феввали соли 1922 Англия бекор карда шудани протекторати худ бар Мисро эълон кард. Ин иқдоми Англия аз ноилоҷӣ буд. Империалистони англис фаҳмиданд, ки Мисро танҳо аз тариқи зӯрварии силоҳ идора кардан мумкин нест. Онҳо ҳаракати миллию озодихоҳии халқи Мисро бояд бо ягон роҳу воситае суст мекарданд. Англия мехост, ки бо буржуазияи миллии Миср созиш кунад. Ё низ барои созиш кардан бо ҳукуматдорони Англия омода буд.

Истиқлоли Миср ҳукмронии воқеии Англиро дар ин мамлакат барҳам наод. Дар Миср нигоҳ доштани ҳукмронии худро Англия бо Конститутсияи соли 1923 рӯйпӯш мекард. Ин конститутсия ба подшоҳи Миср вақолатҳои васеи пештараашро аз нав барқарор кард. Вай иҷроқунандаи иродаи империалистони Англия шуд. Мувофиқи ин конститутсия, 40 фоизи ҳайати Сенат аз ашхоси таъйинкардаи подшоҳ ва 60 фоиз аз намояндагии интихобии ашрофони заминдору мансабдорони давлатӣ, палатаи поёнӣ дар асоси интихоботи дузинагӣ таъсис дода мешуд. Конститутсия дар Миср тамоми имтиёзҳои хориҷиёро нигоҳ дошт.

Аксари вақилони парламент намояндагони «Вафд-Мисрӣ» буданд. Намояндагони ин созмон бо сардории Саъд Зағлулпошо моҳи январӣ соли 1924 ҳукумати Мисро таъсис доданд.

Ризояти вафдиён ба истиқлоли соҳтаи Миср чунин маънӣ дошт, ки онҳо бо империализми Англия забон як кардаанд.

Миср дар солҳои болоравии нави иқтисодӣ. Ваҳдати дар байни неруҳои сиёсӣ Миср ва империализми Англия дар асоси конститутсияи соли 1923 бамиёномада боэътимод буда наметавонист, чунки зиддиятҳо дар байни кӯшиши Миср барои истиқлол ва дар ин мамлакат боқӣ мондани ҳукмронии Англия аз байн нарафтанд. Муҳолифатҳои хеле тезу-тунд байни Англияю Миср дар масъалаи Судон ба миён омаданд. Судон доминиони муштараки Англияю Миср буд. Аз сабаби он ки худи Миср ба мустамликаи Англия тақдир ёфт, доминион будани Судон воқеан як

чизи калбакӣ буд. Ҳаракати Вафд ҳаракати зиддиимпериалистиро дар Судон дастгирӣ мекард. Аз ин рӯ, англисҳо ба барҳам додани ҳукумати «Вафд-Мисрӣ» даст заданд.

Соли 1924 бо истифода аз генерал-губернатори англиси Судонро куштани террористи мисрӣ, мустамликадорони англис бар зидди Миср ҷанг оғоз карданд. Ҳукумати «Вафд-Мисрӣ» бар зидди англисҳо муқовимат кардан натавониста, ба истеъфо рафт. Англисҳо баъди ин ҳукумати иртиҷоии англиямаоб, он ҳукуматеро, ки дар Миср диктатураи инхисорҳои англисиро дастгирӣ мекард, ташкил доданд.

Ҳуқумронии англисҳо ба вазъи иҷтимоии халқи Миср таъсири манфӣ расонид. Дар Миср рӯзи қорӣ номаҳлуд ва маоши мардум ночиз буд, қонунгузорӣ дар бораи меҳнат вучуд надошт ва ғ.

Дехоти Миср давраи вазнинро аз сар мегузаронд. Вазъи он бештар ба бозори ҷаҳонӣ вобаста буд. Солҳои 1926 – 1927 дар бозорҳои ҷаҳонӣ нархи хариди пахта ниҳоят поин рафт, вале захираи он афзуд. Аз ин пахтапарварони мисрӣ зарари қалон دیدанд.

Баробари ин, дар миёнаи солҳои 20-ум англисҳо кӯшиш мекарданд, ки дар ҳаракати миллию озодихоҳии халқи Миср ҷудой андозанд. Бо ҳамин мақсад ба сармоядорони мисрӣ баъзе гузаштҳо мекарданд. Соли 1927 мувофиқи қонун дар бораи ширкатҳои саҳҳомӣ сармоядорони мисрӣ имкон пайдо карданд, ки дар ширкатҳои хориҷӣ ҳамчун ҳамкорони хурд ширкат ваззанд. Гурӯҳи Бонки Миср, ки соли 1920 таъсис ёфта буд, 12 ширкати тичоратӣ, саноатӣ ва нақлиётиро ташкил намуд. Соли 1927 дар Миср ҳамагӣ 238 ҷамъияти саҳҳомии хориҷӣ фаъолият дошт.

Болоравии ҳаракати озодихоҳӣ дар солҳои бӯҳрони иқтисодӣ. Бӯҳрони иқтисодии ҷаҳонии солҳои 1929 – 1933 ба иқтисоди Миср зарбаи сахт зад. Бӯҳрон соҳаи кишоварзӣ ва саноатро фаро гирифт. Дар натиҷа қорхонаҳои зиёди хурду миёна баста шуданд, шумораи бекорон афзуд, музди меҳнат паст ва зиндагии мардум вазнин шуд. Ширкатҳои хориҷӣ ба имтиёзҳои махсус соҳиб шуда, халқро бештар ғорат мекарданд ва ин боиси авҷ гирифтани муборизаи миллию озодихоҳӣ мегардид.

Ҳукумати лейбористии Англия ба гардани Миср созишномаи нави асратовареро бор карданӣ шуд. Лоихаи ин созишнома дар Миср норизонии саҳтро ба вучуд овард. Наҳаспошӣ роҳбари «Вафд-Мисрӣ», ки соли 1930 наҳуствазир буд, маҷбур шуд аз қабули он даст кашад. Аз ин рӯ, подшоҳ Фуод бо

Расми 90. Наҳуствазир
Наҳаспошо

ёрии Англия парламентаро пароканда карда, ҳукумати Нахаспашоро ба истеъфо гусел намуд. Ба ҳукумати нав шахси иртиҷоъпеша Исмоил Сидқипошо роҳбарӣ кард. Ӯ бо сармояи молиявии хориҷӣ робита дошт.

Иваз карда шудани ҳукумат аҳволи мардумро бехтар накард, вазъи ҷамъиятию сиёсии Миср низ ором нашуд. Баръакс, шурӯъ аз моҳи майи соли 1930 дар шаҳрҳои Қоҳира, Порт-Саид, Суэтс ва ғ. қоршиканиҳои оммавӣ доир гардиданд. Моҳи июл вафдчӣ дар Мансур намоиш ва гирдиҳамойии мухташаме ташкил намуданд. Ба иштирокчиёни намоиш политсия ҳамла карда, 8 нафарро кушт ва зиёда аз 100 нафарро захмдор кард. Ҷавобан ба ин, вафдчӣ ҳаракати эътирозӣ бар зидди истилогарони англисро вусъат бахшиданд. 15-уми июл ба хотири мотамгирӣ барои Ҷавидагонии Мансур қоргарони қорхонаҳо қорро 2 соат хобонда, ба кӯчаҳои шаҳр бароманд. Политсия 22 нафарро кушта, садҳо нафари дигарро захмдор кард. Худи ҳамон рӯз дар Қоҳира, Искандария, Порт-Саид ва Суэтс задухӯрдҳои қалон байни мардуми маҳаллӣ ва политсияву аскарон ба амал омаданд. Бо вучуди ин, ба Англия муяссар шуд, ки дар Миср шӯришу намоишхоро пурра барҳам диҳад.

Моҳи октябри соли 1930 Сидқипошо конститутсияи соли 1923-ро бекор карда, конститутсияи нав ҷорӣ намуд.

Ба Сидқипошо лозим омад, ки дар баробари ҷораҳои зӯроварии зидди мардум баъзе тадбирҳои мусбатро ҳам амалӣ намояд. Масалан, ҳукумат ба қабул карда шудани қонуни қоргарӣ аз тарафи парламент муваффақ шуд.

Расми 91. Нахуствазир -
Исмоил Сидқипошо

Созишномаи соли 1936-и Англияю Миср. Англия аз болоравии ҳаракати зиддиимпериалистӣ дар Миср тарсида, аз Ҳиллаву Найранг истифода мебард. Он моҳи декабри соли 1935 Конститутсияи соли 1930-ро бекор карда, конститутсияи соли 1923-ро аз нав барқарор намуд. Баъди ин музокирот барои бастании созишномаи нави байни Англияю Миср оғоз ёфт. Моҳи майи соли 1936 интиҳоботи парламенти Миср баргузор гардид, ки дар он вафдчӣ ақсари ҷойхоро ба даст оварда, бо роҳбарии Нахаспашо ҳукумати худро ташкил намуданд.

Моҳи августи соли 1936 ҳайати вакилони Миср бо Англия созишномае ба имзо расонд, ки халқи Миср тӯли 16 соли ахир барои он мубориза мебард. Лекин ин созишнома фиребе беш набуд.

Англия гӯё ба Миср «гузашт» кард. Гузашти Англия ба Миср аз он иборат буд, ки комиссарии олии Англия «сафир» ном гирифт ва ҳолати

ишголии Миср ба истилоҳ бекор эълон карда шуд. Дар баробари ин, созишномаи соли 1936 ҳузури қувваҳои ҳарбии Англияро дар минтақаи Канапи Суэтс ва шаҳрҳои Қоҳираю Искандария муқаррар кард. Нерӯҳои ҳавоии Англия ҳуқуқ доштанд, ки дар фазои ҳавоии Миср парвоз карда, аз фурудгоҳҳои он истифода баранд. Артиши Миср таҳти назорати намояндагони англис даромад. Дар сурати ҷанг ва ё таҳдиди ҳатари он англисҳо метавонистанд тамоми қаламрави Мисрро ба сифати тақягоҳи ҳарбии худ истифода баранд. Ҳамин тариқ, созишномаи соли 1936 ҳукмронии Англияро дар Миср мустаҳкамтар кард. Вафдчиён ба ин созишнома имзо гузошта, манфиатҳои ҳаққонии халқи Мисрро поймол намуданд ва дар амал бо мустамликадорони англис забон як карданд.

Баъди бастанӣ созишномаи соли 1936 империалистони англис дар Миср ҳукумати дастнишондаи Ҳизби либералӣ-конститутсиячиёнро ба сари қудрат оварданд. Ин ҳукумат моҳи августи соли 1938 бо Англия созишномаи нав бааст, ки он барномаи англисии сохтмони ҳарбии стратегиро дар Миср васеъ кард. Мувофиқи ин созишнома, хароҷоти иншооти ҳарбии дар қаламрави Миср будаи Англия ба зиммаи халқи Миср гузошта шуд.

Ҳамин тариқ, масъалаи истиқлоли ҳақиқии Миср дар солҳои 1919 – 1939 ҳал нашуд.

Савол ва супориш

1. Оё баъди ба анҷом расидани Ҷанги Якуми Ҷаҳон ҳаракати миллию озодихоҳӣ дар Миср катъ гардид? 2. Қадом шаҳрҳои Мисрро ошӯбу шӯришҳо фаро гирифтанд? 3. Моҳияти истиқлоли соли 1923-и Миср дар чист? 4. Дар бораи ҷамъияти «Вафд-Мисрӣ» (Вакилони мисрӣ) маълумот диҳед. 5. Конститутсияи соли 1923-и Миср кай бекор ва Конститутсияи нави Миср кай ҷорӣ карда шуд? 6. Кай Конститутсияи соли 1923-и Миср аз нав ҷорӣ карда шуд ва чаро? 7. Созишномаи соли 1936-и Англия ва Миср вақолати сиёсии Мисрро чӣ таъвир муқаррар кард? 8. Оё Созишномаи соли 1938 бо Англия ба Миср озодӣ овард?

§ 30. ҚАДАМҲОИ НАҲУСТИНИ МАМЛАКАТҲОИ АРАБИ МАҒРИБ ДАР РОҶИ РУШДИ МИЛЛӢ

Шарҳи умумӣ. Ба гурӯҳи мамлакатҳои арабии Мағриб-Алҷазоир, Марокаш ва Тунис дохил мешаванд. Вале баъзан ба қатори ин се давлати араб Мавритания ва Либияро низ дохил мекунанд. Давлатҳои арабии Мағриб охириҳои Ҷанги Якуми Ҷаҳон дар зери таъсири Фаронса буданд.

Дар Марокаш, Алҷазоир ва Тунис зоҳиран ҳукуматҳои маҳаллӣ ҳукмрон буданд, лекин онҳо аслан пурра ба намояндагони олии Фаронса итоат мекарданд. Ҳар сеи ин мамлакат ба манбаи ашёи хом ва бозори молфурӯшии Фаронса табдил ёфта буданд.

Расми 92. Харитаи Африқои Шимолӣ

Соли 1918 аҳолии мамлакатҳои арабии Мағриб 10-11 миллион нафарро ташкил кард, ки онҳо асосан ба зироату chorводорӣ машғул буданд. Теъдоди ками аҳоли дар шаҳрҳо зиндагӣ мекарданд.

Халқи ин мамлакатҳо бар зидди соҳибони корхонаҳои инҳисории хориҷӣ ва мустамликадорон бо шакли усулҳои гуногун мубориза мекорданд ва мақсади умумии он ба даст овардани истиқлоли миллӣ буд. Барои иҷрои ин мақсад ба онҳо лозим омад, ки боз чандин дахсолаҳо мубориза баранд.

АЛЦАЗОИР

Расми 93. Харитаи Алҷазоир

Алҷазоир дар байни ду ҷанги ҷаҳонӣ. Дар солҳои Ҷанги Якуми Ҷаҳон Фаронса аҳолии маҳаллии Алҷазоирро маҷбуран ба артиш ва корҳои ақибгоҳ сафарбар карда, ба ғорати захираҳои табиӣ озукаи ин мустамликаҳои худ машғул буд. Халқи Алҷазоир бар зидди бедодгари мустамликадорони Фаронса ба мубориза бархост. Вазъият гузашти

мустамликадоронро талаб мекард. Бинобар ин, ҳукумати Фаронса маҷбур шуд, ки бо қарори худ дар андозгундорӣ тафовутро дар байни алчазоирҳои ва фаронсавӣҳо аз байн бардорад. Бо ҳуди ҳамон қарор ба кишоварзон, зиёӣён, мансабдорон ва собиқ хизматчиёни ҳарбӣ ҳуқуқи баробари интиҳоботӣ дода шуд. Бо вучуди ин баробарҳуқуқии ҳақиқии алчазоирҳои фаронсавӣҳо таъмин карда нашуд. Мисли пештара алчазоирҳои «табаа» ва фаронсавӣҳои сокини Алчазоир «шаҳрвандон» («гражданинҳо»)-и Фаронса ном бурда мешуданд. Дар баробари «Қонун дар бораи мардуми маҳаллӣ», ки ҳуқуқи мардуми Алчазоирро маҳдуд мекард, қонуни дигаре низ мавҷуд буд, ки моҳияти наҷодпарастӣ дошт. Ин қонун ҳангоми бо қор таъмин кардан бармало эҳсос мегардид.

Амир Холид - набераи қаҳрамони халқи Алчазоир Абдулқодир баъди ба охир расидани Ҷанги Якуми Ҷаҳон ба Алчазоир баргашт. Ӯ соли 1920 ҳизби «Алчазоирӣ ҷавон»-ро таъсис дод, ки бо номи «Шучоат» рӯзнома ҳам дошт. Ин ҳизб баробарҳуқуқии алчазоирҳои фаронсавӣҳо, барҳам додани наҷодпарастӣ, таъмини намояндагии аҳолии маҳаллӣ дар парламенти Фаронса, озодии матбуот ва иттифоқҳоро тақозо мекард.

Бар зидди зулми мустамликавӣ созмонҳои гуногуни ватанпарвари Алчазоир мубориза мебуданд. Аз ҷумлаи онҳо Федератсияи интиҳобшудаи мусалмонон ва Иттифоқи уламои Алчазоир, ки ба рушди маданият ва забони миллӣ, кушодани мактабҳои миллӣ эътибори калон мебуданд, дар байни халқ соҳиби обрӯӣ баланд буданд.

Бухрони иқтисодии ҷаҳонии солҳои 1929 – 1933 ба иқтисоди Алчазоир таъсири манфӣ расонд. Истеҳсоли оҳан ва фосфорит бениҳоят пойин рафт. Даромади арабҳо назар ба фаронсавӣҳо камтар буд ва ба ҳадди ақали зарурати озуқа ҳам намерасид. Шумораи бекорон хеле афзуд. Дар натиҷаи хушксолии ҷаҳорсола то 80 фоизи чорво талаф ёфт. Кишоварзони зиёди чорводор муфлис шуданд. Ҳазорон алчазоирҳои баҳри ёфтани қор ва қути лоямут ба Фаронса раҳсипор мешуданд, вале фаронсавӣҳо онҳоро ба Алчазоир бармегардонданд.

Соли 1920 Федератсияи алчазоирӣи Ҳизби коммунистии Фаронса таъсис ёфт. Соли 1934 ин федератсия бо номи Ҳизби коммунистии Алчазоир мустақил шуд. ҲКА чун Ҳизби Алчазоирӣ ҷавон барои истиқлоли Алчазоир, аз Алчазоир баровардани неруҳои мустамликавии Фаронса ва қатъ кардани мустамликасозии мамлакат мубориза мебуд. ҲКА тақозо мекард, ки ба синфи қоргар ҳуқуқи сиёсӣ дода шаванд.

Баробари дар Фаронса ба сари қудрат омадани ҳукумати Ҷабҳаи миллӣ ба халқҳои маҳаллии Алчазоир баъзе озодихои демократӣ дода шуданд. Моҳи июни соли 1936 дар Алчазоир Конгресси мусулмонҳо ҷамъ омад. Он эълон кард, ки Ҷабҳаи миллиро дастгирӣ мекунад. Конгресси мусулмонҳо инчунин «Эълומияи миллӣ»-ро қабул кард, ки баробарҳуқуқии алчазоирҳои фаронсавӣҳо ва бекор кардани «Қонун дар бораи аҳолии маҳаллӣ»-ро тақозо менамуд.

Вазъи пуршиддати байналмилалии арафаи Ҷанги Дуюми Ҷаҳон дар назди ватанпарварони Алҷазоир вазифаҳои нав мегузошт. Охири соли 1938 Кумитаи ягонагии халқи Алҷазоир тадбири васеи зидди Гитлер ва Муссолиниро доир кард, чунки онҳо иддаои забти Африқои Шимолиро доштанд. Соли 1939 Ҷанги Дуюми Ҷаҳон оғоз ёфт. Бинобар ин, нерӯҳои сиёсии Алҷазоир ҳаракати озодихонаи худро муваққатан қатъ карданд.

МАРОКАШ

Ҷумҳурии Риф. То охири Ҷанги Якуми Ҷаҳон ҳанӯз қисми зиёди қаламрави Марокаш аз тарафи мустамликадорон забт нашуда буд. Маҳз дар қаламрави ишғолношудаи Марокаш ҳаракати қабилаҳои озодихона барои озод нигоҳ доштани ватанашон тавлид ёфт.

Расми 94. Харитаи Марокаш

Соли 1920 Испания кӯшиш кард, ки вилоятҳои кӯҳии аз маъдан ғании Рифро забт кунад. Кӯшиши испаниҳо баҳри забоняккунӣ бо пешвоёни қабилаҳои Риф натиҷаи дилхоҳ надод. Аз ҳамин сабаб ҳукуматдорони Испания бар зидди аҳолии ин вилоятҳо задухӯрди мусаллаҳона ташкил намуданд. Муборизаи зидди испаниҳоро қанд (дохӣ)-и яке аз қабилаҳои Риф – Муҳаммад Абдулқарим сарварӣ кард.

Моҳи июли соли 1921 сипоҳиёни Риф ба душман шикаст дода, ғанимати зиёде ба даст оварданд. Аввали моҳи сентябри соли 1921 дувоздаҳ қабилаи Риф муттаҳид шуда, Ҷумҳурии Рифи соҳибистиклолро таъсис намуданд. Иттифоқи пешвоёни қабилаҳои Риф худро Маҷлиси миллии Ҷумҳурии Риф эълон кард. Раиси Маҷлис дар айни замон президенти ҷумҳурӣ ҳам буд. Маҷлиси милли ба ин мансаб Абдулқаримро интихоб кард.

Ҷумҳурии Риф ба рақибон зарбаҳои ҳалокатовар зада, истиклоли худро аз таъовузи душманон қаҳрамонона муҳофизат мекард. То охири соли 1924 испаниҳо қариб тамоми қаламрави то соли 1912 забткардаи худро аз даст дода, танҳо дар яке аз шаҳрҳои истехкомдори соҳилҳои баҳри Миёназамин монда тавонистанд.

Ғалабаи Риф ҳукуматдорони Фаронсаро дар Марокаш ба ташвиш овард. Онҳо бар чунин ақида буданд, ки дар сарҳадҳои шимолии минтақаи забткардаашон ташкил ёфтани ҷумҳурии соҳибистиклол метавонад шӯриши тамоми марокашиҳоро ба вучуд орад. Бинобар ин, тобистони соли 1924 қувваҳои ҳарбии Фаронса ба минтақаи галлақорӣи Риф – водии дарёи Уарги зада даромада, ният доштанд, ки рифиҳоро ба ҷанголи гуруснагӣ супоранд. Ҷавобан ба ин, артиши Риф моҳи апрели соли 1925 ба минтақаи фаронсавӣи Марокаш ҳучум оғоз кард, ки он то моҳи июли соли 1925 идома ёфт. Бебарорӣи ҳарбӣ ҳукумати Фаронсаро водор намуд, ки сарфармондеҳи артишро иваз намуда, шумораи онро зиёд кунад. Фаронсавиҳо бо Испания забон як карданд, то ки муборизаи зидди Риф барои онҳо натиҷаи дилхоҳ диҳад. Моҳи сентябри соли 1925 бар зидди Ҷумҳурии Риф ҳамлаи муштараки қувваҳои ҳарбии Фаронса ва Испания оғоз ёфт. Рифиҳо ватани худро қаҳрамонона муҳофизат мекарданд. Моҳи майи соли 1926 қувваҳои ҳарбии Фаронса ва Испания Ҷумҳурии Рифро шикаст доданд. Абдулкарим ба фармондеҳии фаронсавиҳо таслим шуд.

Муборизаи озодихона идома меёбад. Муборизаи мусаллаҳона дар ҳар ду минтақа - минтақаи Фаронса ва минтақаи Испания то соли 1934 идома ёфт. Дар шаҳрҳои Марокаш намоишҳои аввалини бузург соли 1930 бо баҳонаи эълон карда шудани қонун «Дар бораи адлияи барбарҳо» ба амал омад. Ин қонун мақсад дошт, ки дар байни барбарҳо ва арабҳо ҷудой андозад. Бо иштироки ҳам арабҳо ва ҳам барбарҳо дар ҳар ду минтақа намоишҳои оммавии эътирозӣ баргузор гардиданд.

Моҳи майи соли 1933 сар то сари мамлакатро мавҷи нави намоишҳои эътирозии халқи Марокаш фаро гирифт. Мардум бар зидди маҳдуд кардани ҳуқуқи таҳсил дар масҷидҳо баромаданд.

Соли 1934 гурӯҳи сармоядорон ва зиёӣони Марокаш бо номи «Иттиҳоди мағрибӣ» созмони сиёсӣ ташкил намуданд. Барномаи ин созмон тақозо мекард, ки ваколатҳои дастгоҳи давлатии подшоҳӣ васеъ карда шаванд. Ҳукуматдорони мустамликавӣ иҷрои ин талабро рад карданд. Бо сабаби авҷ гирифтани намоишҳои зиддиимпериалистии соли 1936 дар шаҳри Фес ва шаҳрҳои дигари Марокаш моҳи март соли 1937 фаъолияти Иттиҳоди мағрибӣ манъ карда шуд. Аъзои Иттиҳоди мағрибии манъкардашуда ду ҳизби сиёсии нав ташкил намуданд - Ҳаракати миллӣ ва Ҳизби миллӣ. Ҳардуи ин ҳизб ҷонибдори дар доираи сарпараст (протекторат) гузаронидани ислоҳоти идораи Марокаш буданд.

Дар баробари ин тамоми соли 1937 дар ноҳияҳои гуногуни Марокаш ошӯбҳои зидди Фаронса ба амал омаданд. Ҳукумати Фаронса бар зидди намоишчиён қувваи ҳарбиро истифода мебард. Охириҳои соли 1937 аксари роҳбарони аҳзоби сиёсии Марокаш ҳабс ва таъйид карда шуданд.

Шурӯъ аз аввали солҳои 30-юм ба минтақаи испании Марокаш воридшавии Олмони фашистӣ оғоз ёфт. Ба генерал Франко, ки комиссари

сарфармондехи минтақаи испании Марокаш буд, муяссар шуд, ки бо ёрии ашрофони фиребхӯрдаи маҳаллӣ қабилаҳои Марокашро ба муборизаи зидди Ҷумҳурии Испания ҷалб кунад, вале дере нагузашта ин фиреби маҳз ошкор карда шуд. Моҳи сентябри соли 1938 дар минтақаи испании Марокаш шӯриши калони зидди фашистӣ сар зад. Ҳизби ислоҳоти миллии дар минтақаи Испания амалкунанда мардумро даъват намуд, ки ба мубориза ба хотири истиқлоли Марокаш бархезанд.

ТУНИС

Огози ҳаракати истиқлолхоҳӣ. Моҳи ноябри соли 1918 дар маҷлиси махфӣи арбобони миллии Тунис барномае қабул карда шуд, ки дар он интихоботи Маҷлиси муассисон, таҳияи конституция ва ташкил кардани ҳукумати миллии дар назди парламент масъул инъикос гардида буд.

Расми 95. Харитаи Тунис

Сарфи назар аз он ки фаронсавиҳо зӯрвариро ба қор мебурданд, ватанпарварони Тунис зулму истибдод ва ваҳшонияти ҳокимияти сарпараст (протекторат)-ро фoš мекарданд.

Соли 1920 Ҳизби буржуазияи миллии таъсис дода шуд, ки он бо номи мухтасари «Дастур» («Конституция») маълум аст. Ҳарчанд ин ҳизб барои Тунис дигаргунсозҳои куллӣ ва истиқлоли миллиро тақозо намекард, дар байни халқи Тунис бо ғояҳои озодихоҳии худ машҳур шуд. «Дастур» дар тамоми Тунис ҷонибдорон дошт.

Охирҳои соли 1920 ҳайати дуҷуми вакилони «Дастур» ба Париж рафт, вале ин музокирот ҳам бенатиҷа анҷом ёфт. Маъмурияти сарпараст (протекторат) бар зидди арбобони миллии Тунис зӯрвариро ба қор бурд. Ҷавобан ба ин дар сар то сари мамлакат намоишу қоршиканиҳои

эътирозӣ ба амал омаданд, ошӯбҳо тамоми соли 1921 давом карданд. Моҳи апрели соли 1922, вақте ки хабари ба Тунис омадани президенти Фаронса маълум шуд, ошӯбҳои эътирозии халқи Тунис авҷ гирифтанд. Ҳатто бейи Тунис ҳам таҳдид кард, ки агар Фаронса ислохоти тақозошударо иҷро накунад, аз тоҷу тахти Тунис даст мекашад.

Ислохоти конституционӣ. Моҳи июли соли 1922 ҳукумати Фаронса дар бораи ислохоти конституционии Тунис қонун интишор кард. Ислохоти мазкур дар назар дошт, ки Шӯрои бузург бо мақоми маслиҳатӣ таъсис дода шавад. Дар ҳайати ин шӯро намояндагони фаронсавихо нисбат ба тунисиро зиёдтар буданд. Дар вилояту навоҳӣ ҳам бояд шӯроҳо таъсис дода мешуданд, ки вазифаи онҳо танҳо аз муҳокимаи буҷа иборат буд.

Ин ислохоти ночиз ба талаботи «Дастур» мувофиқат намекард, вале онро хизматҳои ростгаро ва рӯҳониён бо ризояти том истиқбол намуданд. Даре нагузашта ин ашхос Ҳизби ислохотро таъсис дода, бо ҳукуматдорони сарпараст (протекторат) роҳи ҳамкориро пеш гирифтанд.

Вале аксари аҳолии мамлакат мубориза барои истиқлоли Тунисро қатъ накард. Соли 1921 дар шаҳрҳои Бизерта, Тунис ва Сфекс коршиканиҳо доир гардиданд. Маъмурияти сарпараст бар зидди иштирокдорони ҳаракати миллию озодихоҳӣ аз қувва кор гирифт. Ҳизби «Дастур» муваққатан пароканда шуд. Роҳбари «Дастур» аз мамлакат фирор кард. Иттифокҳои касаба ва созмонҳои Ҳизби коммунистӣ ба пинҳонкорӣ гузаштанд. Ҳаракати миллию озодихоҳӣ дар Тунис рӯ ба таназзул ниҳод.

Болоравии нави ҳаракати миллию озодихоҳӣ. Дар давраи бухрони иқтисодии ҷаҳонӣ дар Тунис истехсоли маъдан бениҳоят кам ва сафи бекорон зиёд шуд. Дар кишоварзӣ маъмурияти сарпараст нобудсозии тоқзорҳои мавҷударо ташвиқ ва бунёд намудани боғҳои нави тоқро манъ мекард. Ин кор ба мустамликадорон барои он зарур буд, ки рақобати тоқпарварону шаробпазони Фаронса кам карда шавад. Аз ин сиёсат кишоварзони хурди Тунис ба тезӣ муфлис мешуданд. Аз сабаби набудани беда дар як қатор ноҳияҳо то 80 фоизи чорво талаф шуд. Тунисро гуруснагӣ фаро гирифт.

Дар чунин шароити иҷтимоӣ ҳаракати миллию озодихоҳӣ дар Тунис аз нав вусъат ёфт. Маъмурияти сарпараст кӯшиш ба харҷ медод, ки тавассути чораҳои террористӣ бар халқи Тунис ғолиб ояд. Як қисми хизби «Дастур» бо сардории Ҳабиб Бургиба аз нав эҳё гардида, ба муборизаи миллию озодихоҳӣ пайваست. Ҳабиб Бургиба талаб кард, ки мубориза бар зидди муҳоҷирони мустамликадорро пурзӯр кардан лозим аст. Бургиба ва ҷонибдорони ӯ, ки манфиатҳои буржуазияи миллии ва зиёӣро ифода мекарданд, аз хизби «Дастур» баромада, моҳи марти соли 1934 бо номи «Дастури нав» хизби ҷадиди худро таъсис доданд. Онҳое, ки ба роҳбарони қаблӣ «Дастур» содиқ буданд, «Дастури кухня» ном гирифтанд.

Сарфи назар аз таъкибот, дар Тунис таъсири «Дастури нав» зиёд мешуд. Ин вақт Ҳизби коммунистӣ низ фаъолият мекард. Вале моҳи

сентябри соли 1934 ҳаёс карда шудани роҳбарони ин ду ҳизб боиси дар Тунис заиф шудани ҳаракати миллию озодихоҳӣ гардид.

Расми 96. Ҳабиб Бурғиба

Дар Фаронса таъсис ёфтани ҳукумати «Ҷабҳаи милли» вазро дар Тунис тағйир дод. Ҳизбҳои сиёсӣ аз пинҳонкорӣ баромаданд, баъзе ислоҳоти иҷтимоӣ ҳам дар амал татбиқ шуданд, хусусан оид ба қонунгузорию коргарӣ, шартномаҳои коллективӣ ва руҳсатҳои харсолаи пулакӣ. Вале дар маркази диққати ҷомеаи Тунис муборизаи миллию озодихоҳӣ меистод. 20-уми ноябри сояи 1937 дар Тунис барои дастгирии истиклол қоршиқанию умумӣ доир гардид. Қоршиқаниҳо дар ин мустамликаи Фаронса дар тӯли

зимистон ва баҳори солҳои 1937 – 1938 қатъ нагардиданд.

Маъмурияти мустамликавии Фаронса дар Тунис таъқиботро аз нав пурзӯр карда, 8-уми январӣ соли 1938 дар Бизерт намоиши қоргаронро тирборон намуд. Моҳи апрели соли 1938 бар зидди намоишгарон аз танқо истифода кард. Аввал роҳбарони «Дастури нав»-ро ба ҳаёс гирифта, баъд дар Тунис фаъолияти ин ҳизбро манъ кард. Соли 1939 Тунис дар ҳолати муҳосира эълон карда шуд. Мустамликадорони Фаронса кӯшиши зиёд ба харҷ меоданд, ки мардуми Тунисро дар тобеияти қомили худ нигоҳ доранд.

Расми 97. Яқе аз хиёбонҳои шаҳри Тунис

Истиклоли давлатии Тунис ба давраи баъд аз Ҷанги Дуюми Ҷаҳон мавқуф монд.

Савол ва супориш

1. Вазъи умумии мамлақатҳои арабии Мағрибро шарҳу эзоҳ диҳед.
2. Вазъи Алҷазоир дар солҳои Ҷанги Якуми Ҷаҳон чӣ тавр буд?
3. Ҳолати ҳуқуқии мардуми Алҷазоирро муайян созед.
4. Моҳияти «Қонун дар бораи мардуми маҳаллӣ»-ро баён кунед.
5. Дар бораи набераи Абдулқодири машҳури ватанпарвар - Амир Халид чӣ медонед?
6. Баъди дар Фаронса ба сари ҳокимият омадани Ҷабҳаи милли дар Алҷазоир қадом дигаргунӣҳо ба амал омаданд?
7. Ҷумҳурии Риф қай ва чӣ тавр таъсис ёфт?
8. Фаронса қай ва барои чӣ қувваҳои ҳарбии худро ба Мароқаш дохил кард?
9. Ҷумҳурии Риф аз неруҳои муштараки ҳарбии Испания ва Фаронса қай

шикаст хӯрд? 10. Маҷлиси махфии арбобони миллии Тунис кадом барномаро қабул кард? 11. Ҳизби «Дастур» кай таъсис ёфт ва кадом талаботро ба миён гузошт? 12. Моҳияти ислохоти конститусионӣ дар Тунисро шарҳ диҳед. 13. Роҷеъ ба болоравии нави ҳаракати истиклолхоҳӣ дар Тунис далелҳо биёред. 14. Чаро соли 1934 Ҳизби «Дастури нав» таъсис ёфт? 15. Чаро роҳбарони Ҳизби «Дастури нав» аз тарафи маъмурияти мустамликавӣ ҳабс гардида, фаъолияти ҳуди хизб манъ карда шуд?

§ 31. ХАРИТАИ СИЁСИИ МУСТАМЛИКАВИИ АФРИҚО БАӢД АЗ ҶАНГИ ЯКУМИ ҶАҶОН

Расми 98. Харитаи тақсироти мустамликавии Африқо (оғози асри ХХ)

Шарҳи умумӣ. Қаблан мо дар бораи давлатҳои африқоии Миср, Алҷазоир, Марокаш ва Тунис нақл кардем. Дар ин мавзӯ ва дар чанд мавзӯи оянда роҷеъ ба қисматҳои тропикӣ ва ҷанубии Африқо маълумоти мухтасар медиҳем.

Дар Ҷанги Якуми Ҷаҷон ғалаба кардани паймони Антанта харитаи сиёсии Африқоро тағйир дод. Дар байни кулли давлатҳои минтақаҳои Африқои Тропикӣ ва Ҷанубӣ танҳо ду давлат – Ҳабашистон ва Либерия соҳибхитиёр ва ҳамаи давлатҳои дигар дар ҳайати империяҳои

мустамликаи Британияи Кабир, Фаронса, Белгия, Португалия, Испания ва Италия буданд.

Дар натиҷаи шикасти давлатҳои Паймони Сегона империяи мустамликавии Олмон барҳам хӯрд. Ин давлати аврупоӣ мустамликаҳои худро дар Африқои Шарқӣ, Африқои Ҷанубу Ғарбӣ, инчунин Камерун ва Тогоро аз даст дод. Онҳо дар байни давлатҳои Антанта ва иттифоқчиёни онҳо тақсим карда шуданд.

Тақсимоти мустамликаҳои Олмон. Тақсимоти мустамликаҳои Олмон аз назари қонун дар асоси нишондодҳои низоми ваколат сурат гирифт. Муаллифи асосии ин нишондод нахуствазири Иттифоқи Африқои Ҷанубӣ Ян Сметс буд. Қарор дар бораи таъсиси низоми ваколатро Конфронси сулҳи Париж моҳи январӣ соли 1919 таҳия ва моҳи апрели ҳамон сол тасдиқ кардааст. Баъд низоми ваколат ба моддаи 22-юми Оинномаи Лигаи Миллатҳо табдил ёфт.

Мамлакатҳои Антанта гуъмаи мустамликавии худро ба се гурӯҳ тақсим карданд: гурӯҳҳои «А», «В» ва «С». Ба гурӯҳи «А» ҳамаи давлатҳои дохил карда шуданд, ки нисбатан тараққиқарда ва дар ҳайати империяи Туркия буданд, яъне Сурия, Лубнон, Фаластин, Урдун ва Ироқ. Ягон давлати африқоӣ ба ин гурӯҳ дохил карда нашуд.

Ба гурӯҳи «В» гайр аз Африқои Ҷанубу Ғарбӣ, ҳамаи мустамликаҳои африқоӣ Олмон дохил карда шуданд. Дар қаламравҳои зерваколати гурӯҳи «В» бунёд кардани пойгоҳҳои ҳарбию истеҳкомҳо манъ карда шуд.

Ба гурӯҳи «С» Африқои Ҷанубу Ғарбӣ дохил карда шуд. Ин минтақа аз қаламрави ҳамаи мулкҳои зерваколати воқеъ дар Африқо нисбатан ақибмондатар буд. Лигаи Миллатҳо дар назди давлатҳои, ки барои идораи қаламрави гурӯҳи «С» ваколат гирифтанд, қариб ҳеҷ гуна шарте нагузошт. Ин чунин маъно дошт, ки соҳибони ваколат қаламрави зерваколати худро ҳамчун мустамлика ҳисобанд.

Мустамликаи калонтарини олмонӣ – Африқои Шарқии Олмон – дар байни 3 давлат – Британияи Кабир, Белгия ва Португалия – тақсим карда шуд. Британияи Кабир қисми асосии ин мамлакатро ба даст даровард. Руанда, Урунди ва ду вилоят дар шимолу ғарбии сарҳади Конго ба зери идораи Белгия дароманд. Руанда ва Урунди аз рӯи масоҳат он қадар калон набуданд, лекин аз ҷиҳати аҳолии бар дигар вилоятҳои Африқои Шарқӣ баргарӣ доштанд. Маҳз дар Руанда ва Урунди зиёда аз нисфи аҳолии мустамликаҳои собиқӣ олмонӣ зиндагӣ мекарданд. Вилояти начандон калони Конго, ки дар ҷанубу шарқии Африқои шарқии Олмон воқеъ гардидааст, ба Португалия «баргардонда» шуд. Оғро Олмон аз Португалия ханӯз соли 1884 кашида гирифта буд. Мисли мустамликаҳои дигари Олмон Конго зерваколат эълон карда шуд. Португалия оғро ба мустамликаи худ Мозамбик ҳамроҳ кард.

Камерун дар байни Фаронса ва Британияи Кабир тақсим карда шуд. Мустамликаи дигари Олмон дар Африқои Ғарбӣ – Тогоро низ Англия

ва Фаронса бо ҳам диданд. Фаронса ба қисмати зиёди Шарқӣ ва Британияи Кабир ба қисмати Ғарбии он ваколатнома гирифт. Африқои Ҷанубу Ғарбии Олмон ба зерваколати Иттиҳоди Африқои Ҷанубӣ даромад.

Ҳамин тавр, Антанта тақдирӣ 13 миллион нафар сокини мустамликаҳои Олмонро хал кард.

Мулкҳои Британияи Кабир. Мулкҳои Британияи Кабир аз ҳама зиёд васеъ ва ганӣ буданд. То Ҷанги Якуми Ҷаҳон ин империяи мустамликавии калонтарини ҷаҳон орзу дошт, ки дар Африқо ҳудуди мустамликадорӣ худро васеъ кунад. Ин орзуи Британияи Кабир баъди ҷанг ҷомаи амал пӯшид. Дар баробари ба даст овардани Танганика ҳудуди мустамликаҳои Англия аз Кейптаун то ба Қоҳира васеъ шуд. Мустамликаҳои он дар Африқои Ҷанубӣ, Ғарбӣ, Марказӣ ва Шимолу Шарқӣ ҷойгир буданд ва ҳар қадам дар ҳайати империяи Британия мақома доштанд – мустамлика, зерсарпараст (протекторат), зерваколат ва ё доминион.

Иттифоқи Африқои Ҷанубии доминион, ки соли 1961 Ҷумҳурии Африқои Ҷанубӣ номгузори карда шуд дар империяи Британия мамлақати сарватмандтарини Африқо ба ҳисоб мерафт. Солҳои 20-ум зиёда аз нисфи тилои ҷаҳони сармоядорӣ дар он ҷо истехсол карда мешуд.

Дар ҳамсоғии Иттифоқи Африқои Ҷанубӣ Африқои Ғарбии зерваколати Англия воқеъ буд, ки феълан Намибия ном дорад. Се давлати дигаре, ки Англия хангоми тақсмоти империалистии Африқо ба даст овард, зерсарпарастии худ эълон кард. Свазиленд (аз соли 1968 шохигарии Свазиленд), Бечуаналенд (аз соли 1966 Ҷумҳурии Ботсвана) ва Басутоленд (аз соли 1966 шохигарии Лесото) буданд. Ҳар сеи ин давлат ба Иттифоқи Африқои Ҷанубӣ тобеъ буданд.

Дар шимолтари ин минтақа Родезияи Ҷанубӣ ва Родезияи Шимолӣ (аз соли 1964 Ҷумҳурии Замбия), Нясаленд (аз соли 1964 Ҷумҳурии Малави) ба Британияи Кабир тааллуқ доштанд. Ҳар сеи ин давлатҳоро Англия ханӯз дар аввали солҳои 90-уми асри XIX ишғол карда буд. Дар ин ҷо мулкҳои Англиро ширкатҳои британиявии Африқои Ҷанубӣ, ки Сесил Родс таъсис дода буд, идора мекарданд.

Соли 1922 аз сабаби сипарӣ шудани муҳлати ваколатҳои аз тарафи ҳукумати Британия ба ин ширкат додашуда дар Родезияи Ҷанубӣ раёйпурсӣ баргузор гардид. Ин раёйпурсӣ на дар байни аҳолии маҳаллӣ, балки танҳо дар байни мустамликадорон гузаронида шуд. Ба шарофати иқлими мусоид ва сарватҳои табиӣ ин ҷо ин қабил одамон дар Родезияи Ҷанубӣ нисбат ба аҳолии маҳаллӣ зиёдтар шуда буданд. Яъне тақдирӣ Родезияи Ҷанубиро онҳое хал мекарданд, ки ба ин ҷо аз давлати мустамликадор муҳоҷир шуда омадаанд.

Ҳамин тариқ, аз 1-уми октябри соли 1923 Родезияи Ҷанубӣ мустамликаи «сафед»-и худидорашавандаи дорои парламенти аз ҷониби интихобкунандагони сафедпӯст интихобшаванда эълон карда шуд.

Дар Родезия Шимолӣ, ки муҳочирони сафедпӯст танҳо 3 ҳазор нафар буданд ва аҳолии ин мустамлика ҳамагӣ 958 ҳазор нафарро ташкил мекард, ҳеч гуна раъйпурсӣ гузаронида нашуд. Ин мамлакат ҳамин тавр соли 1924 зери сарпарастии Англия даромад.

Ин кишвар аз тарафи Британияи Кабир дар охири солҳои 60-ум ва аввали солҳои 90-уми асри XIX ба кишварҳои ишғолшудаи Кения, Уганда ва султони Занзибари ҳамроҳ карда шуд. Ин мамлакатҳо аввал Африқои Шарқии Британия ном дошта, аз тарафи ширкати имтиёзноки британиявӣ Африқои Шарқӣ идора карда мешуданд ва соли 1885 ба зери идораи шохигарии Британияи Кабир гузаштанд. Кения аввал зерваколати Африқои Шарқии Британия ва соли 1920 мустамликаи Англия эълон карда шуд, гайр аз минтақаи тасмавори наздизоҳилии Укёуси Ҳинд, ки расман қисми султони Занзибар буд. Ин минтақа мақоми зери сарпарастии худро нигоҳ дошт. Уганда низ зери сарпарастии Англия ҳисобида мешуд.

Кения ва Уганда дар шимол ба мустамликаи дигари Судони Англияю Миср ҳамхудуд буданд. Дар шарқтари ин минтақа танҳо як мулки британиявӣ – Сомалии зери сарпарастии Британия воқеъ буд, ки соли 1960 ба ҳайати Ҷумҳурии Демократии Сомалӣ дохил шуд.

Гайр аз ин мулкҳои Африқои Ҷанубӣ, Марказӣ ва Шарқӣ ба империяи Британияи Кабир чандин мамлақати Африқои Ғарбӣ ииз дохил буданд. Калонтарини онҳо Нигерия буд, ки соли 1960 истиқлол ба даст овард. Ин давлат аз рӯи шумораи аҳоли дар қитъаи Африқо калонтарин давлат мебошад.

Барои Британияи Кабир аз ҷиҳати аҳаммият Соҳили Тилоӣ ҷойи дуҷумро ишғол мекард. Ин давлат соли 1957 истиқлол ба даст оварда, номи Ганаро гирифтааст. Англия барои ишғол кардани Соҳили Тилоӣ тамоми асри XIX мубориза бурд.

Ба ҳайати империяи Британияи Кабир инчунин Сьерра-Леоне дохил мешуд, ки соли 1965 соҳибистиқлол шуд. Сьерра-Леоне ба мустамлика ва зерсарпараст тақсим шуда буд. Ҳар дуи онҳо ҳам мулкҳои Британия ҳисоб меёфтанд.

Британияи Кабир баъди Ҷанги Якуми Чахон ба мулкҳои Африқои Шарқии худ минтақаҳои ғарбии Того ва Камерунро низ ҳамроҳ кард, яъне аз Лигаи Миллатҳо барои яқоя идора кардани онҳо ваколатнома гирифт.

Гамбия низ ба ду қисм мустамлика ва қисми дигараш зери сарпарастии Англия тақсим мешуд. Ин давлатро Британияи Кабир дар асри XIX забт кардааст (Гамбия соли 1970 истиқлоли давлатӣ ба даст овард).

Мулкҳои Фаронса. Аксари мулкҳои Фаронса дар Африқои Ғарбӣ ва Экваториалӣ воқеъ буданд. Фаронса ин мулкҳои худро дар асри XIX ишғол кардааст. Фаронса дар охири асри XIX ва аввали асри XX онҳоро дар ду федератсияи калон – Африқои Ғарбии Фаронса ва Африқои Экваториалии Фаронса муттаҳид кард.

Ба ҳайати Африқои Ғарбии Фаронса 8 мустамлика дохил мешуд.

Гвинеяи Фаронса, ки соли 1957 истиқлол ба даст овард, Соҳили Оҷ, Волтаи Боло, Дагомея, Мавритания, Нигерия, Сенегал, ки ҳамаи онҳо соли 1960 соҳибистиқлол шудаанд ва Судони Фаронса, ки аз соли 1960 Ҷумҳурии Мали ном гирифтааст. Қонунгузорию, ки дар Африқои Ғарбии Фаронса ҷорӣ буд, мувофиқи низоми ваколат як қисми Тоғои зери идораи Фаронсаро низ фаро гирифт.

Ба ҳайати Африқои Экваториалии Фаронса ҷор мустамлика дохил буд: Габон, Чад, Конгои Миёна ва Убанги-Шари. Ҳар ҷори онҳо соли 1960 соҳибистиқлол гардиданд. Дутои охирӣ – Конгои Миёна ва Убанги-Шари – Ҷумҳурии Халқии Конго ва Ҷумҳурии Африқои Марказӣ ном гирифтанд. Қонунгузорию, ки дар Африқои Экваториалии Фаронса амал мекард, дар як қисми Камеруни дар асоси низоми ваколат ба зери идораи Фаронса дохилшуда низ ба қор бурда мешуд. Ғайр аз ин Фаронса дар қитъаи Африқо соҳиби як қаламрави нисбатан хурде ҳам буд, ки дар он халқиятҳои афар ва сомалӣ сокин буданд. Аз соли 1896 қаламрави сукунати ин халқиятҳо Соҳили Сомалии Фаронса ном гирифт. Аз соли 1896 ҷазираи калонтарини қитъаи Африқо – Мадагаскар ҳам ба мустамликаи Фаронса мубаддал шуд.

Мулкҳои Белгия. То ҷорӣ шудани низоми ваколат, Белгия дар қитъаи Африқо танҳо як мустамлика дошт – Конгои Белгия. Оғро Белгия дар солҳои 70 – 80-уми асри XIX ишғол карда буд. Баъди Ҷанги Дуюми Ҷаҳон мувофиқи низоми ваколат Белгия барои идораи Руанда (аз соли 1962 – Ҷумҳурии Руанда) ва Брунди (аз соли 1962 подшоҳии Брунди, аз соли 1966 Ҷумҳурии Брунди) ваколатнома гирифт.

Белгия дар вақташ барои ишғол карданн Конго нуруи ҳарбӣ ва маблағи зиёд сарф карда буд. Конгои Белгия аз ҷиҳати масоҳат дар қитъаи Африқо мустамликаи аз ҳама калонтарин ба шумор мерафт. Дар баробари ин Конгои Белгия ва хусусан қисмати ҷанубу шарқии он – Катанга аз маъданҳои қиматбаҳо ғанӣ буд.

Мулкҳои Португалия. Империяи мустамликадорӣ Португалия дар Африқо нисбат ба дигар империяҳо барвақтар ташкил ёфтааст. Ба Африқо воридшавии Португалия ҳанӯз дар асри XV оғоз ёфта буд. Вале он танҳо то аввали асри XX тавонист, ки нақшаи ишғоли вилоятҳои дар байни Ангола ва Мозамбик бударо амалӣ кунад.

Португалия дар қисмати ғарбии Африқо мулки аз ҷиҳати масоҳат қалоне дошт, ки оғро Гвинеяи Португалия меномиданд. Гвинеяи Португалия аз соли 1973 бо номи Ҷумҳурии Гвинея-Бисау истиқлол ба даст овард.

Мулкҳои Италия. Италия дар қитъаи Африқо ҳамагӣ ду мустамлика дошт – Эритрея, ки соли 1890 ишғол карда буд ва Сомалии Италия, ки бо Ҳабашистон конфедератсия ташкил намуданд. Соли 1962 Эритрея ба ҳайати Ҳабашистон дохил шуд. Сомалии Италия соли 1960 ба ҳайати Ҷумҳурии Демократии Сомалӣ дохил шуд.

Мулкҳои Испания. Ҳамаи мустамликаҳои испанияи дар Африқои Ғарбӣ ҷой гирифта он қадар қалон набуданд. Инҳо Рио-Муни, ҷазираи

Фернандо-По ва як қатор қазираҳои хурди дигар буданд, ки аз соли 1968 Ҷумҳурии Гвинеяи Экваториалӣ ном гирифтаанд. Мустамликаҳои дигари Испания, ки аз рӯи масоҳат хеле калон, вале биёбону камодам буд, Рио-до-Оро аст, ки онро Саҳрои Испания ҳам меноманд.

Савол ва супориш

1. Оё натиҷаҳои Ҷанги Якуми Ҷаҳон ба тақсими мустамликавии китъаи Африқо таъсир расонид? 2. Аз рӯи сатҳи тараққиёт Лигаи Миллатҳо мустамликаҳои Олмон ва Туркияро ба кадом гурӯҳҳо тақсим кард? 3. Ба мустамликаҳои гурӯҳи «А» кадом давлатҳо дохил шуданд? Ба мустамликаҳои гурӯҳи «В» чӣ? Ба мустамликаҳои гурӯҳи «С» чӣ? 4. Мустамликаҳои Африқоии Олмонро номбар кунед. 5. Фарқи байни мустамликаҳо, давлатҳои зерваколат, зери сарпарастӣ (протекторат) ва доминионро муайян кунед. 6. Оё мамлакатҳои, ки мулкҳои зерваколат доштанд, аз тарафи Лигаи Миллатҳо назорат карда мешуданд?

§ 32. ИСТИСМОРИ МАРДУМИ ҚИТЪА ВА ИДОРАИ МУСТАМЛИКАВИИ МАМЛАКАТҲОИ АФРИҚО

Шарҳи умумӣ. То аввали асри XX ба мамлакатҳои империалистӣ муяссар гардид, ки мулкҳои суқунати қариб ҳамаи халқҳои Африқоро забт кунанд. Қараёни ба низоми истисмори мустамликавӣ фаро гирифтани ин халқҳо хеле тӯл кашид. Дар бисёр мустамликаҳои африқоӣ ин мубориза даҳҳо сол давом дошт.

Барои ба истисмори муттасил гузаштан мамлакатҳои мустамликадор сарвати табиӣ ҳар як мустамликаҳои худро ба таври ошкор ва ё пинҳонӣ меомӯختанд. Ба он ҷойҳо роҳҳои ҳамлу нақл месохтанд, низоми идораи мустамликавию барпо мекарданд, самтҳо ва воситаҳои истисмори захираҳои одаи ва табиӣро муайян мекарданд. Қори аз ҳама мушқил амалӣ намудани ҳуди ҳамин истисмор, ба нафъи мустамликадорон маҷбуран қор фармудани халқи мустамликаҳо ва аз онҳо худ кардани сарвати миллии онҳо буд.

Истисмори мардуми маҳаллӣ ва захираҳои табиӣ. Соҳаи асосии иқтисоди мамлакатҳои Африқо – кишоварзӣ дар зери фишори шадиди мустамликадорон ба содирот мувофиқ карда мешуд. Дар натиҷаи чунин сиёсат номгӯи зироатҳои дар Африқо парваришёбанда якбора тағйир ёфт. Дар зарфи қорак асри то Ҷанги Якуми Ҷаҳон ва то оғози Ҷанги Дуюми Ҷаҳон ҳаҷми истехсоли маҳсулоти хӯрокворӣ барои зарурати дохилӣ, махсусан ҳуворимаққа дар як сатҳ қарор дошт. Вале истехсоли зироатҳои содиротӣ баръақс меафзуд. Истехсоли қаҳва – 11 баробар, қой – 10 баробар, қақо ва бибон – 6 баробар, араҳис зиёда аз 4 баробар, тамоқу – 3 баробар зиёд шуд.

Бо сабаби тамоюли содиротии кишоварзӣ шумораи мамлакатҳои африқоии парваришкунандаи як зироат хеле меафзуд. Дар мамлакатҳои мустамликавии Африқо 85 ғоизи арзиши содиротро зироатҳои ҳамсон

ташкил мекарданд. Масалан, Гамбия ва Сенегал барои парвариши чормағзи заминӣ, Занзибар барои парвариши дранфул (як навъи гул), Уганда барои парвариши пахта, Соҳили Тилой барои парвариши қаҳва, Соҳили Оч, Того ва Камерун барои истеҳсоли қаҳва, Габон барои сабзондани навъҳои чӯбҳои пуркимат ва Гвинея Фаронса барои парвариши банану ананас махсус гардонда шуда буданд.

Саноати дар Африко тавлидӣфта боз ҳам бештар бо назардошти содирот кор мекард. Саноати кӯҳии мустамликаҳои африқоӣ рушди босуръат дошт. Масалан, дар Конгои Белгия истеҳсоли мис аз соли 1913 то соли 1937 зиёда аз 20 баробар афзуд, Африқои Тропикӣ ва Африқои Ҷанубӣ аз ҷиҳати истеҳсоли минерал ва маъданҳо дар олами сармоядорӣ ҷойи намоёнро ишғол мекарданд, аз он ҷумла аз ҷиҳати истеҳсоли алмос, кобальт, тило, хром, марганец, фосфорит ва платина.

Ба соҳаҳои содиротӣ хориҷиён бештар маблағгузорӣ мекарданд. Солҳои 1870 – 1936 дар мамлакатҳои Африқо ҳаҷми умумии сармоягузори хориҷӣ зиёда аз 1,2 млрд. фунт-стерлингро ташкил кард. Тақрибан 75 фоизи ин маблағ аз сармоядорони Британиян Кабир буд. Маҳз дар ҳамин давраи байни ду ҷанги ҷаҳонӣ иттиҳодияҳои калони инҳисорӣ, ба монанди «Юнайтед Африко компани»-и Англия ва «Юнион минерал О, Катанга»-и Белгия машҳур шуданд. Онҳо дар назди худ вазифа гузоштанд, ки ҳам захираҳои одамии табиӣи Африқоро истисмор кунанд ва ҳам китъаҳои бузурги заминҳои киштбобро аз африқоӣҳо кашада гиранд.

Дар як қатор мамлакатҳои Африқои Шарқӣ (Кения, Таганика ва Нясаленд) ширкатҳои зироатпарварии англисӣ ҳукмронӣ мекарданд.

Дар мамлакатҳои зиёди Африқои Ғарбӣ ширкатҳои тичоратии кишоварзӣ мақоми баланд доштанд. Дар он ҷо хоҷагиҳои калони зироатпарварӣ ташкил наёфтанд. Ин қор шумораи зиёди аврупоӣҳоро тақозо мекард, лекин иқлими Африқои Ғарбӣ барои онҳо бениҳоят гарм буд. Аз ҳамин сабаб дар ин минтақаи Африқо истеҳсолкунандагони асосии зироатҳои содиротӣ фермерҳои африқоӣасл буданд. Онҳо аз тарафи ширкатҳои аврупоӣ ва пеш аз ҳама, тавассути нархҳои пасти хариди маҳаллӣ истисмор карда мешуданд.

Ширкатҳои истеҳсолкунандаи маъдан, дар навбати аввал, дар Родезияи Шимолӣ ва Конго, ки аз ин захираи зеризаминӣ бой буданд, қор мекарданд. Родезияи Шимолӣ оҳиста-оҳиста дар ҷаҳон ба яке аз қалонтарин истеҳсолкунандагони мис табдил меёфт. Дар музофоти ҷануби шарқии Конгои Белгия алмос ва маъданҳои рангаи зиёди дигар истеҳсол карда мешуданд.

Ҷумҳурии Либерия низ аз ҳукмронии ширкатҳои калони хориҷӣ наҷот ёфта натавонист, ҳарчанд ки ба ягон империяи мустамликавӣ дохил набуд. Ширкати «Файрстон тайр энд раббер компани»-и ИМА соли 1926 барои парвариши каучук 400 ҳазор га заминро ба муҳлати 99 сол аз Либерия иҷора гирифт. Либерия аз ин ширкат танҳо 1 фоизи арзиши

каучуки содиротӣ ва барои истифодаи ҳар як га замин камтар аз 15 сент меситонд.

Мустамликадорон қувваи кори арзони маҳаллиро ба нафъи худ бо ҳар роҳ, пеш аз ҳама, бо роҳи ҷорӣ намудани андозҳо қор мефармуданд. Яке аз он андозҳо сарикасӣ буд. Барои аксари африқоислҳо роҳи ягонаи пайдо намудани пул барои пардохти андоз дар хоҷагиҳои «аврупой» қор қардан буд.

Мустамликадорони аврупой инчунин камзаминиро ба таври сунъӣ ба вучуд меоварданд. Онҳо барои иҷрои ин мақсад қаламрави нопайдоқанорро «минтақаи зисти аврупоӣҳо» эълон мекарданд. Дар ҷунин заминҳо мардуми африқоисл ҳуқуқи киштуқор қардан надоштанд. Ин усул аслан дар ҳамон мамлакатҳо ба қор бурда мешуд, ки ба он ҷойҳо муҳожирати аврупоӣҳо хеле зиёд буд. Масалан, дар Кения камзаминӣ мардуми африқоислро маҷбур мекард, ки бо музди кам дар киштзорҳои аврупоӣён қор кунанд.

Барои ба даст овардани қувваи қорӣ аврупоӣён аз урфу одатҳои халқу қабилаҳои маҳаллӣ низ истифода мебарданд. Пешво метавонист ҳамқавамҳои худро ба қорҳои ҷамъиятии зарур сафарбар кунад. Ҳукуматдорони мустамликавӣ пешвоёнро маҷбур мекарданд, ки ҳамқавамони худро барои сохтмони роҳҳою иншоотҳои дигар, ки на барои аҳолии маҳаллӣ, балки барои татбиқи сиёсати мустамликадорӣ зарур буд, равон кунанд.

Дар дарёфти қувваи қорӣ маҷбуркунии бевоситаи маъмурияти мустамликаҳо низ мақоми хосса дошт. Ин усул барои мамлакатҳои султараққии сармоядорӣ, ба монанди Португалия хос бошад ҳам, дар мустамликаҳои Фаронса низ васеъ ба қор бурда мешуд.

Барои ташкили бозори қувваи қорӣ дар байни аҳолии африқоисл ба молҳои аврупоӣ, ки онҳоро танҳо бо пул харидан мумкин буд, ба вучуд овардани талабот аҳаммияти қалон пайдо намуд. Тоҷирони сайёр ҷунин молҳоро нася ҳам мефурухтанд. Дар сурати сари вақт пардохта нашудани қарз, қарздодагон қарздоронро маҷбур мекарданд, ки ба мардиқорӣ раванд.

Савол ва супориш

1. Ҷаро баъд аз Ҷанги Якуми Ҷаҳон дар қитъаи Африқо дигаргуниҳои сиёсӣю иқтисодӣ ба амал омаданд? 2. Дар бораи истисмори мардуми маҳаллии Африқо далелҳо биёред. 3. Ҷаро баъд аз Ҷанги Дуюми Ҷаҳон содироти молҳои африқоӣ ба мамлакатҳои Аврупо афзуд? 4. Ҷаро дар иқтисоди аксари мамлакатҳои Африқо парвариши як зиротат барқарорӣ пайдо қард? 5. Саноати мустамликаҳои африқоӣ ҷӣ тавр таракқӣ мекард? 6. Ширкати аврупоӣеро ном баред, ки дар Либерия ба муҳлати 99 сол 400 ҳазор гектар заминро иҷора гирифтааст? 7. Мустамликадорони аврупой қадом роҳҳоро истифода мебарданд, ки африқоислҳо дар қорхонаю заминҳои онҳо қор кунанд?

§ 33. ВАЪӢИ МУСТАМЛИКАВИИ МАМЛАКАТӢОИ АФРИҚОИ ТРОПИКӢИ

Африқои ТропикӢи. Фаронса ба иқтисоди мулкҳои дар ин минтақаи бениҳоят калони мустамликавӣ мавҷудаи худ хеле кам маблағгузори мекард. Дар ин ҷо саноат ва кишоварзӣ нисбат ба мулкҳои британиявии Нигерия ва Сохили Тилоӣ сусттар тараққӣ карда буданд. Дар байни ин ду соҳа саноат каме пеш рафта буд. Моҳияти судхӯрии сармоядорӣ Фаронса ба ин ҳолат сабаб шуд. Истисмори мустамликаҳои Фаронса, пеш аз ҳама, тавассути тичорат ва аз тариқи нархҳои пасти хариди ашёи хоми аз тарафи ширкатҳои тичоратии «Компани Франсэ де л-Африк Оксидантал», «Сосга коммерсиал де л-Уэст Африкен» амалӣ карда мешуд. Онҳо аз ин ҷо ашёи хом содир намуда, ба ин ҷо маҳсулоти саноатӣ ворид мекарданд. Ин ширкатҳо дар ҳама ҷойи мустамликаҳои африқоии Фаронса мағозаю дӯконҳо, нуктаҳои хариди маҳсулот ва шабакаи васеи қормандон доштанд.

Дар сохтани роҳҳои оҳан, чангалбурӣ ва қорҳои дигар меҳнати маҷбуриро васеъ истифода мебуданд. Ин усул бо амри президенти Фаронса амалӣ шуда буд. Губернатори ҳар як мустамлика ҳуқуқ дошт, ки африқоиаслҳоро барои иҷрои қорҳое, ки лозим медонист, сафарбар кунад.

Барои дар байни аҳолии маҳаллии мустамликаҳо пайдо намудани таъҷоҳи боэътимод, Фаронса оид ба як қисми аҳоли аз сиёсати дурагакунӣ истифода мебуд. Дар Африқои Тропикӣ ин усул, пеш аз ҳама, дар Сенегал, ки мустамликаи қуҳнатарини Фаронса буд, амалӣ карда мешуд. Маҳз бо ҳамин сабаб соқинони қор шаҳри Сенегал – Даккар, Сан-Луи, Рюфиски ва Горз аз давраи инқилоби соли 1848 расман шаҳрвандони Фаронса ба ҳисоб мерафтанд. Аз ин рӯ, ба парламенти Фаронса як вакил интихоб мекарданд.

Нигерия. Нигерия яке аз мустамликаҳое буд, ки дар он низоми идораи бевоситаи ҳукуматдорони мустамликавии Британияи Кабир ҷорӣ карда шуд. Барои истифодаи ин восита вазъи аморатҳои шимолии мусулмонӣ (дар он ҷо халқи мусалмони хаус соқин буд) мусоидат кард.

Ҷорӣ кардани парвариши зироатҳои содиротӣ Нигерияро ба фурушандаи калони маҳсулоти зайтун, зироатҳои лӯбиёӣ, қаҳва, арахис ва пахта табдил дод. Васеъ намудани майдони кишти зироатҳои содиротӣ дар ин ҷо чун дар мамлакатҳои дигари Африқо фаъолияти хочагиҳои натуралиро танг намуда, онҳоро ба муносибатҳои бозорӣ кашид.

Нигерия ба фурушандаи ашёи хоми минералӣ, пеш аз ҳама, кальбагии асосан барои мамлақати мустамликадор зарур мубаддал шуд.

Кения, Уганда, Танганика ва Занзибар. Ин мамлакатҳо дар вақташ Африқои Шарқии Британия ном бурда мешуданд. Муҳоҷирони сафел-пусту Кения бо дастгирии ҳукумати Англия ҷидду ҷаҳд мекарданд, ки ин мамлакатҳоро муттаҳид созанд ё ҳеҷ набошад, се давлати аввал

номбурдари дар Федератсияи Африкои Шарқӣ муттаҳид карда, ба дастгоҳи муштараки идораи мустамликавии Британияи Кабир тобеъ гардонанд. Татбиқи ин нақша ба мустамликадорон имкон меод, ки Танганикаи зерваколатро ба ҳайати мулкҳои англисӣ боэътимодтар муттаҳид намоянд. Лекин ин нақша амалӣ нагардид. Яке аз сабабҳои асосии ин ноқомии мустамликадорони англис муқовимати африкоиаслҳо буд.

Ҳам мустамликадорӣ ва ҳам муносибатҳои сармоядорӣ ба Кения ҳаматарафа ворид шуданд, ки ин сабаб дошт. Ба шарофати шароити хуби табиӣ ва иқлим ба ин ҷо дахҳо ҳазор муқочирони сафедпӯст омада соқин шуданд. Ба сафедпӯстон дар минтақаҳои бехтарини мамлакат замин дода мешуд. Ин заминҳо «Пахнкуҳи Сафед» ном гирифтанд. Мусодираи замин дар Кения нисбат ба мамлакатҳои Африкои Шарқӣ ва Тропикӣ дар доираи бениҳоят васеъ амалӣ карда мешуд. Зироатҳои содиротӣ асосан дар он заминҳои парвариш карда мешуданд, ки ба муқочирони сафедпӯст тааллуқ доштанд. Ба аҳолии африкоиасл заминҳои аз сафедпӯстҳо дуртар ва алоҳида дода мешуданд. Тахқири наҷодӣ дар Кения нисбат ба дигар мамлакатҳои Африкои Тропикӣ шаклҳои тезу тундтар дошт.

Англисҳо дар Уганда ҳамон иттиҳодияҳои давлатиеро нигоҳ доштанд, ки дар давраи то мустамликавӣ мавҷуд буданд. Номҳои ин мустамлика аз номи калонтарини онҳо – Буганда пайдо шудааст. Мувофиқи принсипи идораи бавосита маликҳо ҳатман дар зери назорати маъмурияти Британия буданд. Ҳокимияти онҳо бар табаа аз тариқи конунгузории мустамликавӣ танзим карда шуда буд. Дар Танганика ҳам идораи бавосита вучуд дошт. Дар Занзибар баробари мавҷудияти ҳокимияти подшоҳӣ аз болои ӯ назорати намояндаи Англия муқаррар шуда буд.

Конго. Ҳукуматдорони Белгия сиёсати худро дар Конго «падарвор» – «патерналист» (аз «патер» – «падар») номидаанд. Мувофиқи ин сиёсат, африкоиаслҳо «кӯдакони калон» номида мешуданд, ки гӯё ба парастории «падар» эҳтиёҷ доранд. Дар амал сиёсати Белгия дар назорат кардан бар аҳолии африкоиасл, ҳукуматҳои маҳаллӣ, намояндагони динӣ ва ғ. ифода меёфт. Сиёсати така ба пешвоён бо низоми мустамликадорӣ империалистӣ пурра мувофиқат мекард. Чун дар мустамликаҳои дигари Африко дар Конго ҳам ба пешвоён ҷамъоварии андозҳо ва ба қорҳои ҳатмӣ сафарбар кардани ҳамқадамҳо супорида мешуд.

Дар рушди иқтисодии Конго тағйироти калон ба амал меомад. Қаблан мардуми Конгоро маҷбур мекарданд, ки ба ҷамъоварии маҳсулоти ҷангал ва хусусан каучук машғул шаванд. Вале баъди Ҷанги Якуми Ҷаҳон ба содироти маҳсулоти кишоварзӣ бештар тавачҷуҳ зоҳир карда мешуд. Бинобар ин мустамликадорон мардуми Конгоро маҷбур мекарданд, ки ба парвариши «зироатҳои ҳатмӣ» – пахта, зайтун, рағандор ва қаҳва машғул шаванд. Дар баробари ин, дар заминҳои, ки аз мардуми Конго мусодира карда шуда буданд, киштзорҳои калони «аврупой», хоҷагиҳои чорвопарварӣ ва қорхонаҳои қоркарди аввалияи ашёи хоми кишоварзӣ бунёд карда мешуданд,

Дар Конго пешравӣ дар саноат барвақттар оғоз ёфт. Дар даҳсолаҳои аввали ҳукмронии Белгия дар Конго ислохоти иқтисодие, ки бештар ба истеҳсоли маъдан ва пеш аз ҳама, ба истеҳсоли алмос ва тило нигаронида шуда буд, хотима меёфт. Баъд аз анҷоми Ҷанги Якуми Ҷаҳон ширкати «Юнион миниер дю О-Катанга»-и дар музофоти Катанга фаъолиятдошта истеҳсоли мис, қалъагӣ, кобальт ва руйро ба тезӣ зиёд кард. Ин маҳсулот ба Белгия ва мамлакатҳои дигар содир шуда, ба мустамликадорон даромади калон меовард.

Савол ва супориш

1. Африқои Тропикиро аз харитаи Африко ёбед. 2. Фаронса мустамликаҳои африқоии худро чӣ гуна истисмор мекард? 3. Нигерияро аз харита ёбед. 4. Зироатҳои содиротии Нигерияро номбар кунед. 5. Кения, Уганда, Танганика ва Занзибарро аз харита ёбед. 6. Ибораи «зироатҳои ҳатмӣ» аз кучо пайдо шудааст? 7. Оё дар Кения, Уганда, Танганика ва Занзибар таҳқири наҷодӣ вучуд дошт? 8. Конгоро аз харита нишон диҳед. 9. Сиёсати «патерналист» – «падарвор»-и Белгияро дар Конго маънидод кунед. 10. Дар бораи вазъи иқтисодии баъдичангии Конго маълумот диҳед.

§ 34. ВАЗЪИ МУСТАМЛИКАВИИ МАМЛАКАТҲОИ АФРИҚОИ ҶАНУБӢ

Тарғиботи наҷодпарастӣ. Низоми мустамликадорӣ дар Иттифоқи Африқои Ҷанубӣ, Родезияи Ҷанубӣ ва Африқои Ҷанубу Фарбӣ бо хусусиятҳои зиёди худ аз мустамликаҳои дигар фарқ мекард. Мустамликагардонии Африко, бинобар мавқеи хуби ҷуғрофӣ ва шароити табиӣ, аввал маҳз дар ҳамин минтақаи аз Аврупо дури Африко оғоз ёфтааст. Мустамликагардонии ин ҷо аз миёнаҳои асри XVII сар шуда, ба пайдойиши ақаллияти аҳолии аврупоӣ асосат кардааст.

Дар оғози давраи муосир дар Иттифоқи Африқои Ҷанубӣ аксари аҳолии сафедпӯсти Африко сукунат дошт. Тибқи баҳисобгирии аҳолии соли 1921, дар Иттифоқи Африқои Ҷанубӣ зиёда аз 1,5 миллион ё ки 22 фоизи аҳолиро сафедпӯстон ташкил мекарданд. Ғайр аз ин, зиёда аз 10 фоизи аҳолии Иттифоқи Африқои Ҷанубиро дурӯаҳо ва ҳиндустониҳои ташкил мекарданд, ки дар даҳсолаҳои охири асри XIX дар асоси қарордод ба қор омада, баъд дар ин ҷо муқимӣ шуданд. Аҳолии Иттифоқи Африқои Ҷанубӣ аз назари тарқиби иҷтимоӣ наҷодӣ ва миллий гуногун ва омехта буд.

Дар Иттифоқи Африқои Ҷанубӣ қонҳои дар ҷаҳон қалонтарини тило ва алмоси дар даҳсолаҳои охири асри XIX кашфгардида ба пешрафти саноати маъдан ва алалхусус сохта шудани корхонаҳои қорқарди аввалия тақон доданд. Теъдоди корхонаҳои қорқарди аввалияи ашёи хом маҳсусан дар солҳои Ҷанги Якуми Ҷаҳон зуд афзуданд. Соли 1915 ин

гуна корхонаҳо 4 ҳазор адад буда, соли 1920 ба 7 ҳазор адад расиданд. Соли 1928 «ИСКОР» ном трести истехсолкунандаи оҳан ва пӯлод таъсис ёфт, ки инҳисори калонтарини Иттифоқи Африқои Ҷанубӣ ва дар тамоми китъаи Африқо корхонаи якуми маъдан буд.

Пешрафти кишоварзӣ бо сабаби зарурати саноат ва зуд васеъ шудани шаҳрҳо, ки талаботро ба озука зиёд карда буданд, ба амал омад. Иқлим дар аксар минтақаҳои Иттифоқи Африқои Ҷанубӣ барои кишоварзӣ мусоид буда, имкон меод, ки чуворимақка, ток, рустаниҳои ситрусӣ ва чорво, аз он ҷумла гову гӯсфанд парвариш карда шаванд.

Родезияи Ҷанубӣ аз ҷиҳати истехсоли тамоку дар ҷаҳон ҷойи якумро ишғол мекард. Африқои Ҷанубу Ғарбӣ, ки қаламрави зиёди онро биёбонҳо ташкил медиҳанд, аз рӯйи саршумори гӯсфанди кароқӯлии пеш аз Ҷанги Якуми Ҷаҳон аз Осӣ ба ин ҷо овардашуда низ дар ҷаҳон ҷойи якумро ишғол мекард.

Наҷодпарастӣ дар Иттифоқи Африқои Ҷанубӣ. Вазъи умумии сиёсӣ ва иқтисодию иҷтимоии Африқои Ҷанубиро асосан Иттифоқи Африқои Ҷанубӣ муайян мекард. Он дар натиҷаи соли 1910 ба Ҷумҳурии Бурҳо (Трансваал ва Норинҷӣ) муттаҳид карда шудани мустанлиқаҳои англисии Кап ва Натал ба вучуд омадааст.

Аз лаҳзаи таъсисёбии Иттифоқи Африқои Ҷанубӣ то соли 1924 дар сари ҳокимияти ин мамлакат ҳукумати Ҳизби Африқои Ҷанубӣ меистод, ки ба он генералҳои Бурҳо роҳбарӣ карда, сиёсати англисиро амалӣ мекарданд. Ҳизби Африқои Ҷанубӣ ҳаракат мекард, ки ҳам муборизаи байни заминдорон – Африқонерҳо (сафедпӯстони муқимгардидаи аврупоиаслро Африқонерҳо меноманд) ва саноатчиёни англисӣ ва ҳам истисмори аҳолии маҳаллиро муътадилтар гардонад. Ҳам Луис Бота, ки то соли 1919 ба ҳукумат роҳбарӣ мекард ва ҳам ҷойгузини ӯ – Ян Христиан Сметс манфиатҳои он заминдоронро ифода мекарданд, ки ошкоро ҷонибдори ҳамкорӣ бо империализми Британия буданд.

Дар Иттифоқи Африқои Ҷанубӣ ҳаракати ҷудошавӣ аз Англия ва ташкил намудани давлати соҳибистиклол оғоз ёфта буд. Бо ин шиор Ҳизби миллатгаро, ки роҳбараш генерал Герсог буд, баромал мекард.

Дар масъалаи муносибат бо аҳолии африқоиасл Герсог ақидаҳои наҷодпарастӣ дошт. Ӯ мегуфт, ки «одами маҳаллӣ аз ҷиҳати хусусияти равонии худ қодир нест, ки мошинро идора кунад». Дар барномаи аввали солҳои 20-ум қабулкардаи Ҳизби миллатгаро ривоят дар бораи «хатари сиёҳ», ки гӯё ба мавҷудияти коргарони Африқонерӣ таҳдид мекунад, мақоми калонро ишғол мекард. Матлаб сари он аст, ки насли аввали бурҳои дар корхонаҳо коркунанда, одатан, коргар буда, таҳасуси паст дошанд. Герсог ба ин аврупоиҳо мурочиат карда, ҷаҳд менамуд, ки ҷунин тасаввурот ба вучуд оварад: гӯё ки соҳибони шахтаҳо аврупоиаслҳоро ба кӯча партофта, ба ҷойи онҳо африқоиаслҳоро ба қор қабул мекарда бошанд. Танҳо ӯ, яъне Герсог онҳоро начот дода метавонад, ба шарте ки ба сари ҳокимият биёяд. Дар ин сурат метавонад гоյи худ –

«монеаи ранга»-ро амалӣ кунад. «Монеаи ранга» чунин маъно дошт, ки бояд ҳамаи корҳои таҳассус ва нимтаҳассусталабро сафедпӯстон иҷро кунанд. Африқоиаслҳо набояд ба ин гуна корҳо роҳ дода шаванд.

Дар солҳои пеш аз Ҷанги Дуюми Ҷаҳон вазъи дохилии мамлакатро ба вучуд омадани созмонҳои фашистӣ ва ғайришудани иртиқоъпешагони гузаро тезтунд карданд. Пурзӯршавии фашизм дар Аврупо дар Иттифоқи Африқои Ҷанубӣ ҳамовозии гарму ҷӯшон ба вучуд овард. Табақаҳои ҳукмрони Африқонерҳо умед доштанд, ки муборизаи байни Англияю Олмон мавқеи Британияро дар Иттифоқи Африқои Ҷанубӣ заиф гардонда, барои ғайришудани сармояи бурҳо фазои озод ба вучуд меорад. Наҷодпарастони Иттифоқи Африқои Ҷанубӣ дар байни табақаҳои васеи аҳолии Африқонерҳо наҷодпарастиро ташвиқу тарғиб мекарданд. Баробари наҷодпарастон дар ин мамлакат созмонҳои миллатгарои ба ҷамъияти пинҳонкори «Брудербунд» («Иттифоқи бародарон») алоқадоршта низ ғайришуданд.

Африқои Ҷанубу Ғарбӣ. Баъд аз он ки ин мамлакат қаламрави зерваколати Иттифоқи Африқои Ҷанубӣ шуд, аз африқоиаслҳо «тозақунии заминҳо» нисбат ба давраи дар ин ҷо ҳукмрон будани Олмон хеле вусъат ёфт.

Маъмурияти мустамликавии Олмон мамлакатро ду тақсим карда буд. Дар замони ҳукмронии Иттифоқи Африқои Ҷанубӣ ин тақсимои Африқои Ҷанубу Ғарбӣ қавитар шуд. Қисми зиёди он – тамоми ҷануб ва навоҳии марказӣ, ки наздики 500 ҳазор га-ро ташкил мекард, «минтақаи политсиявӣ» ба ҳисоб мерафт. Дар ин ҷо заминҳо байни мустамликадорон, яъне муҳоҷирони сафедпӯст тақсим карда шуданд. Танҳо қисми ками заминҳо барои тақсимои оянда монда шуд. Дар ин қисмат барои африқоиаслҳо ҳамагӣ 100 ҳазор км² замини мамнӯъгоҳ (резерватсия) ҷудо шуда буд. Дар қулли қаламрави боқимондаи «минтақаи политсиявӣ» охишта-охишта барои аз як ҷо ба ҷойи дигар рафтан ва тамоми ҳаёти африқоиаслҳо аз тариқи низоми «руҳсатнома» ва «ичозатнома» назорат ҷорӣ карда шуд. Африқоиаслҳо бо сафедпӯстон танҳо ҳамон вақт ҳамроҳ буда метавонистанд, ки коргар, хизматгор ва ё муздури заминдор бошанд.

Ба «минтақаи политсиявӣ» танҳо минтақаи шимолии масоҳаташ тахминан 350 ҳазор км² дохил нашуд. Заминҳои ин ҷо мусодира нашуданд. Дар он ҷо мустамликадорони аврупоӣ ҳам сокин нашуданд. Ин ҷоро баъзан «минтақаи қабिलाҳо» ҳам меномиданд.

Баъди зерваколат эълон карда шудани мамлакат худуди «минтақаи политсиявӣ» борҳо васеъ карда шуд. Дар замони ҳукмронии олмониҳо қабिलाҳои африқоиасл дар заминҳои «минтақаи политсиявӣ»-и холии ханӯз дар он ҷо мустамликадорон сокиннашуда сукунат доштанд. Вале ҳукуматдорони Ҷумҳурии Африқои Ҷанубӣ ба кӯчондани африқоиаслҳо аз он минтақа шурӯъ намуданд. Соли 1922 «Амр дар бораи идораи халқҳои маҳаллӣ» интишор гардид, ки он дар «минтақаи политсиявӣ» ташкил намудани боз якчанд мамнӯъгоҳро эълон кард.

Барои ташкил намудани мамнуъгоҳҳо навоҳии регзори шӯразамини беоб чудо карда мешуд. Дар он ҷойҳо ҷоҳҳои об то 70 метр жарф буданд. Дар яке аз ноҳияҳо баъди қанда шудани 244 метр об пайдо шуд. Соли 1926 қарор дода шуд, ки давродаври мамнуъгоҳҳои барои аҳолии африқоисл муқарраргардида симхор кашида шавад.

Родезияи Ҷанубӣ. Дар Родезияи Ҷанубӣ солҳои 30-юм навоҳии аҳолии аврупоисл ташкил карда шуданд. Дар он ҷойҳо африқоислҳо ҳуқуқ надоштанд, ки соҳиби замин бошанд. Чунин заминҳо қариб нисфи қаламрави Родезияи Ҷанубиро ташкил мекарданд. Барои африқоислҳо 94 мамнуъгоҳ ташкил карда шуд. Аврупоислҳо аз африқоислҳо қисми зиёди заминҳои Родезияи Ҷанубиро кашида гирифтанд. Мамнуъгоҳҳо бо ҳамроҳии хазинаи заминҳои ба африқоислҳо барои зарурати ширкатҳо додашуда танҳо аз се як ҳиссаи қаламрави Родезияи Ҷанубиро ташкил мекарданд. Қисми боқимондаи мамлакатро асосан заминҳои аз нав тақсимоношуда ташкил меоданд.

Кишоварзии Родезияи Ҷанубӣ чун мамлакатҳои дигари Африқо асосан ду навъ заминдорӣ аз ҳамдигар фарқкунанда дошт. Заминдорӣ аврупоӣ, ки бо усули сармоядорӣ пеш мерафт ва заминдорӣ африқоӣ, ки аслан хоҷагии натуралӣ буда, ба бозор кам алоқа дошт.

Ба ҳар як мустамликадори аврупоӣ Родезияи Ҷанубӣ нисбат ба шахси африқоисл 20 баробар зиёд замин рост меомад. Вале дар байни мустамликадорон аҳолии шахришин зиёдтар буд. Аз хамин сабаб шумораи фермерҳои аврупоисл он қадар зиёд набуд. Ба ҳар як фермер ба ҳисоби миёна 2 ҳазор гектар ва ба ҳар як африқоисл 3,3 гектар замин рост меомад.

Тавре ки мушоҳида кардед, ҳуқуқҳои инсонии африқоислҳо аз тарафи мустамликадорон ва ҳукуматдорони сафедпӯст поймол карда мешуданд.

Савол ва супориш

1. Тартиботи наҷодпарастии Иттифоқи Африқои Ҷанубиро шарҳ диҳед.
2. Аз ҳаёти этникии Иттифоқи Африқои Ҷанубӣ мисолҳо биёред.
3. Оид ба саноат ва кишоварзии Иттифоқи Африқои Ҷанубӣ чӣ иттилоъ доред?
4. Дар бораи ғайолияти наҷодпарастии нахуствазири Иттифоқи Африқои Ҷанубӣ Герсог нақл кунед ва ба он баҳо диҳед.
5. «Хатарӣ сиёҳ»-ро шарҳ диҳед. Сиёсати «хатарӣ сиёҳ» ба манфиати кадом гурӯҳи аҳолии равона шуда буд?
6. «Монеаи ранга» чист?
7. «Минтақаи политсиявӣ»-ро шарҳ диҳед.
8. Дар Африқои Ҷанубу Фарбӣ «тозақунии замин» барои чӣ буд ва чӣ тавр амалӣ карда мешуд?
9. Дар бораи ҳуқуқи аврупоислҳо ва африқоислҳо далелҳо биёред.
10. Мамнуъгоҳҳои африқоислҳоро фаҳмонед.
11. Дар бораи усулҳои заминдорӣ аврупоислҳо ва африқоислҳо дар Родезияи Ҷанубӣ баҳс кунед.
12. Аз мавзӯи хулоса бароред.

БОБИ V МУНОСИБАТҲОИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ ДАР СОЛҲОИ 1924 – 1939

§ 35. МУНОСИБАТҲОИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ ДАР МАРҲАЛАИ НАВИ ТАЪРИХӢ

Шарҳи умумӣ. Муносибатҳои байналмилалӣ дар солҳои 1924 – 1939 ба се давраи хурдтари таърихӣ тақсим мешаванд. Ба давраи аввал солҳои 1924 – 1928 тааллуқ доранд. Ин давра марҳалаест, ки ҳанӯз тақсимои мустамликавии мустамликаҳои давлатҳои Иттифоқи Сегона давом дошт. Давлатҳои Антанта ва иттифокчиёни онҳо мавқеи худро дар ҷаҳон мустаҳкамтар мекарданд. Барои ин кор онҳо Лигаи Миллатҳоро ҳам истифода мебарданд.

Давраи дуюм солҳои 1929 – 1933-ро дар бар гирифтааст. Дар ин давра бӯҳрони ҷаҳонии иқтисодӣ ба амал омад. Ин воқеа муносибатҳои байналмилалиро то андозае тағйир дод. Дар байни давлатҳои мустамликадор ва мустамликаҳои онҳо муносибатҳои соҳибқорию тичоратӣ барои аз бӯҳрони иқтисодӣ баровардани мамлакатҳои империалистӣ барқарор карда шуданд.

Солҳои 1934 – 1939 давраи сеюм мебошад. Ин давра ба галабаи фашизм дар Олмон, болоравии нави иқтисодии баъди бӯҳрон ва тайёрии бевоситаи давлатҳои империалистӣ ба Ҷанги Дуюми Ҷаҳон рост омадааст.

Нақшаи Дауэс. Давраи аввалро марҳалаи болоравии баъдичангии иқтисодӣ ҳам меноманд. Сарфи назар аз ин, дар ҷаҳони сармоядорӣ оромии комил ҳукмрон набуд. Дар масъалаи аз Олмон рӯндани товони ҷанг муносибатҳои байни Англия ва Фаронса тезтунд шуданд. Дар ин масъала Англия барои манфиатҳои худ пуштибони Олмон буд. Аз ин рӯ, Олмон бо ҳар роҳ аз пардохтани товони ҷанг ба Фаронса саркашӣ мекард.

Фаронса бо Белгия ҳанӯз соли 1923 минтақаи саноатии Рури Олмонро ишғол карда буд. Дар натиҷаи ин саноати Олмон маъдани кам мегирифт. Ин ҳолат дар Олмон то андозае бенизомии саноатиро ба вуҷуд овард. Вазъи баамаломадаро корхонаҳои инҳисории Олмон барои афзун гардондани сармояи худ истифода бурданд, вале ишғоли Рур ҳадафҳои Фаронсаро амалӣ карда натавонист. Вақте ки Иёлоти Муттаҳидаи Амрико ва Англия масъалаи пардохти товони ҷангӣ Олмонро ба ихтиёри худ дароварданд, Фаронса ба ҷуз аз розӣ шудан ба гузаштҳои илоҷи дигаре надошт.

Моҳҳои июл – августи соли 1924 дар шаҳри Лондон конфронси давлатҳои ғолиб баргузор гардид. Он пешниҳоди кумитаи бонклори Амрико Дауэс дар бораи аз Олмон рӯндани товони ҷангӣ, аз Рур баровардани артиши Фаронсаро тасдиқ кард. Ин қарордод шикасти сиёсати хориҷии Фаронса буд. Нақшаи Дауэс аз нав барқарор кардан ва тараққӣ додани иқтисоди Олмонро дар назар дошт. Татбиқи он, пеш аз ҳама, ба он нигаронида шуда буд, ки саноати вазнини Олмон, аз он

ҷумла нуруи ҳарбию саноатии ин давлат аз нав барқарор карда шавад. Бо ҳамин мақсад ба Олмон бояд ба маблағи 500 миллион маркаи тило вомбарги хоричӣ қарз дода мешуд. Нақшаи Дауэс ҳаҷми умумии пардохти товони чангро муқаррар накард. Танҳо ҳаҷми харсолаи пардохт муайян карда шуд – соли аввал – 1 млрд. маркаи тилло ва шурӯъ аз соли 5-ум соли 2,5 млрд. марка пардохтан лозим меомад. Маблағи пардохт аз даромади корхонаҳои саноатӣ, рохҳои охан ва аз ҳисоби андози маҳсуси ба маҳсулоти истеъмолӣ чоришуда дар назар дошта шуда буд.

Аз рӯи нақшаи Дауэс Олмон асосан аз ИМА ва Англия аз соли 1924 то соли 1932 дар шакли вомбарг ва маблағгузорӣ 31 млрд. 819 миллион марка гарифт. Дар ҳуди ҳамин давра Олмон ба ғолибон 11 млрд 464 млн марка товони чанг дод ва 7 млрд 830 млн марка аз рӯи вомбаргҳо пардохт намуд. Дар натиҷаи ин 12 млрд 525 млн марка аз хорича воридшуда дар мамлакат монд. Тавассути ҳамин маблағи ИМА ва Англия нуруи ҳарбию саноатии Олмон аз нав барқарор карда шуд.

Конфронси Локарно. Қарордоди сиёсии нақшаи Дауэс созишномаҳои ҳастанд, ки 1-уми декабри соли 1925 дар Конфронси байналмилалӣ Локарнои Швейтсария ба имзо расида буданд. Мухимтарини онҳо қарордоди кафолати Рейн буд. Мувофиқи ин қарордод, Фаронса, Белгия ва Олмон уҳдадор шуданд, ки дахлнопазирии сарҳадҳои байни Олмон, Фаронса ва Белгияро, ки аз тариқи Созишномаи сулҳи Версал муқаррар шудааст, кафолат медиҳанд ва ба минтақаи ғайриҳарбӣ эълоншудаи Рейн низ даст наметананд. Англия ва Италия кафолати иҷроӣ қарордоди Рейнро ба зимма гирифтанд. Нисбат ба давлатҳои воқеъ дар шарқи Олмон ҳеч гуна кафолати дахлнопазирӣ эълон карда нашуд, ба истиснои созишномаҳои Фаронса бо Полша ва Чехословакия, ки фиребе бештар набуданд.

Ва ниҳоят, қарордодҳои Локарно ба Лигаи Миллатҳо дохилшавии Олмонро дар назар дошт.

Созишномаҳои Локарно муваффақияти калони сиёсии Олмон буданд. Баъд аз чанг Олмон бори аввал аз ҷиҳати ҳуқуқ ба Англия ва Фаронса баробар шуд. Ҷамъбасти баъдичангӣ акнун на ба ғоидаи Фаронса, балки ба ғоидаи Англия анҷом ёфт. Шурӯъ аз ҳамин вақт дар тули чандин соли минбаъда Англия дар қорҳои Аврупо мавқеи аввалро ба даст овард.

Нақшаи Дауэс ва қарордодҳои Локарно бар зидди Иттиҳоди Шуравӣ низ равона шуда буданд.

Бухрони иқтисодии ҷаҳон. Соли 1929 бухрони бузургтарини иқтисодӣ оғоз ёфт, ки тамоми ҷаҳонро фаро гирифт. Ин бухрон ба муносибатҳои байналмилалӣ таъсири манфӣ расонид. Дар натиҷа муҳолифатҳои ҷаҳонӣ то ҳадди охири тезутунд шуданд. Муносибатҳои байналмилалӣ баъдичангӣ, ки «Низомии Версалу Вашингтон» номида шудаанд, дарҳам шикастанд.

Бухрони иқтисодии соли 1929 дар натиҷаи дар Нью-Йорк ИМА ба фалокат дучор шудани биржа ва зуд дар дигар мамлакатҳои ҷаҳон

пахн шудани оқибатҳои он оғоз ёфт. Дар натиҷаи ин бухрон истехсоли саноати якбора таназзул ёфта, бекорӣ то ҳол диданошударо ба вучуд овард. Соли 1932 шумораи бекорон дар мамлакатҳои сармоядорӣ ба 30 миллион нафар расид. Бухрони барзиёдистехсол дере нагузашта ба бухрони молиявӣ омезиш ёфта, вазъи иқтисодии ҷаҳонро боз ҳам мураккабтар кард. Бонкҳои калони сершумор муфлис шуданд. Доираҳои сармоядори як қатор мамлакатҳо баҳри хифозати дороии худ рӯйро ба сӯи фашизм майл карданд.

Бухрони иқтисодии ҷаҳон масъалаи рӯёндани товони ҷангро ба фаромӯшӣ супурд. Ин кор чунин сурат гирифт. Соли 1929 нақшаи Дауэс ба нақшаи Юнга иваз карда шуд, ки онро кумитаи мушовирон бо сардори бонкдори Америка Юнга таҳия карда буд. Нақшаи Юнга маблағи умумии товони ҷангро 113,9 млрд. марка мукаррар кард ва он бояд дар зарфи 37 сол пардохта мешуд.

Соли 1930 нақшаи Юнга ба кор даромад ва баъд аз як сол Олмон ба президенти ИМА Гувер дар бораи боздошти пардохти товони ҷанг муроҷиат кард. Моҳи июни соли 1932 дар шаҳри Лозанна конфронси байналмилалӣ ҷамъ омад, ки он товони ҷангро бекор кард. Ин қарор бар хилофи манфиатҳои Фаронса буд. Ҳамин тариқ, яке аз қисматҳои муҳимтарини Созишноаи сулҳи Версал бекор карда шуд.

Муҳолифати зикршудаи Аврупо ягона набуд. Бухрони иқтисодӣ дар Шарқи Дур ҳам муносибатҳои байни мамлакатҳои бузургро вайрон кард. Муҳолифатҳои империалистӣ дар Шарқи Дур нисбат ба Аврупо ҳам тезтундтар ва босуръаттар сурат гирифтанд. Дар ин минтақа империализми Ҷопон нисбат ба давлатҳои дигари бузурги ҷаҳон ғайбаттар буд. Моҳи сентябри соли 1931 Ҷопон забти қисмати Шимолу Шарқии Чинро оғоз намуда, баъди се моҳ онро пурра ба даст овард. Ҳукумати Чин, ки ин вақт ба он Чан Кай-ши сарварӣ мекард, ишғолгарихои Ҷопонро дар Чин эътироф накард. Англия ва Фаронса дар ин масъала Ҷопонро дастгирӣ мекарданд, чунки манфиатҳои онҳо ҳамин мавқеъро тақозо менамуд. Бинобар ин Лигаи Миллатҳо, ки бозичаи ин ду давлат буд, мувофиқи хоҳиши онҳо рафтор карда, барои «омӯхтан»-и масъала ба Шарқи Дур «Комиссияи Литтон»-ро фирестод. Ҷопон ҷавобан ба ин 9-уми марти соли 1932 бо номи «Мончжоу-Го» давлати «сохибистиклоли Манҷурия»-ро дар зери роҳбарии Пу И – императори охиринаи сулолаи манҷурии Сини, ки дар инқилоби солҳои 1911 – 1913 сарнагун шуда буд, эълон кард. Комиссияи Литтон зиддиятҳои байни мамлакатҳои империалистӣ дар Шарқи Дур, алаҳусус дар масъалаи тақдирӣ Чин бартараф карда натавонист. Ҷопон 28-уми марти соли 1933 намоишкорона аз Лигаи Миллатҳо баромад.

Моҳи феввали соли 1932 дар Женева Конфронси байналмилалӣ оид ба ҳалли силоҳ доир гардид, ки қўшиши аввалини Лигаи Миллатҳо оид ба боздоштани мусаллаҳшавии бошитоми мамлакатҳои аз ҷиҳати ҳарбӣ пурзӯр буд. Вале дар ин конфронс масъалаи дигар рӯйи об

баромад. Моддаҳои алоҳидаи Созишномаи сулҳи Версал дар масъалаи мусаллаҳшавии Олмони дар Ҷанги Якуми Ҷаҳон шикастхӯрда монеаҳо эҷод карданд. Бинобар ин Олмон иброз дошт, ки чаро вай бо мамлакатҳои дигар барои ҳифзи худ ҳуқуқи баробар надорад. Барои ин канслери Олмон Шлейхер дар назди вакилони конфронси Женева талабҳои мушаххас ва қатъӣ гузошт. Англия, Олмон, ИМА ва Италия тавонистанд, ки муқобилати Фаронса шикаста, ҳуқуқи Олмонро барои мусаллаҳшавӣ эътироф намоянд. Гитлер, ки ин вақт (30-юми январи соли 1933) аз тарафи президенти Олмон Гинденбург канслери мамлакат таъйин шуда буд, ба қабул гардидани чунин қарори конфронс муваффақ шуд. Бар хилофи хоҳиши аксари иштирокчиён Конфронси байналмилалӣ Женева ба ҷойи халъи силоҳ ба конфронси мусаллаҳшавӣ табдил ёфт. Вакилони Олмон бо сардории Гитлер барои мусаллаҳшавии мамлақати худ расман иҷозат гирифта, моҳи октябри соли 1933 конфронсро тарк карданд. Даре нагузашта Олмон дар бораи баромаданаш аз Лигаи Миллатҳо изҳорат дод.

Ба вучуд омадани манбаи асосии ҷанг. Барномаи Олмони фашистӣ, ки дар китоби Гитлер «Муборизаи ман» дарҷ шудааст, пеш аз ҳама, оғози ҷанги алайҳи ИҶШС-ро дар назар дошт. Асоси идеологии сиёсати хоричии Олмонро Гитлер бо назарияи наҷодпарастии «Ҷазои ҳаёти» асоснок кард. Бо риёкорӣ маҳз Гитлер даъво мекард, ки олмониҳо «наҷоди ҷанобон» буда, каламкаш ба онҳо муқаррар кардааст, ки бар «наҷодҳои паст» ҳукмронӣ кунанд. Бо сабаби он ки олмониҳо «ҷазои ҳаёти»-и кофӣ надоранд, бояд онро аз «наҷодҳои паст» бо роҳи зӯрӣ ба даст биёранд. Ба Аврупо ва тамоми ҷаҳон хатари истилои Олмон таҳдид мекард. Пешӣ роҳи Олмони фашистиро бо қидду ҷаҳди муштараки мамлакатҳои пурқуввати ҷаҳон гирифтани мумкин буд. Барои ин қор ИҶШС ба Фаронса, Англия, ИМА ва Ҷопон таклифҳои мушаххас пешниҳод кард. Вале онҳо бечавоб монданд. ИМА бетарафиро ихтиёр кард.

Англия ва Фаронса барои ҳифзи шартҳои Созишномаи сулҳи Париж ҷорae наандешиданд. Олмони фашистӣ бо Англия ин созишномаро ба нестӣ мерасониданд. Соли 1935 ҳукумати Англия бо Гитлер қарордоди ҷарбии баҳрӣ ба имзо расонд, ки муҳолифи Созишномаи сулҳи Версал буда, Олмонро ба ҷанги дарпешистода тайёр мекард.

Сиёсати «даҳолат нақардан». Миёнаҳои солҳои 30-юм Олмон ва Италия пурзӯр шуданд, ки рӯйро ба тачовузи ҷарбии зидди давлатҳои соҳибистиклол даст мезаданд. Ин иқдоми аввалин шуда Италия оғоз кард.

Империализми Италия, ки худро аз натиҷаҳои Ҷанги Якуми Ҷаҳон бенасиб меҳисобид, нақшаи васеи ишғолгарӣҳои худро дар қитъаи Африқо таҳия намуда, пеш аз ҳама, Ҷабалҳои Эфиопияро забт кардани буд. Фаронса ба ин иқдоми Италия хайрхоҳона назар мекард, зеро амалӣ гардидани он таваҷҷуҳи Италиро аз нимҷазираи Балкан дур месохт.

Ҳамин тариқ 3-юми октябри соли 1935 Италия ба эълони ҷанг бар зидди Ҳабашистон амалиёти ҷангӣ оғоз намуд. Таҷовузи Италия ба Ҳабашистон Олмони фашистиро ҳам рӯҳбаланд кард. 7-уми март соли 1936 артиши Олмон ба минтақаи ғайриҳарбии Рейн дохил карда шуд ва бо ҳамин нишондоди муҳимтарини Созишномаи сулҳи Париж ва Локарноро шикаст. Фаронса бечуръатона хост, ки пеши роҳи ин иқдоми хатарноки Олмонро бигирад, вале Англия ва ИМА ба вай ҳалал расонданд.

Забоняккунии Мюнхен. Олмон ва Италия ба ҷанги калон дар Аврупо ҳаматарафа тайёрӣ дида, ба паймони ҳарбии худ аъзои нав ҷалб мекарданд. Ҳукумати баъзе давлатҳои Аврупо худашон тайёр буданд, ки ба иттиҳоди давлатҳои фашистии Олмон ва Италия бипайванданд. Булгория, Венгрия ва Руминия аз қабилӣ ҳамин гуна давлатҳо буданд.

Шуруъ аз моҳи майи соли 1937 ба ҳукумати Англия Невил Чемберлен роҳбарӣ мекард. Ӯ чораҳои андешид, ки Италия ва Олмонро ба таҷовузкорӣ ҳавасманд кунад. Моҳи ноябри ҳамон сол узви ҳукумати Чемберлен Галифакс бо Гитлер вохӯрда, ба ҳамсухбати худ фаҳмонд, ки ҳукумати Англия барои аз эътибор соқит эълон кардани Низоми Версал розӣ аст, то ки Олмон тавонад Австрия, Чехословакия ва шаҳри Дансиг (Гданск)-ро забт кунад. Галифакс инчунин пешниҳод кард, ки Англия ва Фаронса ба иттифоқи Олмону Италия бипайванданд.

Пешниҳодоти мазкури ҳукумати Англия ба Гитлер нисбат ба халқҳои Аврупо амали ҷинойткорона буд. Фаронса ба гаравғони сиёсати хоричии Англия табдил ёфта, ба муқобили майлу хоҳиши он баромада наметавонист. ИМА муносибати худро бо ин давлатҳо бо назардошти манфиатҳои милли ба роҳ мемонд. Бо ҳамин сабабҳо Австрияро забт кардани Олмон аз тарафи мамлакатҳои Ғарб ҳеч зиддият ва ё эътирозро ба миён наовард.

Баъди забти Австрия Олмон барои забти Чехословакия талош кард. Гитлер мехост, ки зудтар Чехословакияро ҳам ишғол кунад. Англия Чехословакияро қурбони манфиатҳои худ карданӣ буд. Ба ивази ба Олмон дода шудани Чехословакия Чемберлен мехост, ки бо Олмон дар бораи дахлнопазирии Британияи Кабир ва мустамликаҳои он созишнома ба имзо расонад. Чунин аҳду паймон бо Гитлер 29-уми сентябри соли 1938 дар Мюнхен баста шуд. Дар ин ҷо нахуствазири Англия Чемберлен, сарвазири Фаронса Даладье ва роҳбари Италияи фашистӣ Муссолини вилояти Судетро аз Чехословакия ҷудо карда, ба Олмон супурданд. Қисми боқимондаи ин мамлакат беҳифозат монд ва моҳи март соли 1939 Гитлер онро ҳам ба Олмон ҳамроҳ кард. Ба ивази ин «некӣ» Гитлер бо Чемберлен дар бораи абадан бар зидди ҳамдигар ҷанг накардани Олмон ва Англия созишнома баст. Моҳи декабри ҳамон сол чунин созишнома дар байни Фаронса ва Олмон низ ба имзо расид.

Забоняккунии Мюнхен дар Аврупо таносуби қуввахоро ҷиддан ба фоидаи Олмон ҳал кард. Ин иқдом оғози Ҷанги Дуюми Ҷаҳонро наздиктар кард.

Арафай Чанги Дуюми Чахон. Тобистони соли 1939 дар шаҳри Москва байни Англия, Фаронса ва ИЧШС дар бобати аз тариқи баста шудани иттифоқи ҳарбию сиёсӣ гирифтани пеши роҳи тачовуз дар Аврупо музокирот сурат гирифт, ки воқеаи бузурги байналмилалӣ гардид. Иттиҳоди Шӯравӣ ба ҳукуматҳои Англия ва Фаронса пешниҳод кард, ки ҳар се давлат оид ба ёрии байниҳамдигарӣ аҳдномаи самараноке имзо кунанд. Лоихаи аҳдномаи мазкур дар назар дошт, ки Англия, Фаронса ва ИЧШС дар сурати ба тачовузи ҳарбӣ гирифтор шудан ба ёрии ҳамдигар меоянд. Ин созишнома давлатҳои Аврупои Шарқӣ (аз баҳри Балтика то баҳри Сиёҳ)-и бо ИЧШС ҳамсарҳадро низ дар бар мегирифт. Ҳамин вақт дар Англия ба таври пинҳонӣ музокироти дигар байни намояндагони Англия, Фаронса ва Олмон низ идома дошт. Дар музокироти Москва Англия ва Фаронса дидаю доништа ба кашолқорӣ маҳз роҳ меоданд. Аз ҳамин сабаб музокироти мазкур натиҷаи мусбӣ надод. Баъд аз он ки музокирот дар байни Англия, Фаронса ва ИЧШС бенатиҷа анҷом ёфт, Ҳукумати Шӯравӣ бевосита бо Олмони фашистӣ сари мизи музокирот нишаст. Ин лаҳза Олмон барои оғози ҷанги васеъ дар Аврупо ҳаматарафа тайёр буд, вале бо вучуди ин, намехост, ки аз ибтидои он сар карда дар ду ҷабҳа – ҳам дар Аврупои Ғарбӣ ва ҳам дар Аврупои Шарқӣ бичангад. Чунин сурат гирифтани ҷанг бар зарари Олмон буд. Бинобар ин, он тайёр буд, ки тавассути аҳдномае ИЧШС-ро фиреб диҳад. ИЧШС ҳам намехост, ки дар ду ҷабҳа – дар Аврупо бо Олмон ва дар Шарқи Дур бо Ҷопон бичангад. Тавре ки дидем, дар айни замон аҳдномаи байни Олмони фашистӣ ва Иттиҳоди Шӯравӣ ба ҳар ду тараф ҳам зарур буд. Лекин ҳар ду тараф ба хубӣ мефаҳмиданд, ки ин аҳднома қавию дарозмуддат буда наметавонад. Ҳамин тарик, 23-юми августи соли 1939 дар байни Олмон ва Иттиҳоди Шӯравӣ ба муҳлати 10 сол созишномаи ба ҳамдигар ҳучум накардан ба имзо расид.

Дар чунин шароит аз ҷониби Олмони фашистӣ оғози Ҷанги Дуюми Чахон ва ба он ҳамроҳ шудани иттифокчиёнаш амри воқеӣ гардид.

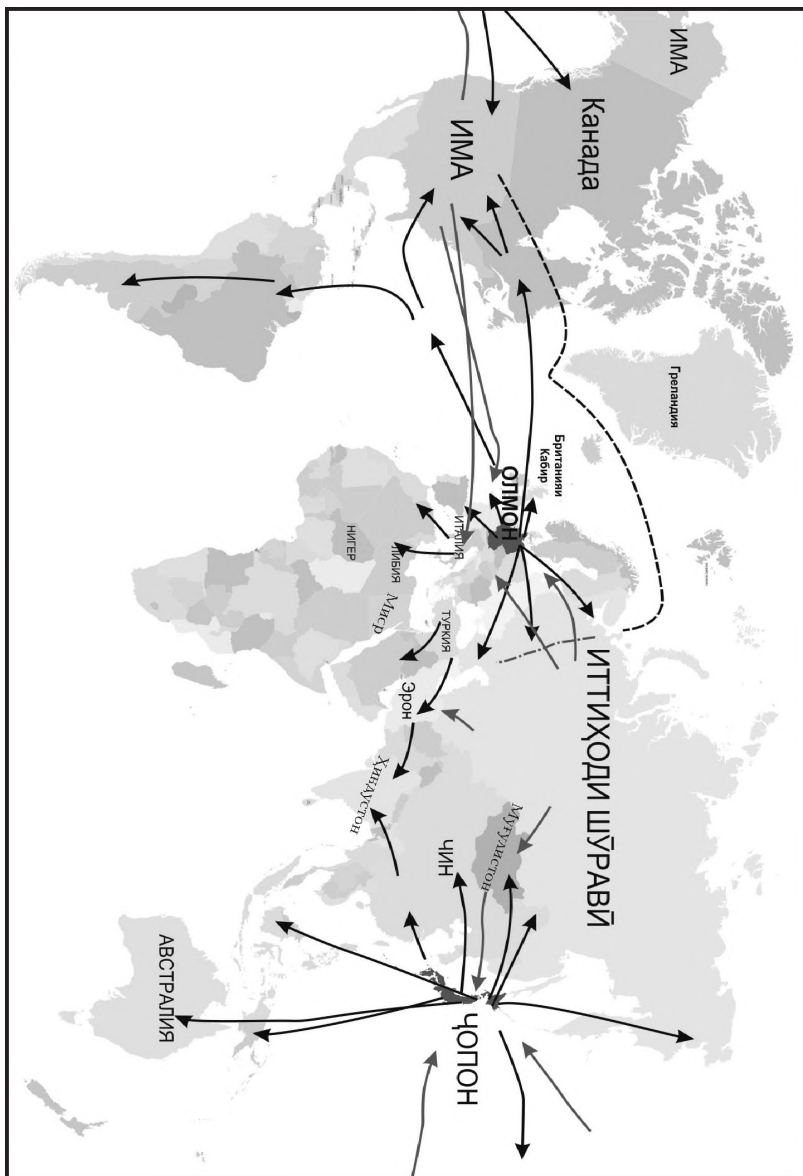
Савол ва супориш

1. Давраҳои муносибатҳои байналмилалӣ солҳои 1924 – 1939-ро баён кунед. 2. Нақшаи Дауэсро шарҳ диҳед. 3. Конфронси байналмилалӣ Лондон (соли 1924) чадвали пардохти товони ҷангро аз Олмон чӣ тавр муқаррар кард? 4. Нақшаи Дауэс ба Олмон чӣ фоида оварда метавонист? 5. Дар бораи Конфронси байналмилалӣ Локарно нақл кунед. 6. Аз қарорҳои Конфронси байналмилалӣ Локарно кадом давлат бурд кард? 7. Қарорҳои Конфронси байналмилалӣ Локарно бар зидди кадом давлат нигаронида шуда буд? 8. Бухрони ҷаҳонии иқтисодии солҳои 1929 – 1933 дар кучо сар зад? 9. Моҳияти нақшаи Юнга оид ба рӯндани товони ҷанг аз Олмонро баён кунед. Ин нақша аз нақшаи Дауэс бо чӣ фарқ мекунад?

БОБИ VI
ЧАНГИ ДУЮМИ ЧАҲОН (СОЛҲОИ 1939 – 1945)

§ 36. ОҒОЗИ ЧАНГИ ДУЮМИ ЧАҲОН

Расми 99. Харитаи Чанги Дуюми Чаҳон

Сабабҳои Ҷанги Дуюми Ҷаҳон. Ҷанги Дуюми Ҷаҳонро мамлакатҳои империалистӣ тайёр карда буданд. Маҳз талош барои даромади баланд, васеъкунии ҳудудҳои империяҳои мустамликавӣ империалистонро ба ҷанги истилогарона тақон меод. Ин мамлакатҳо кӯшиш мекарданд, ки қаламрави давлатҳои дигарро забт карда, халқи онҳо ба асорат гирифта намуда, ҳукмронии худро дар ҷаҳон таъмин намоянд. Зиддиятҳои роҳзанҳои империалистӣ аз он сабаб боз ҳам тезу-тундтар шуданд, ки дар солҳои 20-уму 30-юм нобаробарии тараққиёти иқтисодӣ ва сиёсии мамлакатҳои сармоядорӣ ба марҳалаи ниҳой расид. Давлатҳое, ки аз мустамликаҳо манбаъҳои ашёи хом ва бозори фӯруши мол камтар таъмин буданд, бо мамлакатҳои дорони мустамликаҳои зиёд ба рақобати шадид даст мезаданд. Дар ин давра мамлакатҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ ақибмондатарии империалистӣ ба мамлакатҳои мутараққии сармоядорӣ расида, аз ин мамлакатҳои мустамликадор ҳиссаи муносиби худро қашади гирифтагӣ буданд.

Азнавтақсимкунии мустамликаҳо, ки дар натиҷаи Ҷанги Якуми Ҷаҳон ба амал омад, танҳо мафиятҳои мамлакатҳои ғолибро ифода намуд. Мамлакатҳои дар ин ҷанг шикастхӯрда аз мақсади мустамликазабткунии худ даст нақаша буданд.

Дар солҳои 30-юм паймони мамлакатҳои империалистии даъвогари ҳукмронии ҷаҳон шудан аз нав ташаққул ёфт. Ба он Олмони гитлерӣ, Италияи фашистӣ ва Ҷопон дохил буданд. Мамлакатҳои аъзои ин паймон худро дар тақсмоти мустамликавии ҷаҳон бенасиб ҳисобида, аввалин шуда ба азнавтақсимкунии ҷаҳон сар карданд, Олмон, Италия ва Ҷопон давлатҳои асосии иттиҳоди фашистӣ буда, ниҳат доштанд, ки халқҳои ҷаҳонро ба асорати худ гирифта кунанд.

Ба паймони иттиҳоди давлатҳои фашистӣ Англия, Фаронса, ИҶШС ва ИМА муқобил меистоданд. Англия, Фаронса ва ИМА, ки дар Ҷанги Якуми Ҷаҳон ғолиб омада буданд, мехостанд, ки мавқеъҳои бадаст-овардаашонро боз ҳам мустаҳкамтар кунанд.

Ҳардуи ин гурӯҳи давлатҳо даъвои ҳукмронии ҷаҳон шуданро доштанд. Он давлатҳое, ки дар муқобили давлатҳои иттиҳоди фашистӣ меистоданд, ҳанӯз муташаққил набуданд, яъне дар иттиҳоди харбию сиёсӣ муттаҳид нашуда буданд. Аз ин рӯ, дар алоҳидагӣ нисбат ба иттиҳоди фашистӣ заифтар менамуданд. Мавқеи дифоъкорона ба онҳо имкон намедод, ки ба ҷанги зидди давлатҳои иттиҳоди фашистӣ ҳубтар тайёри бинанд. Ин давлатҳо кӯшиш мекарданд, ки худро бо роҳҳои дипломатӣ аз ҳуҷуми фашистӣ эмин нигоҳдоранд.

Дар пеши роҳи давлатҳои иттиҳоди фашистӣ як монеаи пурзӯр меистод, ки он Иттиҳоди Шӯравӣ буд. Соҳти давлатии он сотсиалистӣ буд. Олмони фашистӣ ва иттифоқчиёни он ниҳат доштанд, ки ин давлатро барҳам диҳанд. Мубориза дар байни низоми сармоядорӣ ва низоми сотсиалистӣ яке аз сабабҳои дигари сар задани Ҷанги Дуюми Ҷаҳон ба шумор меравад.

Чанги Дуюми Чахон аз рӯйи мақсадҳо ва сохти сиёсии давлатҳои дар он иштироккунанда чанги империалистӣ, истилогарона ва аз тарафи ташаббускорони он беадолатона буд.

Хамлаи Олмон ба Полша ва огози Чанги Дуюми Чахон. 1 сентябри соли 1939 артиши Олмони фашистӣ ба Полша зада даромад. Англия ва Фаронса, ки ба Полша ёрии ҳарбӣ ваъда карда буданд, 3-юми сентябр ба Олмон чанг эълон карданд. Он вақт Гитлер ба ин давлатҳо ишора карда гуфта буд: «Ин ҳанӯз маънои онро надорад, ки гӯё онҳо чанг мекарда бошанд». Даре нагузашта ин тахмини Гитлер рост баромад. Англия ва Фаронса, тавре ки ба Чехословакия хиёнат карда буданд, ба Полша низ хиёнат карданд. Дар Ғарб 115 дивизияи Фаронса ва Англия ҳеҷ гуна амалиёти ҳарбӣ намегузаронд. Ҳол он ки он вақт дар муқобили онҳо ҳамагӣ 23 дивизияи Олмон меистод. Доираҳои ҳуқуқони мамлакатҳои Ғарб гумон доштанд, ки Олмон Полшаро торумор карда, ба Иттиҳоди Шӯравӣ ҳамла хоҳад кард.

Баъди зада даромадани гитлерчиён ҳукумат ва артиши Полша мамлакатро бесоҳиб гузошта, шармандавор ба хорича фирор карданд. Чузъу томҳои зиёди артишҳои Полша, сокинони Варшава ва шаҳру навоҳии дигари мамлакат ба муқобили истилогарон қаҳрамонона муқовимат мекарданд. Вале бартарӣ дар қониби гитлерчиён буд. Сарфи назар аз ин, ба артиши фашистӣ лозим омад, ки барои шикастани муқобилати артиш ва халқи беҳуқумати Полша қариб як моҳ сарф кунад.

«Чанги ачиб» дар Аврупои Ғарбӣ. Вақте ки дар Аврупо чанг оғоз ёфт, ИМА бетарафии худро эълон кард. Инҳисорчиёни америкой тахмин мекарданд, ки чанг иқтисодии мамлакатро аз бухрон мебарорад. Супоришҳои ҳарбии мамлакатҳои вориди чанг ба саноатчиён ва бонқдорони америкой даромади афсонавӣ хоҳанд овард.

Баъд аз торумори Полша Англия ва Фаронса ҳанӯз ҳам умед доштанд, ки бо Гитлер забон як карда, чангро алайҳи ИҶШС равона мекунанд.

Дар гули ҳафт моҳ дар Ҷабҳаи Ғарбӣ ҳеҷ гуна амалиёти ҳарбӣ анҷом дода намешуданд. Аз ин рӯ, дар ин минтақа чанг истехзоомез «нишаста чангидан» ва он «чанги ачиб» ном гирифт. Захираҳои моддии Англия ва Фаронса аз иқтидори иқтисодии Олмон зиёд буданд. Сарфи назар аз ин, ҳукуматҳои Англия ва Фаронса намехостанд, ки роҳи дар Мюнхен интиҳобкардаи худро аз даст диҳанд. Ба Гитлер фаҳмондани мешуданд, ки «ӯ метавонад дар Шарқ ғайбона амал кунад».

Аз чунин мавқеи Англия ва Фаронса Олмон ба таври худ истифода бурда, дар Ҷабҳаи Ғарбӣ ба ҳучуми барқосо ҳаматарафа тайёрӣ меид.

Ишғолгарии Иттиҳоди Шӯравӣ. Мувофиқи Созишномаи сулҳи Брест 3-юми март соли 1918 бо Олмон империяи Русия Украинаи Ғарбӣ ва Белоруссияи Ғарбиро аз даст дода буд. Иттиҳоди Шӯравӣ аз қарордоди 23-юми августи соли 1939 бо Олмон, дар бораи ба ҳамдигар

хучум накардан, истифода бурда, моҳи сентябри ҳамон сол ба дубора истило кардани онҳо даст зад. Артиши Сурхи Шӯравӣ Украинаи Ғарбӣ ва Белоруссияи Ғарбиро забт карда, мувофиқан ба ҶШС Украина ва ҶШС Белоруссия ҳамроҳ кард. Ишғолгарихои Иттиҳоди Шӯравӣ бо ин ба охир нарасиданд. Артиши Сурх моҳи ноябри соли 1939 ба қаламрави Финляндияи соҳибистиклол ҳам зада даромад. Мувофиқи нақшаи роҳбарияти хизбию давлатии Иттиҳоди Шӯравӣ ин чанг бояд чандон тӯл намекашид. Вале ғайричашмдошти онҳо Финляндия ба муқобили Артиши Сурхи Шӯравӣ муқовимати саҳт нишон дода, дахҳо хазор аскар-ру афсар ва техникаи ҳарбии онро несту нобуд кард (Идомаи чанги Иттиҳоди Шӯравӣ бар зидди Финляндия дар мавзӯи 37. «Рафти чанг дар соли 1940» инъикос меёбал).

Савол ва супориш

1. Ба оғози Чанги Дуюми Чаҳон кадом давлатҳо манфиатдор буданд? 2. Чаро Чанги Дуюми Чаҳонро Англия, Фаронса ва ИМА оғоз накарданд? 3. Кадом сабабҳои Чанги Дуюми Чаҳонро медонед? 4. Давлатҳои паймони фашистӣ чӣ меҳостанд? 5. Чанги Дуюми Чаҳон кай оғоз ёфт? 6. Кадом давлатҳои Аврупо ба Олмон чанг эълон карданд? 7. «Чанги аҷиб»-ро шарҳ диҳед. 8. Чаро дар Ҷабҳаи Ғарбӣ амалиёти ҳарбӣ ниҳоят суғустурат мегирифт? 9. Иттиҳоди Шӯравӣ кадом вилоятҳоро аз нав забт карда, ба ҶШС Украина ва ҶШС Белоруссия ҳамроҳ кард? 10. Иттиҳоди Шӯравӣ бо кадом давлати соҳибистиклол чанг оғоз намуд?

§ 37. РАФТИ ЧАНГ ДАР СОЛИ 1940: САМТҲО, НАТИҶАҲО

Ҳамла ба Ғарб. Соли 1940 амалиёти чангӣ дар Аврупои Ғарбӣ, Африқо, ҳавзаи Баҳри Миёназамин, нимҷазираи Балкан ва Шарқи Дур сурат гирифтанд. Вале самти асосӣ Аврупои Ғарбӣ буд.

Моҳи апрели соли 1940 гитлерчиён ногаҳон ба Дания ва Норвегия зада даромаданд. Артиши Дания ба истилогарон муқовимат накард. Вай бо фармони шоҳ ва ҳукумати Дания таслим шуд. Ватанпарварони норвегӣ муқовимат нишон дода, ба фашистони олмонӣ талафот меоварданд. Вале муқовимати артиши Норвегия дар аввали моҳи июн дарҳам шикаст. Ба ин то як дараҷа «колоннаи панҷум», ки аз фашистони маҳаллӣ иборат буд, мусоидат намуд.

Пешравии тачовузкорони гитлерӣ ба Ғарб маънии шикасти пурраи сиёсати Мюнхенро дошт. Қаҳру ғазоби умумихалқӣ роҳбари мюнхенчиёни англисӣ Н. Чемберленро мачбур сохт, ки ба истеъфо равад. Ба ҳукумати нави Англия арбоби қатъитари Ҳизби консервативӣ Уинстон Черчилл роҳбарӣ кард. Ӯ хуб мефаҳмид, ки ба Англия хатари калон таҳдид мекунад.

Моҳи майи соли 1940 артиши фашистони олмонӣ Нидерландия, Белгия ва Люксембургро ишғол намуд. Бо ҳамин гитлерчиён аз шимоли

хатти мудофиавие, ки фаронсавихо дар қад-қади сарҳади Олмон ва Фаронса сохта буданд, давр зада, чабхаро бурида, ба ҷониби соҳил ҳаракат карданд, неруҳои англис ва як қисми артиши фаронсавихоро, ки ҳамагӣ 340 ҳазор нафар низомиро ташкил менамуданд, дар наздикии Дюнкерк ба тарафи баҳр фишор дода, ба ақиб партофтанд. Онҳо силоҳ ва техникаи ҳарбии худро партофта, ба ҷазираҳои Британия гузаштанд. "Муъҷиза"-и Дюнкерк дар торумор нашудани артишҳои Англияю Фаронса аз он сабаб руҳ дод, ки Гитлер ба генералҳои худ иҷозати торумор кардани онҳоро надода буд. Ин сабаб дошт. Сарвари фашистони Олмон меҳост, ки бо ҳукумати Англия созишнома баста, бо ёрии он бар зидди Иттиҳоди Шӯравӣ бичангад.

5-уми июн артиши Олмон ба ҷануб ҳамла кард. Дар пеши роҳи он шахри Париж меистод. Халқ ва артиши Фаронса қомилан тайёр буданд, ки бар зидди душман ҷанг карда, ҳатто ғалаба ба даст оранд. Вале ҳукумати Фаронса ба манфиатҳои миллӣ хиёнат карда, аз мамлакат гурехт. Париж «шаҳри озад» эълон гардида, ба гитлерчиён бе ҷанг супорида шуд.

Сардори ҳукумати нави Фаронса яке аз роҳбарони фашистони ин мамлакат маршал Петан таъйин карда шуд. 22-юми июни соли 1940 дар ҷангалаки Компен дар бораи бечунучаро таслим шудани Фаронса санад ба имзо расид. Олмон қисми зиёди қаламрави Фаронсаро ишғол кард. Дар қисмати ҷанубии истилонашудаи мамлакат тартиботи ҳарбию фашистии ҳукумати дастнишондаи Петан ташкил ёфт, ки дар шаҳрчаи истироҳатии Виши ҷойгир буд.

Танҳо баъзе намоёндагони буржуазияи миллӣ ва афсарҳои артиш ба муқобили таслимшавии Фаронса бароманданд. Дар байни онҳо генерал Шарл де Гол (1890 – 1970) низ буд. Дар ҷавоби муроҷиатномаи ӯ аз Лондон хизматчиёни ҳарбии дар хоричи кишвар буда ва ватандӯстони сершумор барои мубориза баҳри эҳёи миллии мамлакат дар созимони «Фаронсаи озад» муттаҳид шуданд.

Аврупои Ғарбиро ишғол кардани гитлерчиён дар ИМА ташвиши зиёде ба вуҷуд овард. Ҳукумати Америка ба иҷрои барномаи қалони сохтмони ҳарбӣ ва зиёд намудани неруҳои мусаллаҳ шурӯъ кард. Сохтани гулӯлаи ҳастай (атомӣ) низ оғоз ёфт. «Қонун дар бораи бетарафӣ»-и соли 1939-и ИМА тағйир дода шуд. Ақнун давлатҳои иштирокчиҳои ҷанг имкон пайдо намуданд, ки аз ИМА аслиҳа ва лавозимоти дигари ҳарбиро нақд харида, аз Америка тавассути киштиҳои худ бибаранд. Дар ҷанг иштирок накарда, ИМА ба Англия ёрии ҳарбию иқтисодии худро торафт афзунтар менамуд. Моҳи март соли 1941 Конгресси ИМА дар бораи «ленд-лиз» қонун қабул кард. Мувофиқи ин қонун ИМА метавонист аслиҳа ва лавозимоти ҳарбиро нася фурухта ва ё ба иҷора бидиҳад. Қонуни мазкур ба давлатҳои хизмат мекард, ки муборизаи онҳо бар зидди таҷовузкор барои ИМА аҳамияти ҳаётан муҳим дошт. Ҳамин тариқ, ИМА амнияти худро тавассути Англия ва мамлакатҳои дигари иштирокчиҳои ҷанг, ки силоҳ

ва лавозимоти дигари ҳарбии Америкаро гирифта буданд, таъмин карданӣ буд.

Чанг дар Африко. Моҳи июни соли 1940 Италия ба чанг даромад. Артиши он моҳи сентябр ҳамлаашро дар шимоли Африко оғоз намуда, баъд ба тарафи шарқи Африко ҳаракат кард. Он ният дошт, ки Мисрро ишғол намуда, ба Канали Суэтс назорати худро қорӣ намояд. Артиши Италия дере нагузашта амалиёти ҳарбиरो барои васеъ кардани минтақаи ишғол дар Африқои Шарқӣ вусъат дод. Вале дар ин ҷо ҳукмронии артиши Италия дер напояд. Дар натиҷаи ба ин самт ҳаракат кардани артиши Англия дере нагузашта Италия аз ҳамаи мулкҳои дар Африқои Шарқӣ доштааш маҳрум шуд.

Баробари расида омадани қувваҳои иловагӣ англисох истилогаронро аввал аз Миср баъд аз Киренаика низ пеш карданд. Сипас артиши Олмон ба ёрии артиши италияҳои омад. Баҳори соли 1941 фашистон ҳамларо дар Либия давом дода, Бенгазиро ба даст оварда, баъд Тобрукро муҳосира намуданд. Вале ҳаракати онҳо ба дохили Миср боздошта шуд. Ба ҳар ҳол, гитлерчиён дар қитъаи Африқо неруҳои ҳарбии қобили ғалаба надоштанд. Олмон ин замон неруҳои асосии худро барои чанги зидди Иттиҳоди Шӯравӣ тамаркуз дода буд.

Таҷовузи фашистон ба Балкан. Васеъшавии амалиёти ҳарбӣ ба ваҳдати минбаъдаи паймони мамлакатҳои фашистӣ кумак мерасонид. Олмон, Италия ва Ҷопон 27-уми сентябри соли 1940 ба Муоҳидаи Сегона имзо гузошта, бо ҳамин уҳдадор шуданд, ки агар яке аз онҳо бо ягон давлати дигар дар ҳолати чанг қарор дошта бошад, пас давлатҳои дигари паймон ба он ёрии ҳаматарафа – ҳарбӣ, иқтисодӣ ва сиёсӣ мерасонанд. Дар байни аъзои ин паймон доираи нуфуз дар ҷаҳон муайян карда шуда буд. Олмон ва Италия ба ҳукмрони Аврупо ва Ҷопон ба ҳукмрони Осиёи Шарқӣ шудан даъво доштанд.

Фашистони Олмон ба ишғоли Аврупои Ҷанубу Ғарбӣ аҳамияти калон меоданд. Аз ин рӯ, моҳи ноябри соли 1940 ба Иттифоқи Сегона Венгрия, Руминия ва Словакияро ҳамроҳ карда, 6-уми апрели соли 1941 бар зидди Югославия ва Юнон ба чанг даромаданд. 17-уми апрел Югославия дар бораи таслимшавӣ ба санади дахлдор имзо кард. Олмон то охири ҳамон моҳ ишғоли Юнонро ҳам ба анҷом расонид. Давлатҳои дигари Балкан, аз он ҷумла Булғория ҳам ба фашистони Олмон таслим шуданд. Дар ин мамлакатҳо диктатураи фашистӣ ҳукмрон гардид ва онҳо ба иттиҳоди давлатҳои фашистӣ пайвастанд.

Баробари дар Аврупо ва Африқо васеъшавии таҷовузи Олмон амалиёти таҷовузқоронаи Ҷопон низ дар Шарқи Дур меафзуд. 23-юми сентябри соли 1940 артиши Ҷопон қисмати шимолии Ҳинду Чинро забт кард. Ҷопон ният дошт, ки Индонезия ва Филиппинро забт кунад. Ин иқдоми Ҷопон манфиатҳои ҳаётии ИМА-ро дар ин минтақаи ҷаҳон ҳалалдор мекард. Дар натиҷаи гуфтушунид ин ду давлат моҳи июни соли 1941 дар бораи Доираи нуфуз дар ҳавзаи уқёнуси Ором созишнома ба имзо расонданд.

Забткориҳои Иттиҳоди Шӯравӣ. Ҷанги Иттиҳоди Шӯравӣ бо Финляндия, сарфи назар аз муқовимати ниҳоят шадид ва талафоти гарони Артиши Сурх, бо галабаи Иттиҳоди Шӯравӣ анҷом ёфт. Моҳи март соли 1940 дар байни Иттиҳоди Шӯравӣ ва Финляндия созишномаи сулҳ баста шуд, ки мувофиқи он дар самти Ленинград сарҳадҳои шимолу ғарбии ИҶШС васеътар карда шуданд.

Соли 1940 ба Иттиҳоди Шӯравӣ муяссар гардид, ки бо талафоти хеле кам Бессарабияро аз Руминия баргардонда гирад. Моҳи август мувофиқи қонуни қабулкардаи Шӯрои Олии ИҶШС Бессарабия ба ҶШС Молдавия табдил дода шуд. Артиши Сурхи Иттиҳоди Шӯравӣ қисмати суқунати украинҳои Буковинаи Шимолиро низ аз нав забт карда, ба ҶШС Украина ҳамроҳ кард.

Ишғолгарҳои Иттиҳоди Шӯравӣ бо ҳамин ба анҷом нарасид. Бо амри Ҳукумати ИҶШС Артиши Сурх моҳи июли соли 1940 Латвия, Литва ва Эстонияро ишғол карда, онҳоро бо номҳои ҶШС Латвия, ҶШС Литва ва ҶШС Эстония ба ҳайати ИҶШС дохил намуд.

Ҳамин тариқ, Ҳукумати Шӯравӣ қаламрави дар Ҷанги Якуми Ҷаҳон аздастдодаи Русияи Шӯравиро пурраю барзиёд аз нав ба даст овард.

СОЗИШНОМАИ СУЛҲИ ИТТИҲОДИ ҶАМОҲИРИ ШҶРАВИИ СОТСИАЛИСТӢ БО ҶУМҲУРИИ ФИНЛЯНДИЯ (12-уми март соли 1940)

Моддаи 1. Амалиёти ҳарбӣ дар байни ИҶШС ва Финляндия таъҷилан бо тартибе қатъ карда мешаванд, ки протоколи ба созишномаи мазкур замимагашта пешбинӣ кардааст.

Моддаи 2. Сарҳадҳои давлатӣ дар байни ИҶШС ва Ҷумҳурии Финляндия аз тариқи хатти нава муқаррар карда мешаванд, ки мувофиқи он тамоми гарданаи Карел бо ҳамроҳии шаҳри Виборг (Виннури) ва халиҷи Виборг бо ҳамроҳии қазираҳои ғарбтар ва шимолтари минтақаи соҳилҳои кӯли Ладога бо ҳамроҳии шаҳрҳои Коксголм, Сартавала, Суоярви, як қатор қазираҳо дар халиҷи Фин, қаламрави шарқтари Меркярви бо ҳамроҳии шаҳри Куолярви, як қисми нимқазираҳои Рибачий ва Средний... ба ҳайати ИҶШС ҳамроҳ карда мешаванд.

Моддаи 3. Ҳар ду Тарафи Аҳду Паймонкунанда аз ҳар гуна ҳамлаи зидди ҳамдигар худдорӣ мекунанд ва ягон иттифок таъсис намедиханд ва ё дар ягон иттиҳоде, ки ба муқобили яке аз Тарафи Аҳду Паймонкунанда равон карда шудааст, ширкат намевазанд.

Моддаи 4. Ҷумҳурии Финляндия ризояти худро изҳор мекунад, ки нимқазираи Хонко ва қаламрави баҳрии атрофи онро дар ҳудуди 5 мили ҷануб ва шарқ ва 3 мил ғарбтару шимолтар аз он ва як қатор қазираҳое, ки ба он пайвастанд, ба Иттиҳоди Шӯравӣ ба маблағи 8 млн маркаи финнии ҳарсола ба муҳлати 30 сол ба иҷора медиҳад, то ки дар он ҷо пойгоҳи ҳарбии баҳрие бунёд карда шавад, ки қобилияти аз ба халиҷи Фин зада даромадани таҷовузкор муҳофизат карданро дошта бошад ва бо мақсади ҳифзи пойгоҳи баҳрӣ ба Иттиҳоди Шӯравӣ ҳуқуқ дода

мешавад, ки дар он чо аз ҳисоби худ шумораи зарурии неруҳои ҳарбии ҳавоӣ ва ҳушқигард дошта бошад.

Моддаи 5. ИҶШС уҳдадор мешавад, ки артиши худро аз вилояти Петсамо, ки Финляндия соли 1920 бо хоҳиши худ ба Давлати Шӯравӣ гузашт карда буд, барорал.

ПАЙМОНИ СЕ ДАВЛАТ **(27 сентябри соли 1940)**

Муоҳидаи дар Берлин аз тарафи намоёндагони Олмон, Италия ва Ҷопон баимзорасида иттиҳоди таҷовузкорони фашистиро ба таври ниҳой созон дод. Баъдан ба ин Муоҳида Венгрия, Руминия, Булгория, Финляндия, Испания, Таи (Сиам), ҳукуматҳои дастнишондаи Хорватия, Мончжоу-Го ва ҳукумати Ван Тезин-веяи Чин ҳамроҳ шуданд.

Моддаи 1. Ҷопон мақоми роҳбарии Олмон ва Италияро дар қори ташкили низоми нав дар Аврупо эътироф мекунад.

Моддаи 2. Олмон ва Италия роҳбарии Ҷопонро дар қори ташкили низоми нав дар фазои бузурги Осиёи Шарқӣ эътироф ва эҳтиром мекунанд.

Моддаи 3. Олмон, Италия ва Ҷопон розианд, ки дар асоси дар боло нишон додашуда ҳамкорӣ кунанд. Онҳо минбаъд уҳдадор мешаванд, ки ҳамдигарро тавассути ҳамаи воситаҳои сиёсӣ, хоҷагӣ ва ҳарбӣ дастгирӣ мекунанд, агар ба шарте, ки яке аз се Тарафи Аҳду Паймонкунанда аз ҷониби ягон давлате, ки дар айни замон дар ҷанги аврупоӣ ва ихтилофи Чину Ҷопон иштирок надорад, ба ҳамла гирифта шуда бошад.

Моддаи 4. Баҳри амалӣ намудани паймони мазкур таъҷилан комиссияҳои умумитехникӣ ташкил карда мешаванд, ки аз ҷониби онҳо аз тарафи ҳукуматҳои Олмон, Италия ва Ҷопон таъйин карда мешаванд.

Моддаи 5. Олмон, Италия ва Ҷопон изҳор менамоянд, ки созишномаи мазкур ҳаргиз ба мақоми сиёсӣ, ки феълан дар байни ҳар кадоми се иштирокчиҳои созишнома ва Иттиҳоди Шӯравӣ вучуд дорад, ҳалалдор намешавад.

Моддаи 6. Аҳдномаи нав бетаъхир, баъди ба имзо расидани он ба қор мебарояд ва аз рӯзи ба қувваи қонун даромадан дар тӯли 10 сол амал мекунад.

Савол ва сунориш

1. Соли 1940 амалиёти ҷангӣ асосан дар кадом самт сурат гирифтанд? 2. Гитлериён Дания ва Норвегияро қай ба даст дароварданд? 3. Тақдири сиёсати «Мюнхен»-ро шарҳ диҳед. Оё баъди ба Фарб ҳуҷум кардани Олмони гитлери он қавию бозътимод монд? 4. Моҳи майи соли 1940 артиши Олмон кадом мамлакатҳои Аврупоро забт кард? 5. Дар бораи тобеи Олмон шудани Фаронса нақл кунед. 6. Петан қӣ буд? 7. Қай ва дар қучо созишномаи таслимшавии Фаронса ба Олмон ба имзо расид?

8. Қонуни «ленд-лиз»-и ИМА дар бораи чӣ буд? 9. Фашистони гитлерӣ дар Африқо таҷовузи худро чӣ тавр идома медоданд? 10. Таҷовузи фашистони Олмон ва иттифоқчиёни онҳо дар Балкан кай сурат гирифт? 11. Ба Иттифоқи Сегона боз кадом давлатҳои Аврупо ҷалб карда шуданд? 12. Иттиҳоди Шӯравӣ кадом давлатҳоро аз нав ишғол намуда, ба ИЧШС ҳамроҳ кард?

§ 38. АМАЛИЁТИ ҲАРБӢ ДАР СОЛИ 1941 ВА ОҶОЗИ СОЛИ 1942. ВАСЕЪШАВИИ ҶУҒРОФИЯИ ҶАНГ ВА ТАВЛИДИ ИТТИҲОДИ ЗИДДИФАШИСТӢ

Ҳуҷуми Олмон ба Иттиҳоди Шӯравӣ. 22-юми июни соли 1941 Олмони фашистӣ созишномаи 23-юми августи соли 1939-ро шикаста, ба Иттиҳоди Шӯравӣ ҳамла кард. Олмон бо дастгирии Италия, Финляндия, Венгрия ва Руминия бар зидди ИЧШС 190 дивизияи дорои 5,5 миллион нафар аскараро афсар, 3,7 ҳазор танк, қариб 5 ҳазор ҳавопаймо, зиёда аз 47 ҳазор тӯпу миномёт раво кард. Гитлерчиён ният доштанд, ки тавассути ин нерӯҳо бо як зарбаи барқосо қувваҳои мусаллаҳи ИЧШС-ро торумор карда, марказҳои ҳаётан муҳимтарини онро ба даст оварда, галабаи Олмонро ба зудӣ таъмин намоянд.

Дар моҳҳои аввали таҷовузи Олмон Артиши Сурхи Шӯравӣ дар ҷангҳои наздисарҳадии ғарбӣ шикаст хӯрда, рӯ ба ақибнишинӣ ниҳод. Вале Ҳизби Коммунистӣ ва Ҳукумати Шӯравӣ барои гирифтани пеши роҳи таҷовузкор чораҳои фаврӣ андешиданд. 30-юми июни соли 1941 Кумитаи Давлатии Мудофиа таъсис дода шуд. ҚДМ тамоми захираҳои ҳарбӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ ва одамиро барои дифои мамлакат раво сохт.

Оғози таъсисёбии Иттиҳоди зиддифашистӣ. Васеъшавии ҳудуди амалиёти ҳарбии Олмони фашистӣ ва иттифоқчиёни ӯ ҳукуматҳои Англия, ИМА, ИЧШС ва баъзе давлатҳои дигарро водор намуд, ки роҳи воситаҳои мубориза бар зидди ҳавфи фашизми ба ҷаҳон таҳдидунандаро ҷустуҷӯ кунанд. Доираҳои ҳуқумрони Англия ва ИМА хуб дарк мекардаид, ки агар иттиҳоди давлатҳои фашистӣ ИЧШС-ро торумор кунад, истилои онҳо барои фашистон осон мегардад. Бинобар ин, 22-юми июни соли 1941 нахуствазири Англия У. Черчилл ва президенти Иёлоти Муттаҳидаи Америка Ф. Рузвелт изҳор карданд, ки тайёранд Иттиҳоди Шӯравиро дар ҷанги зидди Олмони фашистӣ дастгирӣ намоянд. Бо ҳамин мақсад, 12-уми июли соли 1941, дар байни Англия ва ИЧШС дар бораи амалиёти муштаракӣ ҷангии зидди Олмон қарордод ба имзо расид. Иёлоти Муттаҳидаи Америка 2-юми августи соли 1941 расман эълон кард, ки ба ИЧШС ёрии иқтисодӣ мерасонад.

Баъди ин Ҳукумати Шӯравӣ бо ҳукуматҳои дар муҳоҷиратбудаи Чехословакия ва Полша дар бораи дар каламрави ИЧШС ташкил карда шудани ҷузъи тоҷҳои артишҳои Чехословакия ва Полша, ки бар зидди истилогарони фашистӣ мубориза мебаранд, аҳду паймон кард. ИЧШС

дар ин замина бо ҳукуматҳои дар муҳоҷиратбудаи Белгия ва Норвегия ҳам робита барқарор намуд.

Ҳамин тариқ, ба таъсиси Иттиҳоди давлатҳои зиддифашистӣ асос гузошта шуд.

Эъломияи Атлантика. Аввали моҳи августи соли 1941 хангоми воҳӯрии Рузвелт бо Черчилл қарордоди Англияю Иёлоти Муттаҳидаи Америка дар бораи мақсадҳои ҷанг қабул карда шуд, ки бо номи «Эъломияи Атлантика» машҳур аст. Ин эъломия муқаррар кард, ки давлатҳои ба он имзогузошта барои заботи каламрави давлатҳои дигар талош наменкунанд ва имкон намендеханд, ки худуди ягон давлат бе ризоияти халқи он тағйир дода шаванд, ҳуқуқи соҳибхитиёрии халқҳо ва интиҳоби соҳти сиёсии ба онҳо маъқули идоракуниро эҳтиром менкунанд ва чунин мешуморанд, ки давлатҳои қобили таҷовуз бояд халқи силоҳ карда шаванд. Ҳукумати Шӯравӣ низ бо назардошти баъзе мулоҳизаҳои манфиатҷӯёна ба Эъломияи Атлантика ҳамроҳ шуд. Ин эъломия барои ба вучуд омадани Иттиҳоди давлатҳои зиддифашистӣ заминаи ҳуқуқию сиёсии бозътимод ба вучуд овард.

Мавқеи Эрон ва Туркия. Баъди оғози Ҷанги Дуюми Ҷаҳон Эрон ба тақягоҳи ҳарбии Олмони фашистӣ табдил ёфт. Олмон ният дошт, ки тавассути каламрави Эрон бар зидди Иттиҳоди Шӯравӣ амалиёти ҷосусии таҳрибкорона барад. Агар имконпазир гардад, аз он ҷо бар зидди ИҶШС таҷовузи ҳарбӣ ташкил намояд. Гитлерчиён талаб мекарданд, ки фурудгоҳҳои Эрон ба Олмон дода шаванд. Онҳо мехостанд, ки Эронро ба ҷанги зидди ИҶШС кашанд. Фашистон дар Эрон табаддулоти ҳарбӣ низ тайёр мекарданд. Вале Ризошоҳ ва ҳукумати ӯ барои гирифтани пеши роҳи ҷосусони гитлерӣ ҷорae наандешиданд. Ба ин табаддулот Иттиҳоди Шӯравӣ ва Англия ҳалал расонданд. 25-уми августи соли 1941 тақозои моддаи 6-уми созишномай Эрону Русияи Шӯравии соли 1921-ро ба назар гирифта, Иттиҳоди Шӯравӣ қувваҳои ҳарбии худро ба шимолӣ Эрон дохил кард. Дар айни замон қувваҳои ҳарбии Англия ба Эрони Ҷанубӣ ворид карда шуданд.

Ҷосибони шӯравию англис 27-уми августи соли 1941 бо сарвари Фарруҳӣ ҳукумати нави Эронро ташкил намуданд. Дар чунин шароит Ризошоҳи рӯй ба Олмон дар сари қудрати шоҳии Эрон монда наметавонист. Аз ҳамин сабаб 16-уми сентябри соли 1941 маҷбур шуд, ки аз тоҷи тахти шоҳии Эрон даст кашада, мамлакатро тарк кунад. Ба ҷойи ӯ писараш Муҳаммад Ризо шоҳи Эрон эълон карда шуд. Баъди ин намояндагони Олмони гитлерӣ, иттифоқчиён ва ҷосусони зиёди онҳо аз Эрон ронда шуданд.

29-уми январӣ соли 1942 дар байни Иттиҳоди Шӯравӣ, Британияи Кабир ва Эрон дар бораи иттифоқ Созишнома ба имзо расид. Мувофиқи он Англия ва Иттиҳоди Шӯравӣ уҳдадор шуданд, ки яқпорчагӣ, соҳибхитиёри ва истиклоли Эронро эҳтиром карда, онро аз таҷовузи Олмон ва давлатҳои дигар муҳофизат менамоянд. Дар баробари ин уҳдадорихо Англия ва Иттиҳоди Шӯравӣ ҳуқуқ пайдо намуданд, ки баъди анҷом ёфтани ҷанг қувваҳои ҳарбии худро дар Эрон боз ба моҳи дигар нигоҳ доранд.

Ҳамин тавр, Англия ва Иттиҳоди Шӯравӣ амнияти Эронро таъмин на-муданд. Баъди як сол дар байни Англия, Иттиҳоди Шӯравӣ ва Эрон боз як Созишнома ба имзо расид, ки мувофиқи он тавассути хоки Эрон ба ИҶШС аслиҳа ва лавозимоти дигари барои ҷанг зарур интиқол дода мешуд.

9-уми сентябри соли 1943 Эрон бар зидди Олмон расман ҷанг эълон кард. Сарфи назар аз ин, қувваҳои ҳарбии Эрон дар амалиёти ҳарбии зидди иттиҳоди давлатҳои фашистӣ ширкат наварзиданд.

Баъд аз шикасти Фаронса Туркия ба Олмони фашистӣ наздик шудан мегирад. Моҳи сентябри соли 1939 Туркия бо Англия ва Фаронса Созишнома ба имзо расонда, худро бетараф эълон карда бошад ҳам, шурӯъ аз тобистони соли 1940 бо ин ду давлат ҳамраъӣ буд. Чор рӯз қабл аз ҳучум кардани гитлерчиён ба ИҶШС Туркия мавқеи худро тағйир дода, бо Олмон созишномаи дӯстӣ ба имзо расонд. Мувофиқи ин созишнома Туркия бояд Олмонро аз хром ва маводди дигари стратегӣ таъмин мекард, ба Олмон иҷозат меод, ки тавассути гулугоҳҳои баҳри Сиёҳ киштиҳои ҳарбии он гузаранд. Ҳукумати Туркия инчунин уҳдадор шуд, ки ҳузури ҷосусони фашистиро дар Туркия махфӣ нигоҳ медорад.

Чунин мавқеи Туркия то соли 1944 ҳамин тавр мондан гирифт. Туркия дар суҳан бетараф, вале дар амал иттифокчии Олмони фашистӣ буд. Танҳо соли 1944 дар натиҷаи ба шикаст рӯ ба рӯ шудани Олмон ва фишори давлатҳои иттиҳоди зиддифашистӣ Туркия маҷбур шуд, ки моҳи феврالی соли 1945 бо Олмон ҷанг эълон кунад. Бо вучуди ин, Туркия дар амалиёти ҷангии зидди Олмон ширкат наварзид.

Расми 100. Киштиҳои ҳарбии ИМА «Вест Виржиния» ва «Теннесси» баъд аз ҳамлаи ҳавоии Ҷопон ба Пирл-Харбор. 7-уми декабри соли 1941

Огози ҷанг дар уқёнуси Ором. Охирҳои соли 1941 амалиёти ҳарбӣ ба ҳавзаи уқёнуси Ором ҳам расид. Тавре ки дар болотар гуфта будем, Ҷопон ханӯз тобистони ҳамон сол Ҳинду Чинро ишғол кард. Дар ҳавзаи уқёнуси Ором Ҷопон инчунин мулкҳои Ҳолландия, ИМА ва Англияро низ ба даст овардани буд. Ҳукумати Ҷопон ҳамзамон бо Ҳукумати ИМА дар бораи танзими муносибатҳои байни ҳам гуфтушунид мекард. Ин музокирот мақсад дошт, ки ИМА-ро дар ғафлат гузошта, барои ба

пойгоҳи флоти ИМА ногаҳонӣ ҳамла кардан тайёри бинад.

Маълум буд, ки Ҷопон бар зидди ИҶШС хатман ҷанг хоҳад кард. Инро роҳбарони ИМА ҳам медонистанд, вале он вақт Ҷопон ба ин иқдом даст назад, чунки шароит ханӯз барои ҳамла бар зидди ИҶШС мухайё набуд. Роҳбарони олии сиёсӣ ҳарбии Ҷопон ниёт доштанд, ки

аввал захираҳои иқтисодии англисӣ, амрикоӣ ва мулкҳои Ҳолландияро дар Осиёи Ҷанубу Шарқӣ ва хавзаи укёнуси Ором ба даст оранд ва баъди он ки ИҶШС дар ҷанги зидди Олмон беқувват шуд, бар зидди он тачовуз ташкил кунанд.

7-уми декабри соли 1941 ҷузъу томҳои флоти муттаҳидаи харбию баҳрии Ҷопон, ки дар ҳайати он якчанд киштии ҳавопаймобар низ буд, ғайриҷашмдошт ба флоти харбию баҳрии ИМА, ки дар пойгоҳи Пирл - Харбори ҷазираҳои Гавайи мустақар буд, ҳамла карданд. Дар натиҷаи ин ИМА 18 киштии калон, аз он ҷумла 8 киштии «Линкор», киштиҳои зиёди хурдтар ва ҳавопаймоҳои харбиашро талаф дод. Баъди 3 рӯз ҳавопаймоҳои Ҷопон эскадриляи дар укёнуси Ором будаи Британияи Кабирро ҳам гулулаборон карданд. Ҳамин тарик, Ҷопон дар укёнуси Ором бартарии худро аз ҷиҳати неруҳои харбию баҳрӣ таъмин намуд. Баъди ин барои дар Осиёи Ҷанубу Шарқӣ ва укёнуси Ором васеъ кардани минтақаи истилои Ҷопон имкони васеътар муҳайё шуд. Ҷопон моҳи декабри соли 1941 – марти соли 1942 Филиппин, Таиланд, Бирма, Малайзия, Сингапур ва Индонезияро забт кард. Ҳамин тарик, Ҷопон дар муддати кӯтоҳ дар Шарқи Дур, укёнуси Ором ва Осиёи Ҷанубу Шарқӣ қисми зиёди мақсадҳои стратегии худро ҳал намуда, мулкҳои мустамликавии ИМА, Англия ва Ҳолландияро, ки 3 миллиону 800 ҳазор км масоҳат ва 150 миллион нафар аҳоли доштанд, ишғол кард.

Соли 1941 майдони харбу зарби Ҷанги Дуюми Ҷаҳон хеле васеъ шуд. Ба он давлатҳои нав ворид шуданд. 11-уми декабри соли 1941 Олмон ва Италия ба ИМА ҷанг эълон карданд. Ҷавобан ба ин Конгресси ИМА низ ба Олмон ва Италия ҷанг эълон намуд.

Муҳорибаи назди Москва. Тирамоҳи соли 1941 сарфи назар аз шикасти нақшаи ҷанги баркосо, фармондеҳии олии Олмон нақшаи амалиётро таҳия кард, ки «Тӯфон» номида шуда, забти Москваро дар назар дошт. Барои амалӣ кардани ин нақша Олмони фашистӣ 75 дивизия, аз он ҷумла 14 дивизияи танкӣ ва 8 дивизияи техникаи мотордори дигарро сафарбар кард.

Фармондеҳии Артиши Сурхи Шӯравӣ аз ин нақша боҳабар шуда, тайёрии ҳаматарафа мекунанд, то ки душман «нағз пешвоз» гирифта шавад.

5-уми декабри соли 1941 қувваҳои харбии ҷабҳаи Калинин ба ҳуҷуми ҷавобӣ гузаштанд. Дар натиҷаи ҳамлаи пурзӯри ҷавобии Артиши Сурхи Шӯравӣ то аввали соли 1942 неруҳои асосии гурӯҳбанди олмониро дар назди Москва торумор карда, ба масофаи 100-250 км ба тарафи Ғарб ақиб партофта шуданд. Дар назди Москва 38 дивизияи душман нобуд карда шуданд.

Ғалаба дар назди Москва пирӯзии аввалини калони неруҳои зиддифашистӣ дар зарфи 3 соли аввали Ҷанги Дуюми Ҷаҳон буд. Ин ғалаба аъзои давлатҳои иттиҳоди зиддифашистиро руҳбаланд карда, иттиҳоди давлатҳои фашистиро ба ташвиш андохт.

Амалиёти харбӣ дар Африқо, шикаст дар назди Москва Олмони фашистиро маҷбур сохт, ки як қисми артишашро аз ҷабҳаҳои дигари ҷанг

ба Аврупо баргардонад, то ки шикасти давлатҳои иттиҳоди фашистиро боздорад.

Моҳи ноябри соли 1941 қувваҳои ҳарбии Англия дар Шимоли Африқо ба ҳучуми густурда гузаштанд ва дере нагузашта тамоми каламрави Киренаикаро озод карданд. Вале фашистони Олмон аз парокандагии артиши англис истифода бурда, моҳи январӣ соли 1942 ба ҳучуми ҷавобӣ гузаштанд ва Киренаикаро аз нав ишғол намуданд. Авиатсия ва флоти баҳрии Италияю Олмон роҳҳои киштигарди баҳри Миёназаминро ба зерӣ назорати худ гирифта буданд. Аз ҳамин сабаб ба англисҳо лозим омад, ки ақиқибнишинӣ кунанд. Дар ҷангҳои мудофиавии назди Эл-Аламейнаи воқеъ дар масофаи 100 километр ғарбтари Искандария (дар самти Канади Суэс) ҳаракати фашистон боздошта шуд. Бо ҳамин вазъӣ ҳарбӣ дар Африқои Шимолӣ муътадил гардид.

СОЗИШНОМАИ ҲУКУМАТИ ИҶШС ВА БРИТАНИЯИ КАБИР ОИД БА АМАЛИЁТИ МУШТАРАК ДАР ҶАНГИ ЗИДДИ ОЛМОН

(12-уми июли соли 1941)

Созишномаи мазкур ҳуҷҷати нахустини сиёсӣ гардид, ки ба иттиҳоди зиддигитлерӣ се давлати бузург – ИҶШС, ИМА ва Британияи Кабир ибтидо гузошт.

Ҳукумати Иттиҳоди Шӯравӣ ва ҳукумати Ҷаноби Олӣ дар Британияи Кабир созишномаи мазкурро ба имзо расонда, чунин изҳор меномад:

1. Ҳар ду ҳукумат дар назди ҳамдигар уҳдадор мешаванд, ки дар ҷанги мазкур бар зидди Олмони гитлерӣ ба ҳамдигар ёрӣ мерасонанд ва ҳамдигарро дастгирӣ мекунанд.

2. Онҳо минбаъд уҳдадор мешаванд, ки дар идомаи ин ҷанг бе ризояти ҳамдигар (бо тарафи душман) на гуфтушунид мекунанд, на созишномаи оташбас ва на созишномаи сулҳ мебанданд.

ТАЪСИСИ МИЛЛАТҲОИ МУТТАҲИДА

(1-уми январӣ соли 1943)

Дар поён эълонияи умумии 26 давлат дода шудааст: Иёлоти Муттаҳидаи Америка, Шоҳигарии Британияи Кабир ва Ирландияи Шимолӣ, Иттиҳоди Ҷамоҳири Шӯравии Сотсиалистӣ, Чин, Австрия, Белгия, Ҳиндустон, Канада, Коста-Рика, Куба, Люксембург, Чехословакия, Ҷумҳурии Доминика, Салвадор, Юнон, Гватемала, Гаити, Гондурас, Холландия, Зеландияи Нав, Никарагуа, Норвегия, Панама, Полша, Иттифоқи Африқои Ҷанубӣ ва Югославия.

Баъдтар ба ин эълония давлатҳои зерин низ пайвастанд: Мексика, Филиппин, Ҳабашистон, Ироқ, Бразилия, Боливия, Эрон, Колумбия, Либерия, Фаронса, Эквадор, Миср, Арабистони Саудӣ,

Сурия, Лубнон. Эълomiaи мазкур бо номи Эълomiaи Миллатҳои Муттаҳида маълум аст.

Ҳукуматҳое, ки ба он имзо гузоштаанд, ба барномаи мақсад ва принсипҳое ҳамроҳ шуданд, ки қаблан дар эълomiaи умумии президенти ИМА ва Британияи Кабир аз 14-уми августи соли 1941 инъикос ёфтаанд ва бо номи «Эълomiaи Атлантика» маълум аст, бовар доранд, ки галабаи пурра бар душманон барои ҳифзи ҳаёт, озода, истиқлол ва озодин дин ва барои нигоҳ доштани ҳуқуқ ва адолат чи дар давлатҳои худ ва чи дар давлатҳои дигар зарур аст ва онҳо акнун ба муборизаи умум бар зидди нерӯҳои ваҳшӣ ва даранда, ки меҳоянд олабро забт кунанд, машғул буда, эълон менамоянд:

1. Ҳар ҳукумат уҳдадор мешавад, ки тамоми манбаъҳои худ, ҳарбӣ ё иқтисодиро бар зидди он аъзои паймони сегона ва ба он ҳамроҳшудагоне, ки ин ҳукумат дар ҳолати ҷанг аст, истифода бибарад.

2. Ҳар як ҳукумат уҳдадор мешавад, ки бо ҳукуматҳои дигари ба ин санад имзогузошта ҳамкорӣ мекунад ва бо душманон созишномаи оштии ё созишномаи сулҳи дугарафа намебандад.

Ба эълomiaи дар боло иншогардида миллатҳои дигаре ҳам ҳамроҳ шуда метавонанд, ки ёрии моддӣ мерасонанд ё расонда метавонанд ва дар мубориза барои галаба бар фашизм шароит муҳайё менамоянд.

Савол ва супориш

1. Олмони фашистӣ кай ба ИҶШС ҳуҷум кард? 2. Таъсисёбии Иттиҳоди давлатҳои зиддифашистӣ кай ва чӣ тавр оғоз ёфт? 3. Эълomiaи Атлантикаи ИМА ва Англияро шарҳ диҳед. 4. Чаро Иттиҳоди Шӯравӣ ва Англия ба Эрон артишҳои худро дароварданд? 5. Муҳаммад Ризо кай шоҳи нави Эрон эълон шуд? 6. Ҷанги Дуюми Ҷаҳон дар хавзаи укёнуси Ором ва Осиёи Ҷануби Шарқӣ кай ва чӣ тавр оғоз ёфт? 7. Ҷопон кадом давлатҳои хавзаи укёнуси Ором ва Осиёи Ҷануби Шарқиро ишғол намуд? 8. Дар бораи галабаи нерӯҳои Шӯравӣ дар назди Москва ва аҳаммияти он нақл кунед. 9. Оё дар рафти амалиёти ҳарбӣ дар Африко, соли 1941, ягон тағйирот ба амал омад?

§ 39. ГАРДИШИ КУЛЛӢ ДАР РАФТИ ҶАНГИ ДУЮМИ ҶАҲОНӢ

Муҳорибаи Сталинград. Фармондеҳии Олии Олмони фашистӣ аз мавҷуд набудани ҷабҳаи дуум истифода бурда, тобистони соли 1942 дар қисмати ҷанубии ҷабҳаи Шӯравию Олмон ба ҳуҷуми густурдаи нерӯҳои худ шурӯъ намуд. Дар рафти ин ҳуҷум дар Сталинград задухӯрди бузург ва бемислу монанд ба амал омад.

Муҳорибаи Сталинград дар масоҳати қариб 100 ҳазор км² сурат гирифта, дар он аз ду тараф зиёда аз 2 миллион нафар аскаро афсар ширкат варзиданд. Дар амалиёти ҳарбӣ ҳазорҳо танку ҳавопаймо ва даҳҳо

хазор тӯпу миномёт ба кор бурда шуданд. Олмон ва иттифокчиёни он дар самти Сталинград 50 дивизияи дорои зиёда аз 1 миллион нафар аскару афсар дошанд.

Хучуми фашистони олмонӣ дар самти Сталинград 23-юми июли соли 1942 оғоз ёфт. Баъди расо як моҳ артиши душман ба Сталинград ҳамла кард, то маркази шаҳро ба даст дарорад. Фашистон то охири муҳорибаи Сталинград ин шаҳро пурра ишғол карда натавонианд.

*Расми 101. Сталинград дар
омаиш - августи соли 1942*

Фармондеҳии Олии Шӯравӣ нақшаи ҳамлаи ҷавобии Артиши Сурхи Шӯравиро дар самти Сталинград таҳия намуд. Ин нақша дар назар дошт, ки ба муқобили душман аз ду самт – шимол ва ҷануб ҳамла карда, неруҳои душман дар Сталинград пурра ба муҳосира гирифта, торумор карда шаванд. Ҳамин тарик, 19 ноябри соли 1942 хучуми барқосои Артиши Шӯравӣ оғоз ёфт. 2-юми феввали соли 1943 ҷузъу томҳои ҳар ду гурӯҳи артиши Шӯравӣ дар маҳаллаи Калач бо ҳам вохӯрда, ҳалқаи муҳосираи неруҳои фашистиро бастанд. 22 дивизия

душман иборат аз 300 хазор нафар аскару афсар ба муҳосира афтада, сарфи назар аз неруҳои зиёд, дигар аз он баромада натавонист.

Муҳорибаи Сталинград бо таслимшавии артиши дар муҳосирамондаи олмонӣ бо сардории фелдмаршал Паулос ба анҷом расид. Аз бамуҳосирафтадагон 147 хазор нафарашон ҳалок гардида, 91 хазор нафарашон асир гирифта шуданд.

Ҳалаба дар сохилҳои Волга ба Артиши Сурх имкон дод, ки дар Ҷабҳаи Шарқӣ ташаббуси ҷангро ба даст гирифта, хучуми минбаъдаи худро вусъат бидиҳад. Ба шарофати ҳалаба дар муҳорибаи Сталинград хучуми густурдаи Артиши Сурх аз Ленинград то Қазқозро фаро гирифта, аз қаламрави ИҶШС зада пеш кардани душман оғоз ёфт.

Ҳалаба дар Сталинград аҳаммияти бузурги байналмилалӣ дошт, зеро он дар Ҷанги Дуюми Ҷаҳон гардиши кулӣ ба амал овард. Аз ин вақт иттиҳоди давлатҳои фашистӣ ба шикасти пайдарпай дучор шуд.

Роҳбарони Англия ва ИМА оқибатҳои барои Олмон ва иттифокчиёни он ҳалокатбори шикаст дар Сталинградро ба хубӣ фаҳмида, мавқеи устуворро ишғол намуданд. Дар маҷлиси машваратии моҳи январ соли 1943, дар шаҳри Касабланка баргузоршуда Рузвелт ва Черчилл нияти мамлакатҳои худро дар бораи то пурра таслим шудани иттиҳоди давлатҳои фашистӣ давом додани ҷанг тасдиқ карданд.

Шикасти артишҳои Олмон ва Италия дар Африқо. Аз миёнаҳои моҳи ноябри соли 1942 то 30-юми март соли 1943 гитлерчиён аз артиши ғарбии худ 33 дивизияи нав ва 3 бригадаро ба Ҷабҳаи Шӯравӣ

фиристоданд. Неруҳои асосии худро дар назди Сталинград тамаркуз дода, иттиҳоди давлатҳои фашистӣ неруҳои ҳарбии худро дар Африқои Шимоли заиф гардонд. Дар он чо ҳамагӣ 5 дивизияи олмонӣ ва 8 дивизияи итолиёӣ боқӣ монд. Артиши англисии дар Миср буда аз ҷиҳати теъдоди танк, артиллерия ва ҳавопаймо бар артиши олмонӣ итолиёӣ бартари калон дошт. 23-юми октябри соли 1942 артиши Англия дар маҳаллаи Ал-Алмейн ба ҳучум гузашта, бар артиши Италия галаба кард. Ин галаба имкон дод, ки артиши Англия Киренаика ва ИМА Триполитанияро ишғол намоянд. 8 ноябри соли 1942 артиши америкӯю англис ба бандарҳои фаронсавии Африқои Шимоли фуруд омада, шаҳрҳои Алҷазоир, Оран ва Касабланкаро ишғол намуданд. Вале шуруъ аз охири моҳи декабри соли 1942 иттифоқчиён амалиёти ҳарбӣ дар Африқои Шимолиро суст карданд.

6-уми майи соли 1943 ҳучуми артиши Англия ва Америка дар Тунис аз нав оғоз ёфт, баъди чанд рӯз артиши Италияю Олмонро маҷбур карданд, ки таслим шаванд.

Шикасти артиши фашистӣ дар Африқо барои дар Аврупои Ғарбӣ кушода шудани ҷабҳаи дуюм имкони мусоид фароҳам овард. Вале ин иқдоми муҳим бо сабабҳои гуногун сари вақт иҷро нашуд.

Мухорибаи Курск. Баъд аз мухорибаи Сталинград Артиши Шӯравӣ ҳучумро идома дод. Неруҳои ҳарбии душман маҷбур шуданд, ки ақибнишинӣ кунанд. Миёнаҳои соли 1943 артиши фашистӣ дар хатти Курск – Орёл – Белгород, ки «Камонаки Курск» номгузори шудааст, мавқеи мудоғиавиро ишғол намуданд, то ки дар муҳлатҳои наздиктарин ба ҳучуми ҷавобӣ гузаранд. Фармондеҳии артиши Олмон нақшаи ҳучуми калонро бо номи «Такягоҳ» таҳия намуд, ки татбиқи бомуваффақияти он пешрави артиши фашистони Олмонро дар самти Орёл ва Харьков таъмин мекард. Дар сурати муваффақият Артиши Шӯравӣ бояд дар Курск муҳосира ва несту нобуд карда мешуд. Баъди ин муваффақият гитлерчиён ният доштанд, ки шаҳри Москва ро давр зада, ба даст дароранд. Натиҷаи ниҳони нақшаи "Такягоҳ" пурра тӯрмор кардани Артиши Шӯравӣ ва ба ғайри Олмон анҷом додани Ҷанги Дуюми Ҷаҳон буд.

Фашистони Олмон намехостанд, ки дар «Камонаки Курск» чун дар Сталинград рӯ ба рӯ шаванд. Аз ин рӯ, ба мухорибаи дарпешистода ҳаматарафа тайёри мидиданд. Барои иштирок дар мухорибаи Курск фашистон 50 дивизияи иборат аз 900 ҳазор нафар аскарро афсар, наздики 10 ҳазор адад тӯп, 2,7 ҳазор адад техникаи ҳарбии ҳаракаткунанда, аз он ҷумла танкҳои «Юз» («Пантера») ва «Паланг» ва зиёда аз 2 ҳазор ҳавопайморо сафарбар карданд.

Мухорибаи Курск субҳидами 5-уми июли соли 1943 оғоз ёфт. Артиллерияи Шӯравӣ тахминан 10 дақиқа пештар аз ҳучум мавқеи душманро гулулаборон кард. Дар натиҷа фашистон талафоти калон доданд. Аз ҳуди дақиқаҳои аввалинии мухорибаи бартарӣ ба артиши Шӯравӣ гузашт.

Набарди асосӣ дар муҳорибаи Курск 12-уми июл дар деҳкадаи Прохоровка бо иштироки 1,5 ҳазор танку силоҳи дигари ҳаракаткунанда ба амал омад. Ин задухӯрд ба фоидаи артиши Шӯравӣ анҷом ёфт. Баъди ин Артиши Сурх муваффақияти худро афзун намуда, то 5-уми август Орёл ва Белгородро ҳам аз фашистон озод кард.

Ғалаба дар «Камонаки Курск» ба торумори пурраи Олмони фашистӣ роҳ кушод. Баъди шикаст дар Курск ба роҳбарони артиши гитлерчиён фаҳмо шуд, ки Олмон ин ҷангро ба фоидаи худ ҳал карда наметавонад. Баъди муҳорибаи Курск Артиши Сурхи Иттиҳоди Шӯравӣ ба ҳуҷуми умумӣ гузашт, ки он аз Великие Луки то баҳри Сиёхро дар бар гирифт.

Дар муҳорибаи Курск эскадриляи фаронсавии «Нормандия» ва аз тирамоҳи соли 1943 Бригадаи 2-юми Чехословакия, ки дар Иттиҳоди Шӯравӣ ташкил карда шуда буд, бар зидди фашистон мечангиданд.

Таслимшавии Италия. Дар ҷабҳаи Олмону Шӯравӣ шикаст хӯрдани Олмон рӯҳияи ҷангии артиши Италияро паст намуд. Ин ҳолат баъди муҳорибаи Курск бармало ба назар мерасид. Фармондеҳии гитлерӣ нерӯҳои асосии худро ба муқобили ИҶШС равон карда, мавқеи Олмонро дар ҷабҳаҳои дигари ҷанг заиф гардонд.

10-уми июли соли 1943 артиши Англия ва ИМА ба ҷазираи Ситилияи Италия фуруд омаданд. То ин вақт артиши Италия қобилияти ҷангиашро қариб пурра аз даст дода буд. Низомиёни итолиёӣ аз ҷанг саркашӣ карда, гурӯҳ-гурӯҳ ба тарафи муқобил таслим мешуданд. Дар ҷунин шароит доираҳои ҳуқумрони дурандеши Италия диктатор Муссолиниро аз ҳокимият дур сохта, дар зери роҳбарии маршал Бадоло ҳуқумати нав таъсис намуданд. Бадоло бо фармондеҳии артиши Англияю ИМА ба музокирот шурӯъ кард. 3-юми сентябри соли 1943 созишнома дар бораи сулҳ ва ба иттиҳоди давлатҳои зиддифашистӣ таслимшавии бечунуҷарои Италия ба имзо расид.

Гитлер аз ин воқеаи нохуш боҳабар шуда, ба артишаш фармуд, ки Италияи Шимолиро забт кунад. Ҳуқумати нави Италия 13 октябри соли 1943 ба Германия ҷанг эълон кард. Аз ҳамин воқеа барҳамхӯрии иттиҳоди мамлакатҳои фашистӣ оғоз ёфт.

Муборизаи зиддифашистӣ дар мамлакатҳои истилошуда. Ғалабаи Артиши Сурх дар Сталинград, Курск ва таслимшавии Италия муборизаи миллию озодихоии халқҳои аз тарафи иттиҳоди давлатҳои фашистӣ ба асорат гирифтورشударо ба вучуд овард, ки онро дар таърих «Ҳаракати Муқовимат» номидаанд. Ҷунин ҳаракат дар Фаронса, Полша, Италия, Чехословакия, Югославия ва давлатҳои дигар тавлид ёфта, рӯз то рӯз ба нури пузӯр табдил меёфт.

Дар Фаронса нерӯҳои ватанпарвар Шӯроӣ миллии муқовимат ташкил намуданд. Ватанпарварони сершумори ин мамлакат аз зӯран ба Олмон бурда шудан гурехта, дар ҷангалҳо пинҳон мешуданд, то ки баъд дар дастаҳои «франтирерҳо» («тирандозони озод») муттаҳид шуда, бар зидди истилогарони фашистӣ мубориза баранд.

Франтирерҳо пулҳоро метарконданд, қатораҳои харбиरो чаппа мекарданд ва қотилони фашистиро мекуштанд...

Ғайр аз Ҳаракати муқовимати халқҳои мамлакатҳои муваққатан истилошуда дар мамлакатҳои фашистӣ, аз он ҷумла дар Олмон ва Италия ҳаракати зиддифашистӣ ба вуҷуд омад.

Муборизаи аз ҳама самаранокӣ зиддифашистӣ ҳаракати чирикӣ буд. Дар мамлакатҳои ба истилои фашистӣ гирифтورشуда ҳаракати чирикӣ (партизанӣ) ба нури пурзӯри мубориза бар зидди истилогарони фашистӣ таъдил ёфт. Масалан, чирикҳои Югославия ҳанӯз моҳи декабри соли 1941 Артиши халқӣ-озодихоии Югославияро ташкил намуданд, ки шумораи он то охири соли 1943 ба 300 ҳазор нафар расид. Дар Полша соли 1942 Гурди Людова ташкил ёфт. Ин нури чирикӣ соли 1944 асоси Артиши Полшаро ташкил намуд.

Дар Иттиҳоди Шӯравӣ ҳаракати чирикӣ ниҳоят васеъ паҳн гардид. Чирикҳои ҳар рӯз ба фашистон талафоти калон меоварданд. Ҳаракати чирикӣ махсусан дар Белорус ва Украина ба нури пурзӯри ҳарбӣ таъдил ёфта буд.

Шакли дигари муборизаи зиддифашистӣ ҳаракати пинҳонкорӣ буд. Иштироккунандагони ин ҳаракат ҳам ба қори таҳрибкорӣ ва ҳам ба қори таблиғотӣ машғул буданд. Тавассути ҳаракати пинҳонкорӣ чирикҳои ва артишҳои давлатҳои иттиҳоди зиддифашистӣ маълумоти муҳими ҳарбӣ ба даст меоварданд.

Муборизаи миллию озодихоии халқҳои ба истилои фашистӣ гирифтورشуда, ҳаракати муқовимат, ҳаракати чирикӣ ва фаъолияти муборизони пинҳонкоре зиддифашистӣ, дар ниҳояти қор, барои ғалаба бар иттиҳоди давлатҳои фашистӣ ва, пеш аз ҳама, дар торумор карда шудани нури ҳарбии Олмони гитлери саҳми бузург гузоштанд.

Конфронси байналмилалӣ Техрон. Тағйироти кулӣ дар рафти Ҷанги Дуюми Ҷаҳон дар назди иттиҳоди давлатҳои зиддифашистӣ масъалаҳои муҳими ҳалталаб мегузошт. Торумори катъии Олмони фашистӣ ва иттифокчиёни он ва тақдир баъдичангии ҷаҳон аз ҷумлаи ин масъалаҳо буданд. Дар марҳалаи нимаи аввали ҷанг роҳбарони Англия ва ИМА, одатан, воҳӯриҳои дучониба гузаронида, баъд дар бораи қарорҳои қабулкардашон роҳбари Иттиҳоди Шӯравиро хабардор мекарданд. Яке аз чунин воҳӯриҳои Рузвелт ва Черчилл, моҳи августи соли 1943, дар шаҳри Квебеки Канада баргузор гардида буд. Дар он вақт ба Аврупои Ғарбӣ дохил кардани артиши иттифокчиён соли 1944 муқаррар шуд.

Қашолқорӣ дар масъалаи қушода шудани Ҷабҳаи дуюм дар Аврупо Иёлоти Муттаҳидаи Америка ва Англияро дар ҳолати ногувор гузошт. Масъалаҳои анҷоми ҷанг, тақдир баъдичангии Олмону иттифокчиёни он ва масъалаҳои зиёди дигарро на танҳо ду давлат, балки ҳамаи давлатҳои иттиҳоди зиддифашистӣ якҷоя ҳаллу фасл карда метавонистанд. Барои тайёри ба чунин воҳӯрӣ дар шаҳри Москва аз 19 то 30 октябри соли 1943 Конфронси вазирони қорҳои хориҷии ИҶШС,

Англия ва ИМА баргузор гардид. Конфронси Москва нишон дод, ки иттиҳоди давлатҳои зиддифашистӣ торафт мустаҳкамтар шуда истодааст. Хулосаи муҳимтарини Конфронси вазирони корҳои хориҷии ИЧШС, Англия ва ИМА он буд, ки роҳбарони ин се давлат бояд дар конфронси байналмилалӣ ҷамъ оянд.

Конфронси байналмилалӣ сардорони се давлати бузург – ИЧШС (И. Сталин), ИМА (Ф. Рузвелт) ва Англия (У. Черчилл) – дар Техрон аз 28-уми ноябр то 1-уми декабри соли 1943 баргузор гардид. Дар он оид ба масъалаҳои муҳимтарини доғи рӯз мувофиқа ҳосил шуд.

Дар маркази диққати ширкаткунандагони нишаста Техрон масъалаи торумори Олмон меистод. Дар ин масъала мувофиқа ба даст оварда шуд. Масъулияти асосии иҷроӣ ин қазия ба уҳдаи давлатҳои бузурги иттиҳоди зиддифашистӣ вогузор гардид.

Конфронси Техрон қарор кард, ки 35 дивизияи Англия ва ИМА моҳи майи соли 1944 дар қисматҳои Ғарбӣ ва Ҷануби Фаронса фуруварда шаванд. Дар баробари ин дар назар дошта шуда буд, ки то ин вақт артиши Иттиҳоди Шӯравӣ ба ҳучуми густурда гузашта, амалиёти ҳарбии артиши иттифоқчиёро осонтар мегардонад.

Дар Конфронси Техрон масъалаҳои сарҳадҳои байни ИЧШС ва Польша, ба ИЧШС додани як қисми Пруссияи Шарқӣ ва баъзе масъалаҳои дигари байналмилалӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтанд.

Савол ва супориш

1. Дар бораи муҳорибаи Сталинград чӣ медонед? 2. Роҳбарони Англия ва ИМА баъди муҳорибаи Сталинград ба кадом хулоса омаданд? 3. Дар бораи шикасти артиши Олмон ва Италия дар Африқои Шимолӣ нақл кунед. 4. Муҳорибаи Курск кай ва чӣ тавр сурат гирифт? 5. Италия кай ва чӣ тавр аз иттиҳоди фашистӣ баромада, бар зидди Олмон ҷанг эълон кард? 6. Дар бораи муборизаи зиддифашистӣ дар мамлакатҳои аз тарафи давлатҳои иттиҳоди фашистӣ истилошуда чӣ гуфта метавонед? 7. Конфронси вазирони корҳои хориҷии ИЧШС, Англия ва ИМА дар шаҳри Москва баргузоршуда кадом масъалаҳои асосиро мавриди баррасӣ қарор дод? 8. Конфронси байналмилалӣ Техрон кай баргузор гардид ва он кадом масъалаҳоро мавриди муҳокима қарор дод?

§ 40. ТОРУМОР ШУДАНИ ОЛМОНИ ФАШИСТӢ ВА ИТТИФОҚЧИЁНИ ОН ДАР АВРУПО

Ҳучуми Артиши Сурхи Шӯравӣ дар соли 1944. Рӯҳияи ватанпарваронаи Артиши Сурх ва ҳалқи Шӯравиро ғалабаҳо дар Сталинград, Курск, убури Днепр, озод карда шудани шаҳри Киев хеле баланд карда буданд. Пеши роҳи артиши Шӯравиро фашистони Олмон ва иттифоқчиёни онҳо дигар гирифта наметавонистанд.

Соли 1944 ҳучуми фотехонаи Артиши Сурх барои аз истилогарони фашистӣ пурра озод кардани Мамлақати Шӯравӣ ва расонидани

ёри ба халку мамлакатҳои ба асорати фашистӣ гирифташуда равона шуда буд.

Артиши Сурх 27-уми январи соли 1944 мухосираи Ленинградро баргараф карда, дар муддати кӯтоҳ – аз моҳи январ то майи соли 1944 қаламрави калон – соҳили рости Украина, Қрим ва Одессаро озод намуд. Моҳҳои июн-июли соли 1944 дар рафти густариши амалиёти ҷангии ҷабҳаҳои Ленинград ва Карел артиши фашистӣ ба хоричи кишвар дур андохта шуд. Амалиёти ҷангии артиши Шӯравӣ дар ин моҳҳо сабабгори озодшавии Белоруссия, қисме аз Литва ва як қисми Полша гардид. Дар моҳҳои июл-август вилоятҳои ғарбии Украина ва қисми зиёди қаламрави Полша ҳам аз фашистон озод шуданд.

20-уми августи соли 1944 ҳуҷуми густурдаи артиши Шӯравӣ дар минтақаи ҷанубии ҷабҳаи Шӯравӣю Олмон оғоз ёфт. Дар наздикии Кишинёв гурӯҳи калони артиши олмонӣю руминӣ торумор карда шуд. Ин амалиёт нерӯҳои зиддифашистиро дар Руминия рӯхбаланд кард. Ин буд, ки 23 августи соли 1944 дар шаҳри Бухарест шӯриш сар зад. Дар натиҷа ҳукумати Антонеску сарнагун карда шуд.

Бо ёрии артиши Шӯравӣ аз 9-уми сентябр то охири декабри соли 1944 Булғория, Венгрия, Словакия, Югославия ва Албания аз фашистон озод шуданд. Аз миёнаҳои соли 1944 дар нимҷазираи Балкан артиши Англия низ дар амалиёти ҷарбии зидди фашистон ширкат меварзид. 30 июни соли 1944 ИМА муносибатҳои дипломатии худро аз Финляндия канд. Финляндия дар ҳолати ногувор монда, маҷбур шуд, ки 4-уми сентябри соли 1944 шартҳои сулҳро қабул карда, алоқаи худро аз Олмон қанда, аз ҷанг барояд. 22-юми октябри соли 1944 артиши Шӯравӣ ба Норвегия даромад. Дар ин ҷо ҳам фашистон шикаст хӯрданд.

Дар ҳамлаи умумии бомуваффақияти Артиши Сурхи Шӯравӣ ёрии сиёсӣю ҳарбӣ ва иқтисодии ИМА, Англия ва давлатҳои дигари иттиҳоди зиддифашистӣ хеле калон буд.

Кушода шудани Ҷабҳаи дуюм. 6 июни соли 1944 иттифокчиён дар Фаронсаи Шимоли ба сардории генерали Америка Дуайт Эйзенхауер Ҷабҳаи дуюмро кушоданд. Иттифокчиён ниёт доштанд, ки артиши худро зуд ба маркази Аврупо расонанд. Вале баробари ба сарҳадҳои ғарбии Олмон расидан ба муқовимати пурзӯри артиши фашистӣ дучор шуданд. Артиши иттифокчиён «хатти Зигфрид»-ро раҳна карда натавониста, дар ҳамон ҷо бозистоданд.

Фармондеҳии артиши Олмон мақсад дошт, ки моҳи декабри соли 1944 ба самти наздибахрии Шимоли Аврупо зуд ҳаракат карда, гурӯҳи артиши Англия ва ИМА-ро барҳам диҳад. Дар мавриди муваффақият роҳбарони Олмон ниёт доштанд, ки бо Англия ва ИМА гуфтушунид оғоз кунанд.

Ҳуҷуми ҷавобии Олмон 16 декабри соли 1944 оғоз ёфт, ки дар он 3 армия, аз он ҷумла 10 дивизияи танкӣ ва 14 дивизияи пиёдабанди мотордор ширкат меварзиданд. Артиши иттифокчиён дар вазъияти ногувор монд. Черчилл ба Сталин барқия фиристода, ёри дархост намуд. Сталин ҳамон лаҳза дар бораи ҳамлаи густурдаи артиши дар ҷабҳаи

шаркибуда фармон дод. Иттифоқчиён дар натиҷаи ин ёрии Артиши Сурх тавонистанд, ки вазъи худро муътадил гардонда, ба ҳучуми ҷавобӣ гузаранд.

Дар музофоти Нормандияи Шимолии Фаронса кушода шудани Ҷабҳаи дуум торумори Олмони фашистӣ ва иттифоқчиёни онро тезонд. Аз тарафи дигар, ин муваффақият нишон дод, ки давлатҳои соҳти сиёсиашон гуногун метавонанд бар зидди неруҳои иртиҷой ва бадхоҳ якҷоя мубориза бурда, пирӯзӣ ба даст оранд.

Конфронси байналмилалӣ Қрим. Наздикшавии торумори Олмон аз иттифоқчиён тақозо мекард, ки нисбат ба Олмон ва Ҷопон амалиёти минбаъдаи худро ҳамоханг созанд. Барои ин Конфронси сардорони се давлати бузург ИҶШС (И. Сталин), Англия (У. Черчилл) ва ИМА (Ф. Рузвелт) даъват карда шуд, ки он аз 4 то 11 феввали соли 1945 дар Қрим (Ялта) баргузор гардид. Ин конфронс қарор қабул кард, ки дар марҳалаи охиринаи ҷанг иттифоқчиён бар зидди Олмони фашистӣ якҷоя амал мекунанд. Сарварони ИҶШС, Англия ва ИМА таъкид карданд, ки Олмон бояд бегуфтугӯ таслим шавад.

Мувофиқи қарори Конфронси Қрим қаламрави Олмон бояд ба чор минтақаи ишғолӣ (ИҶШС, ИМА, Англия ва Фаронса) тақсим карда мешуд. Аз намояндагони фармондеҳии артишҳои иттифоқчиён Шӯроӣ назоратӣ ташкил карда шуд. Назорат ва танзими ҳамаи масъалаҳои марбут ба ишғоли Олмон ба зиммаи Шӯроӣ мазкур вогузор гардид.

Конфронси Қрим инчунин масъалаҳои дигари муҳимро баррасӣ намуд. Пардохти товони ҷанг, таъсис намудани Созмони Милалӣ Муттаҳид ва баъди дар Аврупо ба охир расидани ҷанг ба ҷанги зидди Ҷопон дохил шудани ИҶШС аз ҷумлаи ин масъалаҳо янд.

Тақдири баъдичангии ҷаҳон дар маркази диққати иштирокчиёни конфронс буд. Зимни ин масъала Конфронси Қрим қарор кард, ки 25 апрели соли 1945 дар шаҳри Сан-Франсискои ИМА Конфронси муассисони СММ даъват карда шавад. Намояндагони ИҶШС, ИМА, Англия ва Чин ҳанӯз дар Конфронси Думбаргон-Окс, ки моҳҳои август-октябри соли 1944 баргузор гардида буд, лоиҳаи Оинномаи Созмони Милалӣ Муттаҳидро таҳия карда буданд.

Конфронси Қрим инчунин «Эъломиа дар бораи озодкунии Аврупо»-ро дастгирӣ намуд. Дар он гуфта мешуд, ки се давлати иштирокчиӣ конфронс мақсади қавӣ доранд, ки ба халқҳои Аврупо барои ба таври демократӣ ҳал кардани мушкилоти ҳалталаби сиёсӣ ва иқтисодӣ чидду ҷаҳд мекунанд.

Конфронси Қрим дар роҳи ҳамкориҳои иттиҳоди давлатҳои зиддифашистӣ марҳала ва воситаи муҳимме гардид. Ҷамъбасти муҳимтарини Конфронси Қрим қарор дар бораи барҳам додани фашизм ва милитаризми Олмон мебошад.

Бечунучаро таслим шудани Олмони фашистӣ. Баъди кушода шудани Ҷабҳаи дуум халқҳои муҳосираи артиши фашистони Олмон ба сарҳадҳои Олмон торафт наздик мешуд. То моҳи апрели соли 1945

Олмони фашистӣ қариб ҳамаи давлатҳои ишғолкардаи ҳудро аз даст дод. Амалиёти ҷангӣ қайҳо боз дар ҳудуди Олмон идома доштанд.

Дар Ҷабҳаи Ғарбӣ артиши Олмон дигар ба артиши Англияю ИМА муқобилат карда натавониста, саросемавор ақибнишинӣ мекард. Нерӯҳои англисию америкоӣ миёнаҳои моҳи апрели соли 1945 дар масофаи 100-километрии Берлин қарор доштанд.

Нимаи дуоми моҳи апрел Артиши Сурхи Иттиҳоди Шӯравӣ ба ҳамлаи қатъии Берлин шурӯъ кард. Дар муқобили Артиши Сурх 85 дивизияи амалкунанда, 8 дивизияи эҳтиётӣ ва гарнизони 200-ҳазорнафараи Берлин меистод. Аз 20-уми апрел дар кӯчаҳои Берлин задухӯрдҳои шадид сурат гирифтанд. 25-уми апрел Берлин ба муҳосира гирифта шуд.

Артиши Англия ва ИМА низ босуръат ба пеш ҳаракат мекард. Ҷузъу томҳои Артиши 5-уми Ҷабҳаи 1-уми Украина 25-уми апрел ва ҷузъу томҳои Артиши 1-уми Америка дар маҳаллаи Торгауи соҳили дарёи Элба бо ҳам вохӯрданд. 30-юми апрел аскарони Шӯравӣ Кантария ва Егоров Парчами Сурхи Ғалабаро дар гунбази Рейхстаг ҷилвагар намуданд.

Ҳамон рӯз Гитлер ва Геббелс худкушӣ карданд. 2-юми май Берлин пурра ба дасти Артиши Шӯравӣ гузашт.

8-уми майи соли 1945 дар Берлин қарордод дар бораи бечунуча-ро таслим шудани Олмони фашистӣ ба имзо расид. Бо ҳамин ҷанги оғозкардаи гитлерчиён бо торумори пурраи артиши Олмони фашистӣ анҷом ёфт. Артишҳои Иттиҳоди Шӯравӣ, Иёлоти Муттаҳидаи Америка, Англия ва Фаронса Олмонро ишғол карданд. Роҳбарони фашистӣ ба ҳабс гирифта шуданд. 5-уми июни соли 1945 намояндагони ин ҷор давлат «Эълomia дар бораи шикасти Олмон ва ба зиммаи худ гирифта-ни ҳокимияти олий дар Олмон»-ро ба имзо расонданд.

Конфронси байналмилалӣи Сан-Франсиско. Тибқи қарори Конфронси Қрим 25 апрели соли 1945 дар Сан-Франсиско Конфронси таъсиси Созмони Милали Муттаҳид кушода шуд. Дар қори он аввал 300 вакил аз 46 давлати дунё ширкат варзид. Баъди ҷанде барои иштирок боз намояндагони 4 давлати дигар низ даъват карда шуданд, аз он ҷумла ҚШС Украина, ҚШС Белоруссия ва Полша. Ҳамин тариқ, шумораи муассисони Созмони Милали Муттаҳид 50 мамлақати дунёро ташкил кард.

Конфронси байналмилалӣи Сан-Франсиско 26-уми июни соли 1945 Оинномаи Созмони Милали Муттаҳидро қабул кард. Дар он мақсадҳои СММ, аз он ҷумла ҳифзи сулҳ ва амнияти умум, татбиқи ҷораҳои самараноки пешгирӣ ва бартараф кардани хавфи ҷанг, мубори-за бар зидди таҷовузқорон ва вайронкунандагони сулҳу амният, рушди муносибатҳои дӯстона дар асоси эҳтироми принсипи баробархуқуқӣ ва соҳибхитиёрии халқҳо, ҳамкориҳои байналмилалӣ дар ҳалли масъалаҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, маданӣ ва башарӣ, эҳтироми ҳуқуқ ва озодиҳои асо-сии инсон, сарфи назар аз наҷод, ҷинс, забон ва дин, инъикос гардидаанд. Дар Оинномаи СММ соҳтор ва мақомоти асосии идораи Созмони Милали Муттаҳид муайян карда шуд. Ҷамъомади умумии намояндагони мамлақатҳои аъзои СММ «Маҷмаи Умумӣ» («Ассамблеяи Генералӣ»)

номида шудааст. Вазифаи он аз баррасии масоили гуногуни марбут ба хифзи сулҳу амният, пешниҳоди тавсияҳо ба аъзои СММ ва Шӯрои Амният аст. Шӯрои Амният мақоми муҳимтарини доимоамалкунандаи сиёсии СММ мебошад. Он масъулияти асосӣ барои хифзи сулҳ ва амнияти байналмилалиро ба уҳда дорад. Ба ҳайати он 5 аъзои доимӣ (ИҶШС, ИМА, Британияи Кабир, Фаронса ва Чин) ва 10 аъзои ғайридоимӣ дохиланд, ки ба муҳлати 2 сол интихоб мешаванд. Шӯрои Амният хангоми қабули қарорҳои худ аз рӯи низоми аксари овозҳои аъзо ва ризояти якдилонаи панҷ аъзои доимии Шӯрои Амният амал мекунад. Ҳар як давлати аъзои доимии Шӯрои Амният ҳуқуқи «рад кардан» («вето»)-ро дорад.

Расми 102. Сарвазири Британияи Кабир – Уинстон Черчилл, президенти Иёлоти Муттаҳидаи Амрико – Франклин Рузвелт ва сардори Давлати Шӯравӣ – Иосиф Сталин дар Конфронси байналмилалӣи Крим, соли 1945

Ғайр аз ин, Оиннома таъсиси Шӯрои иқтисодӣ, Шӯрои иҷтимоӣ, Шӯрои пуштибонӣ, Додгоҳи байналмилалӣ, котибот, кумитаҳо, комиссияҳо, муассиса ва созмонҳои махсуси Созмони Милалӣ Муттаҳидро дар назар дорад.

Қабули Оинномаи мазкур ва дар асоси он таъсис намудани Созмони Милалӣ Муттаҳид бегуфтугу музаффарияти бузурги неруҳои сулҳпарвари ҷаҳон буд.

Конфронси байналмилалӣи Потсдам. Торумори Олмони фашистӣ дар назди иттиҳоди давлатҳои зиддифашистӣ масъалаи сулҳу амнияти баъдичангии Аврупоро гузошт. Барои баррасии ҳамин мақсад аз 17-уми июл то 2-юми августи соли 1945 дар шаҳри Потсдам конфронси сардорони се давлати бузург И. Сталин (ИҶШС), Г. Трумен (ИМА), аввал У. Черчилл ва баъд К. Эттли (Британияи Кабир) баргузор гардид. Чанде пештар, 12-уми апрели соли 1945 президенти ИМА Ф. Рузвелт вафот карда буд.

Масъалаи марказии Конфронси Потсдам масъалаи Олмони баъдичангӣ буд. Иттифоқчиён иброз доштанд, ки тайёранд Олмонро ғайриҳарбӣ гардонанд, созмонҳои ҳарбигардондаи онро банданд ва ҷораҳои дигар андешанд, то ки Олмон дар оянда аз нав ба манбаи ҷанг табдил наёбад.

Қарорҳои Конфронси Потсдам мақсад доштанд, ки миллатгароён, Ҳизби Миллии Сотсиал-Демократии Коргарии Олмон ва ҳамаи созмону муассисаҳои фашистӣ пароканда карда шуда, Вермахтро бо ҳамроҳии ҳамаи ташкилотҳои барҳам дода, ҷинояткорони ҳарбӣ ба суд дода шаванд.

Конференсияи Потсдам эълон кард, ки мамлакатҳои голиб мақсади халқи олмонро ба асорат гирифтور кардан надоранд. Бояд ба олмониҳо имкон дода шавад, ки давлати сулҳдӯст ва демократӣ ташкил кунанд ва дар байни мамлакатҳои сулҳдӯст ҷойи сазоворро ишғол намоянд.

Конфронси Потсдам инчунин таъсири ҳукумати умумии олмонӣ, департаментҳои умумии олмонӣ, рӯёнидани товони ҷанг, даровардани тағйирот ба ҳудудҳои Олмон, мувофиқи судӣ бар ҷинояткорони асосии Ҷанги Дуюми Ҷаҳон, муқаррар намудани сарҳадҳои Полша ва масъалаҳои дигарро баррасӣ кард.

Савол ва супориш

1. Ба назари шумо кадом муваффақиятҳои Артиши Сурхи Шӯравӣ дар соли 1944 муҳимтарин менамоянд? 2. Соли 1944 артиши ИҶШС кадом давлатҳоро аз зери асорати фашистони Олмон ва маҳаллӣ озод кард? 3. Ҷабҳаи Дуюм кай ва дар кучо кушода шуд? 4. Ҷаро артишҳои Англияю ИМА «хатти Зигфрид»-ро убур карда натавонистанд? 5. Ба ҳамоҳангсозии амалиёти ҳарбии Ҷабҳаи Дуюм ва Артиши Шӯравӣ баҳо диҳед. 6. Конфронси байналмилалӣи Қрим (Ялта) кай баргузор гардид? 7. Дар Конфронси Қрим кадом масъалаҳо баррасӣ шуданд? 8. Конфронси Сан-Франсиско кай баргузор гардид ва кадом масъалаҳоро хал кард? 9. Сохтори Созмони Милали Муттаҳидро шарҳ диҳед. 10. Дар бораи Шӯрои Амнияти СММ чӣ иттилоъ доред? 11. Марҳалаи охири ни торумори артиши Олмони фашистӣ кай ва чӣ тавр сурат гирифт? 12. Баимзорасии санади бечунучаро таслимшавии Олмони фашистӣ кай ба амал омад? 13. Артишҳои шӯравӣю амриқӣ дар кучо бо ҳам вохӯрданд? 14. Дар гунбази Рейхстаг кӣҳо ва кай Парчами Сурхи Ғалабаро барафрӯхтанд? 15. Дар бораи Конфронси байналмилалӣи Потсдам иттилоъ диҳед. 16. Аз мавзӯ ҳулоса бароред.

§ 41. ТОРУМОРИ ҶОПОН ВА АНҶОМЁБИИ ҶАНГИ ДУЮМИ ҶАҶОН

Истилогарӣҳои Ҷопон то моҳи августӣ соли 1945. Баъди ғалабаи Артиши Сурхи Иттиҳоди Шӯравӣ дар муҳорибаи Сталинград ва «Камонаки Курск» амалиёти фотехонаи артишҳои ИМА ва Англия дар ҷабҳаи укёнуси Ором оғоз ёфтанд. Қувваҳои ҳарбии ИМА моҳи ноябри соли 1943 ҷазираҳои Гилберт ва соли 1944 ғалаҷазираҳои Маршалл, Мариан ва Палеуро ишғол карданд. Баъди ин ИМА амалиёти ҳарбии худро ба Филиппин ва Бирма гузаронд. Дар рафти ин амалиёт қувваҳои ҳарбии

Чопон ва махсусан флоти он талафоти калон дод. 25-уми марти соли 1945 кувваҳои ҳарбии ИМА ба қазираи Окинаваи Чопон фуруд омаданд.

Вале ин шикастҳо Чопонро аз раъйи идома додани ҷанг бознадоштанд. Соли 1944 артиши Чопон ҳучуми худро вусъат дода, навоҳии наздисиҳои Чини Марказӣ ва Ҷанубии дорои на камтар аз 100 миллион нафар аҳолиро ишғол намуд. Тобистони соли 1945 Чопон 270 дивизияи қариб дорои 4 миллион нафар аскарӣ хушқигард, 1,5 миллион нафар аскарӣ бахрӣ ва боз 2 миллион нафар аскарӣ эҳтиёти барои сафарбарӣ тайёр дошт.

Дар муҳорибаҳои бахрӣ кувваҳои ҳарбии Англия ва ИМА бар Чопон галаба ба даст оварда, дар набардҳои хушқӣ муваффақияти кам доштанд. Мувофиқи пешбиниҳои тахминӣ қоршиносони амрикоӣ онҳо метавонистанд ҷангро бо Чопон танҳо тобистони соли 1946 ба анҷом расонанд. Бо ҳамин сабаб ИМА ва Англия ба иштирок кардани артиши Иттиҳоди Шӯравӣ дар ҷанги зидди Чопон умеди калон мебастанд. Дар ин бора қарордоди Конфронси Қрим (Ялта) ҳам мавҷуд буд. Бо назардошти ҳамин санад Иттиҳоди Шӯравӣ 8-уми августи соли 1945 бо Чопон ҷанг эълон кард.

Истифодаи бомбаҳои ҳастай. Ду рӯз пеш аз оғози ҷанги Шӯравӣ алайҳи Чопон, 6-уми август ҳавопаймоҳои ҳарбии ИМА ба шаҳри Хиройми ва 9 августи соли 1945 ба шаҳри Нагасаки бомбаҳои ҳастай (атомӣ) партофтанд, ки дар натиҷаи ин қирдори ваҳшиёна дар як лаҳза зиёда аз 100 ҳазор нафар одамон ҳалок гардида, 375 ҳазор нафар аз оташ зарар дида, захм бардоштанд ва ба сирояти шуои ҳастай гирифтанд. Бояд гуфт, ки бар зидди Чопон истифода бурда шудани бомбаҳои ҳастаи Америка зарурати ҳарбӣ набуд.

Торумор карда шудани Чопон. Баъди ба Чопон ҷанг эълон кардан Артиши Сурхи соҳибқасрибаи Шӯравӣ дар Шарки Дур бо артиши хушқигарди Чопон ба ҷанг даромад. Артиши Чопон бар зидди артиши шӯравӣ ягон муқобилати қиддӣ карда натавониста, талафоти калон дод ва ақибнишинӣ намуд. Артиши Сурхи Шӯравӣ дар Манҷурия муқовимати артиши Чопонро, ки Артиши Квантун ном бурда мешуд, шикаста, ба пеш ҳаракат кард. Ҳамин тарик, артиши Чопон дар Корея, Сахалини Ҷанубӣ ва қазираҳои Курил ҳам шикаст хурда, ба қониби Чопон ақибнишинӣ мекард. Артиши Чопон дар муҳорибаҳои бахрӣ низ ба шикаст дучор шуд,

Дар рафти амалиёти ҳарбии каме зиёдтар аз 3 ҳафта давомкарда 594 ҳазор низомиёни Чопон ба асорат афтоданд, ҳазорон нафар ба ҳалокат расиданд. Чопон пурра шикаст хурда, 2-юми сентябри соли 1945 таслим шуд. Бо ҳамин Ҷанги Дуюми Ҷаҳон ба охир расид.

Ҷамъбасти Ҷанги Дуюми Ҷаҳон. Ҷанги Дуюми Ҷаҳон, ки 6 сол давом кард, бо галабаи неруҳои зиддифашистӣ анҷом ёфт. Дар ҷанг 61 давлати ҷаҳон ширкат варзиданд, ки дар онҳо 80 фоизи аҳолии кураи Замин зиндагӣ мекард. Амалиёти ҷангӣ қаламрави 40 давлатро фаро гирифта буд.

Дар солҳои Ҷанги Дуюми Ҷаҳон ба артиши давлатҳои иштирокчиҳои ҷанг 110 миллион нафар одамон сафарбар карда шуданд. Дар амалиёти ҳарбӣ зиёда аз 3 миллион нафар одамони гайринизомӣ низ иштирок карданд. Зиёда аз 50 миллион нафар аскару афсарон ҳалок гардиданд, зиёда аз 12 миллион нафар дар урдугоҳҳои фашистӣ нобуд карда шуданд, 95 миллион нафар одамон маъюб гардиданд.

Ҳарочоти ҳарбии давлатҳои иштирокчиҳои Ҷанги Дуюми Ҷаҳон 1 триллиону 117 миллиард доллари америкоиро ташкил намуд.

Вазнинии асосии Ҷанги Дуюми Ҷаҳон ба дӯши Иттиҳоди Шӯравӣ афтод. Ин давлат дар торумори истилогарони фашистӣ мақоми ҳалқунанда дошт. Артиши Шӯравӣ дар тӯли солҳои ҷанг 507 дивизияи Олмон ва 100 дивизияи иштирокчиёни онро барҳам дод, асир гирифт ва ё пурра аз саф баровард. Дар ҷабҳаи Шӯравӣ Олмон ҳалокшудагон, ба асирӣ афтодагон ва захмбардоштагон зиёда аз 10 миллион нафар низомиёни душманро ташкил намуданд. Дар ҷабҳаҳои дигар, дар ҷангҳои зидди артиши Англия ва ИМА Олмон 150 дивизияи дорои қариб 1,9 миллион низомиро талаф додааст.

Он мақсадҳое, ки барангезандагони Ҷанги Дуюми Ҷаҳон дар назди худ гузошта буданд, иҷро нагардиданд. Иттиҳоди давлатҳои зиддифашистӣ ба онҳо сабақи таърихӣ ва ибратбахш дод. Ба шарофати галаба бар иттиҳоди давлатҳои фашистӣ дар ҷаҳон муносибатҳои нави байналмилалӣ тавлид ёфтанд. Соли 1945 Созмони Милали Муттаҳид таъсис ёфт. Ин созмон дар таърихи муосири ҷаҳон яке аз воситаҳои бозътимод ва самараноки муносибатҳои байналмилалӣ мебошад.

Савол ва супориш

1. То соли 1945 Иёлоти Муттаҳидаи Америка аз Ҷопон кадом ҷазираҳои уқёнуси Оромро кашада гирифт? 2. Нерӯҳои ҳарбии Ҷопон дар арафаи ба муқобили он ҷанг эълон қардани Иттиҳоди Шӯравӣ чӣ қадар буданд? 3. Иттифокчиён масъалаи бо Ҷопон ҷанг эълон қардани Иттиҳоди Шӯравиро дар кадом конфронси се давлати бузург баррасӣ карда буданд? 4. Кай ба шаҳрҳои Хиросима ва Нагасакии Ҷопон бомбаҳои ҳастаии ИМА паргофта шуданд ва дар натиҷаи ин ҷанг нафар одам ҳалок гардид, чӣ қадари дигар захм бардоштанд ва ё ба шуои ҳастаӣ гирифта шуданд? 5. Артиши Ҷопон чӣ ном дошт ва дар кучо мустақар буд? 6. Ҷанг бо Ҷопон чӣ қадар давом кард ва он кай таслим шуд? 7. Ҷанги Дуюми Ҷаҳон кай оғоз ёфта буд ва кай ба итмом расид? 8. Дар Ҷанги Дуюми Ҷаҳон ҷанг давлат ва чӣ қадар низомиён иштирок карданд? 9. Дар Ҷанги Дуюми Ҷаҳон чӣ қадар одамон ҳалок ва маъюб шуданд? 10. Ҳарочоти молиявии Ҷанги Дуюми Ҷаҳон чӣ қадар буд? 11. Аҳамияти галаба бар иттиҳоди давлатҳои фашистиро муайян кунед. 12. Аз мавзӯи ҳулоса бароред.

МУНДАРИЧА

Мукалдима.....	3
----------------	---

БОБИ I. МУНОСИБАТҲОИ БАЙНАЛХАЛҚӢ ДАР СОЛҲОИ 1919 – 1923

§ 1. Конфронсҳои байналхалқии солҳои 1919 – 1923.....	4
---	---

БОБИ II. МАМЛАКАТҲОИ АВРУПО ВА АМЕРИКАИ ШИМОЛӢ ДАР СОЛҲОИ 1919 – 1939

§2. Олмон дар марҳалаи нави таърихӣ ва ба сари қудрат омадани фашизм.....	10
§3. Англия – бозингари асосӣ дар низоми мустамликадорӣ чаҳон.....	14
§4. Фаронса дар шароити ноустувории низоми сиёсӣ иқтисодӣ баъдичангӣ чаҳон.....	19
§5. Иёлоти Муттаҳидаи Америка дар ҷустуҷӯи роҳҳои нави рушд баъд аз шикаст дар конфронси Париж (солҳои 1919 – 1929).....	23
§ 6. Иёлоти Муттаҳидаи Америка дар солҳои 1929 – 1930.....	27
§ 7. Иттиҳоди Шӯравӣ дар роҳи мубориза барои сохтмони сотсиализм ва дифои мамлакат аз кишварҳои империалистӣ.....	31
§ 8. Италия дар марҳалаи азнавбарқароршавӣ, ташкили империя ва ҳокимияти фашистӣ.....	37
§ 9. Испанияи дорои иқтисоди ақибмондаи тобеъ ва галабаю шикасти инқилоб.....	42
§ 10. Таъсиси Ҷумҳурии Австрия, ҳаёти сиёсӣ иқтисодӣ ва масъалаи “Аншлюс” бо Олмони фашистӣ.....	48
§ 11. Равнақи иқтисодӣ, ҳаёти сиёсӣ ва “Роҳи миёна”-и рушди Шветсия.....	52
§ 12. Ҳаёти сиёсӣ ва иқтисодӣ Венгрия баъди ба даст овардани истиклол.....	56
§ 13. Канада: Конфронси Париж ва талош баҳри истиклолияти давлатӣ.....	60

БОБИ III. МАМЛАКАТҲОИ АМЕРИКАИ ЛОТИНӢ ДАР СОЛҲОИ 1919 – 1939

§ 14. Мексика: аз инқилоби буржуазии солҳои 1910 – 1917 то милликунии ширкатҳои хориҷӣ.....	64
§ 15. Аргентинаи дорои иқтисоди тобеъ ва ноустувории низоми сиёсӣ.....	68
§ 16. Бразилия дар роҳи эҳёи милли ва норавшани низоми сиёсӣ.....	73

БОБИ IV. МАМЛАКАТҲОИ ОСИЁ ВА АФРИҚО ДАР СОЛҲОИ 1919 – 1939

§ 17. Чин – тобеи мамлакатҳои империалистӣ, ҳаракати озодихоҳӣ ва тачовузи ҳарбии Ҷопон.....	77
--	----

§ 18. Чопон аз «Исёни биринчӣ» то таҷовузи зидди Чин ва хатари фашистӣ.....	84
§ 19. Индонезия дар роҳи мубориза баҳри истиклоли давлатӣ.....	89
§ 20. Муборизаи миллию озодихоҳи халқҳои Ҳиндустон баҳри раҳой аз юги мустамликавии Британия.....	93
§ 21. Ҷанги сеюми Англияю Афғонистон ва истиклоли давлатии кишвар.....	102
§ 22. Эрон дар солҳои аввали баъд аз Ҷанги Якуми Чаҳон ва вусъатёбии зиддиятҳои дохилӣ.....	111
§ 23. Эрон дар гирдоби муносибатҳои манфиатҷӯҳои мамлакатҳои империалистӣ.....	115
§ 24. Инқилоби миллию демократии солҳои 1918 – 1923 дар Туркия.....	118
§ 25. Ҷумҳурии Туркия дар марҳалаи таҳкими истиклол ва калавишҳои сиёсати хоричӣ (солҳои 1923 – 1939).....	124
§ 26. Арабистони Саудӣ – таъсиси давлати Саудӣ ва ҳамкорӣ бо ширкатҳои нафти ИМА.....	129
§ 27. Сурия – давлати зерваколати Фаронса.....	131
§ 28. Муборизаи миллию озодихоҳонаи Ироқ бар зидди зурвариҳои Англия.....	134
§ 29. Миср: химояи истиклоли милли аз Англияи абаркудрат.....	139
§ 30. Қадамҳои нахустини мамлакатҳои Араби Мағриб дар роҳи рушди милли.....	144
§ 31. Харитаи сиёсии мустамликавии Африко баъд аз Ҷанги Якуми Чаҳоню.....	152
§ 32. Истисмори мардуми китъа ва идораи мустамликавии мамлакатҳои Африко.....	157
§ 33. Вазъи мустамликавии мамлакатҳои Африқои Тропикӣ.....	160
§ 34. Вазъи мустамликавии мамлакатҳои Африқои Ҷанубӣ.....	162

БОБИ V. МУНОСИБАТҲОИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ ДАР СОЛҲОИ 1924 – 1939

§ 35. Муносибатҳои байналмилалӣ дар марҳалаи нави таърихӣ.....	166
--	-----

БОБИ VI. ҶАНГИ ДУЮМИ ҶАҲОН (СОЛҲОИ 1939 – 1945)

§ 36. Оғози Ҷанги Дуюми Чаҳон.....	172
§ 37. Рафти ҷанг дар соли 1940: самтҳо, натиҷаҳо.....	175
§ 38. Амалиёти ҳарбӣ дар соли 1941 оғози соли 1942. Васеъшавии ҷугрофияи ҷанг ва тавлиди Иттиҳоди зиддифашистӣ.....	180
§ 39. Гардиши кулӣ дар рафти Ҷанги Дуюми Чаҳон.....	185
§ 40. Горумор шудани Олмони фашистӣ ва иттифоқчиёни он дар Аврупо.....	190
§ 41. Горумори Чопон ва анҷомёбии Ҷанги Дуюми Чаҳон.....	195

ТАВАРАЛҲИ НОЗИМПУР ЗИЁЗОДА

ТАЪРИХИ УМУМӢ

**(ТАЪРИХИ МУОСИР, ДАВРАИ АВВАЛ.
СОЛҲОИ 1919 – 1945)**

Китоби дарсӣ барои синфи 9-уми
муассисаҳои таҳсилоти умумӣ

Муҳаррир

Мусахҳех

Муҳаррири техникӣ

Таррохон

М. Мунавваров

Д. Қодирбек

Н. Салоҳиддинзода

М. Раҷабов,

З. Саъдуллоев

Ба чоп 23.10.2020 иҷозат дода шуд. Коғазӣ офсет.

Чопи офсет. Андоза 60x90 $\frac{1}{16}$. Чузбӣ чопӣ 12,5

Адади нашр 100000 нусха.

Супориши №11/2020

Муассисаи нашриявӣ «Маориф»-и

Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон.

734024, ш. Душанбе, кӯч. Аҳмади Дониш, 50.

Тел: 222-14-66

E-mail: najmiddin64@mail.ru

Дар матбааи

ҶСП «НАШРИЁТИ МУОСИР» чоп шудааст.

Ҷумҳурии Тоҷикистон,

ш. Душанбе, кӯч. Зарнисор, 3.

Тел.: +992 (44) 600-35-58

E-mail: info@nmuosir.tj